

UNIVERZITET "DŽEMAL BIJEDIĆ" U MOSTARU
FAKULTET HUMANISTIČKIH NAUKA

ISSN 1840-1325

fhn
Mostar, 2019.

ISTRAŽIVANJA

fhn

FAKULTET HUMANISTIČKIH NAUKA MOSTAR

UNIVERZITET “DŽEMAL BIJEDIĆ” U MOSTARU
FAKULTET HUMANISTIČKIH NAUKA

ISTRAŽIVANJA
ČASOPIS FAKULTETA HUMANISTIČKIH NAUKA
14/2019

Mostar, 2019.

Izdavač	Fakultet humanističkih nauka u Mostaru
Redakcija	dr. Adnan Velagić (BiH); dr. Dijana Hadžizukić (BiH); dr. Selma Raljević (BiH); dr. Belma Šator (BiH); dr. Oznur Ozdarıcı (Tur); dr. Andrijana Kos-Lajtman (Hr); dr. Ivan Balta (Hr); dr. Michael Mayer (Njem); dr. Faruk Taslidža (BiH); dr. Edim Šator (BiH); dr. Anisa Trbonja-Omanić (BiH)
Urednik	dr. Almir Marić
Za izdavača	dr. Almir Marić
Lektor	Fatima Trbonja
DTP	Edin Džiho
Štamparija	IC štamparija Mostar
Za štampariju	Ibro Rahimić

Časopis izlazi jednom godišnje.

Fondacija za izdavaštvo finansijski je potpomogla izdavanje ove publikacije.

DZEMAL BIJEDIC UNIVERSITY OF MOSTAR
FACULTY OF HUMANITIES

**“RESEARCHING” - JOURNAL OF FACULTY OF
HUMANITIES
14/2019**

Mostar, 2019.

Publisher	Faculty of Humanities of Mostar
Editorial board	dr. Adnan Velagić (BiH); dr. Dijana Hadžizukić (BiH); dr. Selma Raljević (BiH); dr. Belma Šator (BiH); dr. Oznur Ozdarıcı (Tur); dr. Andrijana Kos-Lajtman (Hr); dr. Ivan Balta (Hr); dr. Michael Mayer (Ger); dr. Faruk Taslidža (BiH); dr. Edim Šator (BiH); dr. Anisa Trbonja-Omanić (BiH)
Editor	dr. Almir Marić
For the publisher	dr. Almir Marić
Proofreading	Fatima Trbonja
DTP	Edin Džih
Printing office	IC štamparija Mostar
For the printing office	Ibro Rahimić

The journal is published once a year.

SADRŽAJ

HISTORIJA.....	9
Faruk Taslidža Uloga Korča Mehmed-paše u Bečkom ratu (1683-1699)	11
Ömer Aksoy Pogubljenje Abdulvehaba Ilhamije u svjetlu novih izvora.....	29
LINGVISTIKA	47
Jasmin Hodžić O sintaksi infinitiva u bošnjačkom epu „Ženidba Smailagić Mehe“ i razgovornom bosanskom jeziku (s fokusom na opću sintaksu infinitiva u bosanskom)	49
Sanja Merzić Neki postupci ekspresivne sintakse u putopisu <i>U Tolstoja, doma</i> Alije Isakovića	69
Džemal Špago O vrstama pitanja u engleskom jeziku.....	85
Amela Džemila First steps towards CLIL: Introducing new CLIL methodology.....	101
Alisa Trbonja-Kahriman - Anisa Trbonja-Omanić Deutsch nach Englisch in der Grundschule.....	117
Edina Solak, Mirza Bašić Složeni glagolski oblici u djelu <i>Atabetü'l-Hakaynk</i>	125
KNJIŽEVNOST	135
Aida Džihó – Šator / Lejla Žujo – Marić Istina, sjećanje i pripovijedanje u romanu <i>Kad sam bio hodža</i> Damira Ovcine	137
Lejla Žujo – Marić Ženska vizija historije u romanu <i>Mraz i pepeo</i> Jasne Šamić	153
METODIKA.....	169
Aida Džihó Set priprema baziranih na ishodima učenja na primjeru pripovijetke „U noći“, Svetozara Ćorovića	171

KOMUNIKOLOGIJA I NOVINARSTVO	183
Sanela Kuko	
Globalni medij kao sredstvo vladavine svijetom (čitanje Čomskog, <i>Nužne iluzije, kontrola uma u demokratskim društvima</i>)	185
PRIKAZI	197
Zenaida Karavdić	
Vedad Smailagić: <i>Uvod u tekstnu lingvistiku</i> , edicija Priručnici, knj. 11, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2018, 183 str.	199
Haris Čatović	
Amira Turbić-Hadžagić i Elvir Musić: <i>Bosanskohercegovačka prezimena I. prezimena po imenima navjestitelja Božije riječi</i>	203
SOCIOLOGIJA I PEDAGOGIJA.....	211
Merima Jašarević, Majra Lalić	
Posljedice tranzicijskih promjena na odgoj, obrazovanje i kulturu u bosanskohercegovačkom društvu	213
IN MEMORIAM.....	235
Adis Zilić	
Odlazak posljednjeg gosta (povodom smrti prof. dr. Saliha Jalimama, pedagoga i historičara)	237
Uputa autorima	261
Podaci o autorima.....	263

HISTORIJA
RASPRAVE I ČLANCI
Naučni i stručni tekstovi

Faruk Taslidža

ULOGA KORČA MEHMED-PAŠE U BEČKOM RATU (1683-1699)

SAŽETAK

U ovom radu razmatra se uloga Korča Mehmed-paše u toku Bečkog rata (1683-1699). Riječ je o istaknutom osmanskome funkcioneru, koji se od konca 1691. godine pa sve do svoje iznenadne smrti (1697) nalazio na položaju namjesnika Bosanskog ejaleta. Tokom navedenog razdoblja, Mehmed-paša je predvođeci bosanske spahije redovno učestvovao u borbenim aktivnostima sultanove vojske na ugarskom frontu. Istvremeno, uprkos brojnim problemima, bio je maksimalno posvećen odbrani bosanskih gradova i sela koji su kontinuirano bili izloženi habsburškoj i mletačkoj vojnoj prijetnji. Može se reći da je Mehmed-paša vodio računa o ratnim potrebama cjelokupnog stanovništva Bosanskog ejaleta (vojnici, trgovci, raja i dr.). Historijski izvori ga uglavnom prikazuju kao vrlo hrabru i požrtvovanu osobu. Uz to, naklonjena mu je i narodna tradicija. Stoga se Korča Mehmed-paša s pravom smatra jednim od najmarkantnijih bosanskih valija cijele osmanske epohe.

Ključne riječi: Korča Mehmed-paša, Osmanlije, Habsburgovci, Bečki rat, ugarski front, Bosanski ejalet, bosanski valija, Mustafa II, Bihać, Eugen Savojski

Uvod u dugogodišnji Bečki rat (1683-1699) je neuspješni pohod osmanske vojske na carski grad Beč. Kao što je poznato, nakon toga je uslijedio preokret i višegodišnja habsburška kontraofanziva. Visokoj Porti nije išla u prilog činjenica da je u maju 1684. godine formirana tzv. Sveta liga, kojoj su osim Habsburške monarhije, pristupili Poljska, Mletačka republika, te nešto kasnije i Rusija. Na taj

način su Osmanlije bile primorane istovremeno ratovati na više frontova.¹ Na evropskim dvorovima tada su ponovo oživjeli planovi o *potpunom potiskivanju Turaka sa Balkana*, tako da dobro motivirani saveznici nisu ni sumnjali u brzo osvajanje Bosanskog ejaleta. Ipak, ta je *napaćena pokrajina* na koncu ostala pod sultanovom vlašću, i to ponajviše zahvaljujući vojnom angažmanu domaćeg bošnjačkog stanovništva, ali i požrtvovanošću pojedinih osmanskih funkcionera.² Jedan od njih je i Mehmed-paša Korča, koji se u periodu od 1691. do 1697. godine nalazio na položaju bosanskog valije.

Korča Mehmed-paša je domaći čovjek - Bošnjak, porijeklom iz sarajevskog kadiluka. Već u prvoj fazi Bečkog rata iskazao je izrazite vojničke sposobnosti. Tokom najkritičnije ratne godine (1689), uz tadašnjeg bosanskog valiju Topal Husein-pašu (1687-1691), učestvovao je u seriji vojnih poduhvata kojim je suzbijena habsburška ofanziva i spriječena potpuna blokada osmanske Bosne.³

Mehmed-paša je položaj bosanskog valije preuzeo na samom koncu 1691. godine. Na početku svoje uprave suočavao se sa brojnim problemima. Kao prvo, otežano je bilo osiguravanje sredstava za izdržavanje vojske, što je novog valiju primoralo na dodatni angažman.⁴ Uslijed ranijih mletačkih osvajanja u dalmatinskom zaleđu, za Osmanlije su bili izgubljeni i brojni *gedik* timari, pa su tako mnogi državni službenici u Bosni ostajali bez izvora svojih prihoda. Da bi

- 1 O osmanskoj opsadi Beča (1683) i ratu koji je nakon toga uslijedio: Joseph von Hammer, *Historija turskog/osmanskog carstva*, Tom 2 i 3, prijevod i stručna redakcija Nerkez Smailagić, Zagreb, 1979, (dalje: Hammer, *Historija*); John Stoye, *The Siege of Vienna. The Last Great Trial between Cross & Crescent*, London, 2007.; Kenneth M. Setton, *Venice, Austria, and Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia, 1991.; Cevat Ustun, *Viyana Seferi 1683*, Ankara, 2010.
- 2 O toku i posljedicama Bečkog rata u Bosanskom ejaletu: Faruk Taslidža, *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683-1699)*, Mostar, 2017, (dalje: F. Taslidža, *Bosanski ejalet*).
- 3 Silahdar Findıklılı Mehmed Aga, *Silahdar Tarihi*, II, Istanbul, 1928, 405, 420, (dalje: *Silahdar Tarihi*).
- 4 Već duži period bez plaća su bili npr. vojnici iz palanke Šuica (pripadala tvrđavi Livno), koji su zbog toga došli u *očajno stanje (rasulo)*. Njihovu ulogu u odbrani Bosne valija Mehmed-paša je u svom izvještaju ocijenio važnom, te je Visoku Portu zamolio da se novac za plaće istih, odobri iz *mali-mirije* (državne kase). Gazi Husrev-begova biblioteka (dalje: GHb), Sarajevo, Knjiga 2, Sarajevski sidžil, 10. 121, 9/2, 1103/1691. Šuica je prema putopiscu Evliji Čelebiji 1660. godine imala 300 kuća, džamiju, han. Za Šuicu Evlija kaže *da je kasaba čije je stanovništvo odvažno i hrabro*. Vidi: Evlija Čelebija, *Putopis*, Odlomci po jugoslovenskim zemljama, Sarajevo, 1973, 136.

se ta situacija bar donekle prevazišla, posezalo se i za vakufskom imovinom.⁵ Besparica je uzrokovala da su članovi tvrđavskih posada ponegdje mijenjali profesiju, te egzistenciju tražili u zemljoradnji (*obradi zemlje*).⁶ U izuzetno teškim finansijskim prilikama, valija Mehmed-paša je bez saglasnosti centralne vlasti, prakticirao da uz mobilizaciju plaćenika (*segbana, levenda*), od stanovništva naplaćuje neuobičajeni porez - tzv. *segban-akču*. To je u surovo ratno doba teško pogađalo narod u Bosni. Nakon jedne konkretne žalbe iz sarajevskog kadiluka, sa Visoke Porte je izdat nalog kojim se zabranjuje ta poreska novotarija.⁷

U isto doba, trgovina Bosanskog ejaleta bila je na izdisaju. Tranzit bosanske robe, koji se u prvoj fazi rata uz dosta muka i u smanjenom obimu odvijao jedino prema Dubrovniku, mletačkom je ekspanzijom bio definitivno prekinut.⁸ Nastalu situaciju Venecija je nastojala prevazići u svoju korist otvaranjem alternativnih skela za bosanske trgovce u Novom ili Gabeli. U vezi s tim, u više navrata tokom 1692. godine komunicirali su visoki mletački i osmanski predstavnici.⁹ Aktivnu ulogu s ciljem otvaranja izvozne skele za bosanske trgovce imali su utjecajni i bogati sarajevski trgovci Filip i Jakov iz porodice Brnjaković. Uz dozvolu valije Mehmed-paše, oni su (1692) visokim organima Mletačke republike podnijeli molbu za otvaranje primorske luke iz koje bi bosanski trgovci (kršćani) mogli

5 Tako je npr. glavni imam livanjske tvrđave, koji je ostao bez timara, tražio da mu se ustupe prihodi vakufa Murat-bega Tardića. GHb, Muhimme defter (dalje: M.D.), Knj. 19, 66, 124/II, 709/2, 1104/1692.

6 Tako je npr. bosanski defterdar Husein - nazir vakufa Gazi Ferhad-paše Sokolovića, izvijestio Visoku Portu da su vojnici iz tvrđave Vrana samovoljno prisvojili i počeli obrađivati napuštene čifluke spomenutog vakufa, odbijajući da muteveliji vakufa plate propisani ušur. GHb, M.D., Knj. 19, 111, 124/III, 713/1, 1104/1692.

7 Isto, 102, 124/III, 703/1 1103/1691.

8 Mlečani su krajem 1687. godine zauzeli u komunikacijskom smislu strateški važni klanac Carine poviše Dubrovnika. Nakon toga, tu je stacionirana posada od 180 hajduka. Potaknute od Dubrovčana, Osmanlije su u dva navrata (1690. i 1692. godine) povratile kontrolu nad Carinama, ali su ubrzo intervencijom mletačkih snaga sa galija prisiljene na uzmak. O tome: Grga Novak, *Borba Dubrovnika za slobodu 1683-1699*, Rad JAZU, knj. 253, Zagreb, 1935, 107, 121.

9 Dubrovački doušnik iz Novog obavijestio je u decembru 1692. godine dubrovačkog kneza o kontaktima između kapetana Ivana Burovića i Redžep-bega u vezi s otvorenjem skele u Novom. Горан Ж. Комар, *Тиринична документа дубровачког архива*, 1504-1795, Херцег-Нови, 2011, 430.

slobodno (neometano od hajduka) slati robu za Veneciju.¹⁰ Po svaku cijenu to su nastojali spriječiti Dubrovčani, živo zainteresirani da roba sa osmanskih područja na Zapad i dalje ide isključivo iz njihovog grada. Po svemu sudeći, upravo pod utjecajem Dubrovčana, Visoka Porta je odlučila odbaciti inicijativu za otvaranje skеле u Novom ili Gabeli. Istom prilikom, bosanskom valiji Mehmed-paši je naređeno da se skela (*ako je na spomenutim mjestima uspostavljena*) ima odmah i zatvoriti.¹¹

I pored protivljenja Dubrovčana, sarajevski trgovci (kršćani) su naredne godine (1693) podnijeli novu molbu za hitno otvorenje izvozne luke na Neretvi kod Norina, odakle bi sva roba mletačkim lađama išla za Veneciju. Dozvolom valije Mehmed-paše, roba je i počela pristizati u Norin i Gabelu. Ipak, neretvanska skela nije dugo ostala u funkciji. Ponovo su vješti Dubrovčani *svojom diplomacijom uništili skelu u Gabeli, toliko pogodnu za Bosance*.¹² Na taj način su i poslovni ljudi iz Bosne izgubili i posljednju nadu u oživljavanje svog unosnog trgovačkog posla.

Osmanski izvori svjedoče da je tokom 1692. godine u Bosni bilo određenih problema i u funkcioniranju vojnog sistema. Naprimjer, nemali je broj pritužbi koje su spahije upućivali na račun bosanskog alajbega (Hasan-bega).¹³ Uz to, očekivala se teška zima, pa je valiji Mehmed-paši odobreno da iz sredstava prikupljenih naplatom džizije, uzme 7000 groša s ciljem osiguravanja bosanskih granica.¹⁴ U glavnom gradu ejaleta tada su kritike upućivane i na račun sarajevskog janjičarskog serdara (hadži Alije). On nije bio u stanju zavesti red među domaćim janjičarima, te je zahtijevana i njegova smjena.¹⁵ Odgovor iz Istanbula izgleda da je bio brz i pozitivan.¹⁶

10 O tome: Вук Винавер, *Дубровачка трговина у Србији и Бугарској крајем XVII века (1660-1700)*, Историјски часопис, књ. XII-XII, Београд, 1963, 216-217, 224, (dalje: В. Винавер, *Дубровачка трговина*).

11 GHb, M. D., Knj. 19, 63, 124/II, 702/2, 1103/1692.

12 В. Винавер, *Дубровачка трговина*, 224.

13 GHb, M. D., Knj. 19, 75, 124/II, 708/1, 1104/1692. Kasnije se pokazalo da je Hasan-beg i dalje ostao na poziciji bosanskog alajbega.

14 Isto, 104, 124/III, 705/1, 1103/1692.

15 GHb, Sarajevski sidžil, Knj. 2, 21, 121, 12/2, 1104/1692.

16 Na osnovu zapisa Sarajevskog šerijatskog suda jasno je da se spomenuti hadži Alija već 1694. godine naziva bivšim sarajevskim serdarom. Također, možemo sa sigurnošću reći da je isti

U toku 1692. godine na više mjesta u Bosanskom ejaletu bilježi se vojnička nedisciplina i odmetništvo. Očit primjer su janjičari (iz 45 džemata) raspoređeni u Livnu, koji nisu obavljali svoju vojničku dužnost, niti se uopće nalazili u navedenoj tvrđavi. Taj je slučaj riješen tek nakon intervencije janjičarskog age iz Istanbula.¹⁷ Otprilike u isto vrijeme, u Hercegovačkom sandžaku (kadiluk Foča) brojna skupina tvrđavskih posadnika, udružena sa hajducima, odala se pljački i nasilju. Sličnih pojava bilo je i na drugim mjestima, a to su svjedočile starješine kasaba Ljubinje, Nevesinje, Foča, Tašlidža (Pljevlja) i Prijepolje.¹⁸

Poseban problem za bosanskog valiju Mehmed-pašu predstavljalo je odmetništvo jednog dijela nemuslimanskog (seoskog) stanovništva. Sve metode njegove administracije, korištene s ciljem da se raja (pogotovo pogranična) umiri i pridobije, pokazale su se neučinkovitim. Ipak, jasno je da odmetništvo nije bila opća pojava među nemuslimanima u Bosni tokom Bečkog rata. Na to ukazuje i primjer s početka 1693. godine, kada su katolici sarajevskog kadiluka (sudskim putem) dokazali svoju lojalnost osmanskim vlastima.¹⁹

*

Požrtvovanost bosanskog valije Mehmed-paše u odbrani Bosne je neupitna. To svjedoči i jedan izvještaj (*arz*) prvih ljudi Livna i Bihaća iz februara 1693. godine u kojem se kaže da je redovna praksa valije Mehmed-paše da *čitavo ljeto, pa sve dok ne nastupi žestoka studen, sa svojom pobjedonosnom vojskom suzbija neprijatelje na obali rijeke Save, na granici kod Bihaća, ili opet u području oko Livna*.²⁰

hadži Alija preživio Bečki rat, jer se pojavljivao kao svjedok u jednom sporu vođenom pred sarajevskim šerijatskim sudom u augustu 1706. godine. Vidi: Haso Popara, *Ko je Abdulah-paša koji je ukopan u haremu Careve džamije u Sarajevu 1105/1694. godine ?*, Anali, GHb, XXXIV, Sarajevo, 2013, 48, 53.

17 GHb, Sarajevski sidžil, Knj. 2, 9, 121, 9/1, 1104/1692; GHb, M. D. Knj. 19, 64, 124/II, 707/1, 1104/1692.

18 GHb, M. D., Knj. 19, 112, 124/III, 718/1, 1104/1692; 113, 124/III, 718/2, 1104/1692; 114, 124/III, 720/1, 1104/1692.

19 GHb, Sarajevski sidžil, Knj. 2, 28, 121, 16/1, 1104/1693.

20 Među podnosiocima navedenog izvještaja su kadija i muftija Livna - ugledni Abdulah-efendija, džamijski imam u Livnu - Smail-efendija, livanjske tvrđavske age: Mahmud-aga, Ahmed-aga, Jusuf-aga, Mustafa-aga i dr. GHb, Sarajevski sidžil, Knj.2, 27, 121, 15/1, 1104/1693.

Visoka Porta je imala razumijevanja prema njemu i općenito pogoršanom stanju svojih podanika u Bosni. Iz Soluna je npr. u aprilu 1693. godine bosanskom valiji upućena značajna pošiljka borbenih sredstava. Sastojala se, pored ostalog, od 100 kantara topovskog baruta, 30 kantara puščanog baruta, 60 kantara pušćanih kuršuma, i dr. Sve to, u Sarajevo je dopremljeno konvojem sastavljenim od 67 konja.²¹

Pošto mirovni pregovori zaraćenih strana nisu urodili plodom, ponovo su tokom 1693. godine pokrenute vojne aktivnosti na glavnom (ugarskom) ratištu. U centru zbivanja bila su dešavanja oko Beograda, kojeg je tokom ljeta opsjedao novi vrhovni komandant habsburške vojske princ Charles de Croy. Grad na ušću Save u Dunav Osmanlije su ipak uspješno odbranile.²² Prilog tome dale su bosanske spahije, kao i vojne snage koje je naknadno, kao podršku velikom veziru, uputio valija Mehmed-paša.²³ O deblokadi Beograda i povlačenju habsburške vojske koje je potom (11. septembra) uslijedilo, brzo se pročulo i u Bosni. Mehmed-paša je naredio da se te vijesti dostojno proslave, te i da se u svim bosanskim džamijama *uči dova za dobro osmanskog sultana*.²⁴

*

Centralna osmanska vlast iz Istanbula je budno pratila razvoj situacije u Bosni i Mehmed-pašu redovno podsjećala da mora maksimalno odgovorno čuvati povjerenu mu *ugroženu islamsku krajinu*. Službi predanom bosanskom valiji u toku 1694. godine upućeno je pojačanje od 332 vojnika za *osiguravanje klanaca kod Počitelja, Ljubinja i Ljubuškog* u Hercegovačkom sandžaku. Istodobno, Foča je pojačana sa 300 ljudi, što je uz zatečenih 2.494, u cijelom ejaletu iznosilo 3.126

21 Za transport iz Soluna zadužen je kiridžija, izvjesni Popović, kojem je unaprijed plaćena usluga. Kada je pošiljka stigla u Sarajevo konstatiran je manjak od 20 kantara kuršuma. Prije nego što je pozvan na odgovornost, kiridžija Popović je pobjegao. GHb, Sarajevski sidžil, Knj. 2, 33, 121, 19/3, 1104/1693.

22 Hammer, *Historija*, 3, 55; Salih Sidki Hadžihuseinovića Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, Sarajevo, 1999, 420, (dalje: Muvekkit, *Povijest Bosne*).

23 Ćiro Truhelka, *Pabirci iz jednog jajačkog sidžila*, Glasnik Zemaljskog muzeja, XXX, Sarajevo, 1918, 162, (dalje: Ć. Truhelka, *Pabirci*).

24 Ć. Truhelka, *Pabirci*, 163.

vojnika. Osim toga, valiji je tokom iste godine, iz komande u Beogradu dato na raspolaganje i 750 janjičara.²⁵

Najveće iskušenje za Mehmed-pašu u 1694. godini bilo je mletačko osvajanje osmanske tvrđave u Gabeli, na samom jugu Hercegovačkog sandžaka. Njeni branitelji poklekli su u junu mjesecu pred pomorskim i kopnenim snagama (16.000 vojnika) koje je predvodio dalmatinski providur Daniel Dolfin.²⁶ Međutim, Mehmed-paša se ne može smatrati krivcem za pad Gabele. On je, neposredno pred mletački napad, uspješno suzbio protivnike na livanjskom području, a potom se sa većinom svojih snaga fokusirao na odbranu sjevernog dijela ejaleta. Na to je bio prinuđen zbog sasvim izvjesnog napada hrvatskog bana u pravcu Banja Luke, Tešnja i Maglaja. Čim je saznao za spomenuti providurov pohod, valija je dio bosanske ejaletske vojske usmjerio na spašavanje strateški važne gabelske tvrđave (Čitluk).²⁷ Međutim, za to više nije bilo vremena.

Osmanlije se nisu mirile sa spomenutim gubitkom u donjem toku Neretve. Ubrzo je Mehmed-paši i još četvorici paša naređen vojni pohod za povrat gabelske tvrđave.²⁸ U početku, bosanski valija je bio zadužen za dopremu teških topova iz Jajca, Prusca, Livna i Sarajeva. Već u toku jula mjeseca stigao je pod Gabelu, gdje se priključio osmanskim opsadnim snagama.²⁹ Postoje osnovane indicije da su taj pohod sultanove vojske potaknule, a dijelom i finansirale vlasti Dubrovačke republike.³⁰ U svakom slučaju, osmanska opsada i topovski udari na gabelsku tvrđavu (Čitluk) započeli su u zadnjoj sedmici mjeseca jula. Međutim, grčevitim otporom na samim bedemima odbijeni su svi napadi. Iako

25 GHb, M.D., Knj. 5, 256, 49, 421/2, 1106/1694.

26 F. Taslidža, *Bosanski ejalet*, 128; Gligor Stanojević, *Dalmacija u doba Morejskog rata*, Beograd, 1962, 104.

27 Orijentalni institut u Sarajevu (dalje: OIS), Inv. br. 95 a, 121, 85/1, 1105/1694, 195.

28 To su hercegovački sandžakbeg Selim-paša, namjesnik sandžaka Bursa Abdulah-paša, namjesnik sandžaka Jenişehir Mehmed-paša, te skadarski sandžakbeg Sulajman-paša. Sve to svjedoče dva femana datirana u julu mjesecu 1694. godine, čiji se prepisi mogu vidjeti u: GHb, Sarajevo, Rukopis, br. R-7304.

29 Ć. Truhelka, *Pabirci*, 169.

30 Francuski poslanik u Veneciji javio je početkom avgusta kralju Luju XIV da je Gabela napadnuta od strane trojice osmanskih paša koji su pozvani od Dubrovčana. Vidi: Јован Радонић, *Дубровачка акта и повеље*, књ. IV, св. II, Београд, 1941, 356, (dalje: J. Радонић, *Дубровачка акта*).

je u otvorenoj borbi razbijen mletački pokušaj prodora iz tvrđave, osmanske paše su u noći 4. augusta (1694) odlučile povući svoju vojsku prema sjeveru. Gotovo identičan razvoj događaja ponovio se i sredinom oktobra iste godine, pri drugom pokušaju Osmanlija da povrate Gabelu.³¹ Tako su Gabela i tvrđava Čitluk ipak ostali van kontrole bosanskog valije.³²

Gabela nije bila jedini osmanski problem u Bosni tokom 1694. godine. Ponovo su tada oživjele ratne prijetnje hrvatskog bana. Zato je valija Mehmed-paša u septembru izdao naređenje za opću mobilizaciju. Prikupljene vojne snage preventivno su raspoređene u Banja Luci.³³ S druge strane, providurov uspjeh na jugu ejaleta, primorao je Osmanlije na dodatno ojačavanje Mostara. Bosanski valija je tokom ljeta (1694) popisao 380 vojnika, te od centralne vlasti zatražio da se oni rasporede na utvrđenja uz (Stari) most na Neretvi. Zahtjev odobren beratom sultana Ahmeda II od septembra iste godine.³⁴

*

Može se reći da su ratne godine 1695. i 1696. protekle u znaku osmanskih vojnih pohoda koje je na ugarskom frontu predvodio sultan Mustafa II (1695-1703).³⁵ U tim pohodima, po naređenju Visoke Porte, učestvovala su valije ejaleta Dijarbekir, Šam, Adana, Sivas, Maraš, Karaman, Rumeli, Ozi, Silistre i Bosna, *sa svom svojom pratnjom*. U *sveti rat* su pozvane sve spahije, te i dio tvrđavskih posadnika.³⁶ Također, za pohode su popisivani i mobilisani i plaćenici (*miri levendi*). Najam tih vojnih odreda vršen je i u Rumeliji (ejaleti Bosna, Rumeli, Silistre) i u Anadoliji (sandžaci Bursa, Kajseri i Jenişehir). U

31 F. Taslidža, *Bosanski ejalet*, 131.

32 Gabela je Bosanskom ejaletu vraćena tek Požarevačkim mirovnim ugovorom iz 1718. godine. O tome: Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, Sarajevo, 1989, 254.

33 Ć. Truhelka, *Pabirci*, 167.

34 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ibnülemin Askeriye (IE.AS.), n.r. 4804.

35 Sultan Mustafa II je na samom početku vladavine izdao vladarski akt (hatt-i humayun) u kojem je nagovijestio i svoje lično učešće u ratu. O sultanu Mustafi II: Ahmed Akgündüz - Ahmed Öztürk, *Nepoznata Osmanska država*, Sarajevo, 2016, 310-313.

36 BOA, M. D., 105, 65, br. 294.

Bosni je 1695. godine popisano 3.260, a naredne godine 2.160 plaćenika (konjanika i pješaka).³⁷ Naravno, predvodnik cjelokupne vojske iz Bosne, koja je ljeta 1695. i 1696. provela na ugarskom frontu bio je valija Mehmed-paša. U oba spomenuta pohoda, Osmanlije su (uz bitan doprinos Bošnjaka) u borbama sa Habsburgovcima ostvarile značajne vojne uspjehe. Na osnovu toga je sultan Mustafi II stekao slavu junaka i pobjednika (gazije).³⁸

Po završetku ratne sezone, u pozno ljeto 1696. godine, Osmanlijama se konačno ukazala prilika da eliminiraju od ranije poznata prekosavska hajdučka uporišta. Za komandanta (seraskera) vojne operacije, kojom je palanka Morović u Srijemu *moralā biti sravnjena sa zemljom*, određen je beglerbeg Anadolije vezir Daltaban Mustafa-paša.³⁹ I u tom pohodu učestovao je bosanski valija Mehmed-paša. Njegov zadatak bio je da rijekom Savom *otpremi carske lađe* sa 15.000 bosanskih vojnika pješaka (*pijade askera*) sa potpunom ratnom opremom (topovi, municija i dr). Potom, morao je hitno doći na zbornu mjesto kod Broda (na Savi), te se staviti pod komandu spomenutog seraskera.⁴⁰ Združena osmanska vojska na koncu je (krajem septembra) izvršila postavljeni zadatak. Srijemska palanka Morović bila je potpuno uništena.⁴¹

Valija Mehmed-paša je u toj poznoj fazi Bečkog rata uviđao strateški značaj grada Mostara za odbranu cijelog Bosanskog ejaleta. Visokoj Porti uputio je zahtjev da od 2.500 vojnika koji su te godine popisani širom Bosne, čak 1.000 njih uputi na osiguravanje Mostara. Nakon odobrenja iz Istanbula, tako je i učinjeno, s tim da je sami raspored vojnika prepušten mostarskim prvacima.⁴² U Mostaru su ubrzo inicirani i fortifikacijski radovi, za što je odgovarao bosanski valija.⁴³ Ti su radovi nastavljeni i na proljeće naredne 1697. godine.

37 BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 10143, s. 12.

38 O tim vojnim pohodima detaljnije: Hammer, *Historija*, 3, 64; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата 1683-1699*, Београд, 1976, 211-213, (dalje: Г. Станојевић, *Србија*); Иван Божић, *Француски дневник о походу Мустефе II 1696. године*, САН, Грађа, Књига XII, Историјски институт, Књига 9, Београд, 1956, 202.

39 GHb, M.D., Knj. 5, 298, 49, 458/2, 1108/1696.

40 GHb, M.D., Knj. 5, 295, 49, 457/4, 1108/1696.

41 O tome: Радмила Тричковић, *Београдски пашалук 1687-1739*, Београд, 2013, 148.

42 GHb, M.D., Knj. 5, 285, 49, 449/1, 1107/1696.

43 GHb, Sarajevski sidžil, Knjiga 2, 106, 121, 48/4, 1696.

Tada je dograđena i kula koja se nalazi neposredno uz (Stari) most.⁴⁴ Uz pomoć lokalnog stanovništva bedemi su učvršćivani i na istočnoj obali rijeke Neretve. Sve je to financirano sredstvima prethodno odobrenim od centralne vlasti.⁴⁵ O uspješnom završetku spomenutih građevinskih radova svjedoči i jedan sačuvani hronogram.⁴⁶

*

Početak 1697. godine nije nagovještavao burna dešavanja koja je donijela šesta godina Mehmed-pašinog namjesnikovanja u Bosni. I u Istanbulu i u Beču pripremani su vojni pohodi kojim su obje zaraćene strane namjeravale u svoju korist riješiti ishod velikog Bečkog rata. Paralelno s tim, karlovački general Franz Karl Auersperg (1660-1713) i hrvatski ban Adam Batthyanyi uz odobrenje habsburškog Dvora organizirali su, te u junu mjesecu (1697) i poduzeli napad na pogranični bosanski grad Bihać (*kapiju Bosanskog ejaleta*). U sklopu tog složenog plana, Habsburgovci su prethodno izvršili forsiranje rijeke Save kod Broda, gdje su za vojne potrebe konstruisali dva improvizovana mosta. Ustvari, namjeravali su da uz napad na Bihać, izvrše i dublji prodor prema Doboju, Tešnju i Banja Luci.⁴⁷ Za tu akciju zaduženi su bili grof Starhemberg iz Osijeka i pukovnik Johann Ferdinand Kyba iz Broda.⁴⁸

Valija Mehmed-paša Korča tada se ponovo našao u nezahvalnoj situaciji. Na njegovu sreću, iz Istanbula je brzo stigao ferman na osnovu kojeg su mobilizirani *svi muškarci iz naroda* i vojnici brojnih ejaletskih tvrđava poput Sarajeva, Čelebi-pazara (Rogatice), Klادنja, Bihaća, Broda, Akhisara (Prusca), Jajca, Banja Luke i dr. Naravno, pokrenuti su i vojnici (*neferi*) iz pojedinih

44 OIS, Ahkam defter, Inv. broj 75, fotokopija 293, 13. mart 1697.

45 OIS, Ahkam defter, isto.

46 Spomenuti hronogram u pjesmi na turskom jeziku sačuvan je u jednoj mostarskoj međžmui. Prijevod hronograma vidjeti u: Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Knjiga III, Sarajevo, 1982, 153.

47 U više osmanskih dokumenat navodi se da je taj prodor preko Save izvršio *osječki general sa njemačkim vojnicima i hajducima*. Npr. GHb, M.D., Knj. 5, 308, 49, 468/1, 1108/1697.

48 Ferdo Šišić, *Austo-tursko ratovanje godine 1697.*, Nada, Broj 19, Sarajevo, 1897, 375, (dalje: F. Šišić, *Austo-tursko ratovanje*).

hercegovačkih kadiluka (Pljevlja, Čajniče, Foča, Akova). Ista naredba važila je za ajana (Aliju) i age tvrđave Rožaje, koji su morali pripremiti 600 naoružanih konjanika. Svi oni su po hitnom postupku stavljeni na raspolaganje Mehmed-paši. Visoka Porta je predvidjela i sredstva za hranu potrebnu vojsci, pa je bosanskom valiji na ime toga odobrena finansijska podrška u iznosu od 5.000, a bihaćkom muhafizu i mutesarifu Mustafi (Badnjeviću) 1000 groša.⁴⁹ Uz sve to, nastojeći unaprijediti odbranu Bihaća, Mehmed-paša je poduzeo, pokazat će se, taktički ključne poteze. U Bihać je poslao svoga ćehaju Sari Ahmed-agu i bosanskog alajbega Hasan-bega sa 500 spahija, 1.000 serhatlija (krajišnika) i 1.500 plaćenika (*sekbana*). Grad je snabdjeven dodatnim oružjem i municijom, te značajnim količinama hrane.⁵⁰

S kolikom je ozbiljnošću Visoka Porta pristupila zaustavljanju započete habsburške ofanzive svjedoči i dodatni vojni potencijal uključen u odbranu Bihaća i šireg bosanskog krajišta. Osim hercegovačkog mutesarifa Redžep-paše, aktivirani su mutesarif sandžaka Valone Kaplan-paša, mutesarif Janine Bektaš-paša, mutesarif Prizrena i Dukadina Hudaverdi-paša Mahmudbegović, kao i sva konjica iz pratnje rumelijskog beglerbega Džafer-paše.⁵¹ Pored toga, naknadno su u Bosnu kao pojačanje upućeni buljukbaša Fazlullah-aga (Fazli-aga) sa svim bosanskim *sekbanima* prethodno raspoređenim u Beogradu, 1.500 pješaka (*segbana*) koje su popisali albanski begovi, bivši bosanski hasećija Osman-aga sa 1.000 janjičara i tri ode serdengečdija, 1.000 askera prethodno predviđenih za Temišvar, 800 bosanskih vojnika (*segbana*) koji su se zatekli u Nišu i dr.⁵² U sklopu osmanske protuofanzive organiziran je i prodor prema Brodu kojim se nastojalo likvidirati *osječkog generala i njemačke vojnike*, te srušiti spomenute improvizovane mostove na rijeci Savi. Za taj zadatak zadužene su brojne rumelijske snage, podržane konjanicima i pješacima koje je izdvojio tadašnji muhafiz Beograda Husein-paša (Ćuprilić).⁵³

49 GHb, M. D., Knj. 5, 310, 49, 468/3, 1108/1697.

50 OIS, Inv. Br. 95 a, 202, 121, 94/2, 1109/1697; Safvet-beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900, 86.

51 GHb, M. D., Knj. 5, 316, 49, 471/2, 1108/1697

52 Isto, M. D., Knj. 5, 318, 49, 472/3, 1108/1697.

53 Isto, M. D., Knj. 5, 312, 49, 469/2, 1108/1697.

Opsada Bihaća započela je 9. juna 1697. godine. U njoj je učestvovalo 13.000 habsburških vojnika podržanih sa 32 topa. Osim snaga iz karlovačke i primorske krajine, general Auersperg je u pomoć dobio i šest carskih regimenti. Prema generalovoj (pogrešnoj) procjeni, Bihać je branilo samo par stotina osmanskih boraca.⁵⁴ Nakon nekoliko topovskih napada, 24. juna poduzet je opći juriš na grad, ali je on odbijen uz velike gubitke napadača. Četiri dana nakon toga, bihaćki branitelji predvođeni ćehajom Sari Ahmed-agom izveli su iznenadni kontranapad kojim je carska i banska vojska potpuno razbijena. To je razočarano i oboljelog bana Adama Batthyanya (Bačana) primoralo da napusti bojište, a za njim se poveo i varaždinski general. Na vijest da je bosanski valija Mehmed-paša sa 6.000 osmanskih vojnika stigao do Kamengrada, Habsburgovci su 3. jula prekinuli opsadu Bihaća i započeli sa povlačenjem.⁵⁵

Odbrana Bihaća se može smatrati kolosalnom pobjedom bosanskog valije i bosanskih krajišnika. Pored vojnih odreda priteklih u pomoć, bitan doprinos slomu habsburške ofanzive dali su i pripadnici bihaćke kapetanije.⁵⁶ Zapravo, Bošnjaci su ponovo dokazali da je njihov ejalet do tada najčvršće osmansko uporište na Balkanu. Zato ne treba da čudi što je osmanski sultan Mustafa II bosanske vojnike javno ubrajao *među najbolje askare svoga Carstva*.⁵⁷

Uspjeh bosanskih krajišnika u rano ljeto 1697. godine Visoka Porta je dostojno nagradila. Kao prvo, Mehmed-paša je na osnovu blagovremenog utvrđivanja i ojačavanja Bihaća odlikovan svečanom carskom odorom, a *zadobio je i pravo na hajr-dovu osmanskog sultana*.⁵⁸ Osim bosanskog valije, carskim odorama darovano je još 35 istaknutih branitelja Bihaća, a to su:

54 Spomenuti topovi su sa velikim trudom dopremljeni iz austrijskog Graca u Sisak, a odatle rijekom Kupom do Karlovca. Vidi: Radoslav Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*, Zagreb, 1890, 124, (dalje: R. Lopašić, *Bihać*).

55 R. Lopašić, *Bihać*, 127, 128.

56 Zasluge za odbranu Bihaća tokom cijelog Bečkog rata pripadaju i bihaćkim kapetanima. U prvoj fazi rata bili su to Osman-aga Poprženović i Ahmed-beg, a u kasnije (nakon 1696.) Musataj-beg Idrizkapetanović. Vidi: Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1953, 104-105.

57 GHb, M. D., Knj. 5, 321, 49, 474/2, 1109/1697.

58 GHb, M. D., Knj. 5, 323, 49, 476/1, 1109/1697.

bihački mutesarif Mustafa-beg (Badnjević),⁵⁹ ćehaja Sari Ahmed-aga, bosanski alajbeg Hasan, buljukbaša *levenda*, jedan kapetan, sedmorica bišćanskih dizdara, sedmorica azapaga, osmorica bešliaga, petorica topčibaša i trojica martolozbaša.⁶⁰ Spomenute nagrade trebale su poslužiti kao stimulans za dalju borbu i žrtvovanje Bošnjaka na nemirnoj granici carstva.

*

Pod dojmom uspješnih pohoda iz prethodne dvije godine, sultan Mustafa II je odlučio i ljeto 1697. godine provesti na ratištu. Osmanska vojska je bila brojna, spremna i dobro opremljena, što je u svom izvještaju konstatirao i tadašnji dubrovački poslanik u Istanbulu.⁶¹ Vjerujući u nove pobjede, odlučni sultan stavio se na čelo svoje vojske i polovinom juna (1697) ponovo krenuo na ugarski front.⁶²

Nakon bihačke drame Mehmed-paša gotovo da nije imao prilike za predah. Novo strogo naređenje dobio je malo prije nego što je sultan Mustafa II sa vojskom (19. augusta) prešao Dunav (kod Pančeva) s ciljem *vođenja pobjedonosne borbe u dolini Beograda*. U tom fermanu bosanskom valiji dato je na znanje da je *i njegova dužnost, a i prijeka potreba, da ovamo ide sa askerima Bosanskog ejaleta*. Ustvare, naređeno mu je da *kada primi ovaj emri dželil*, odmah krene prema određenom mjestu na Savi (Prud), i tu čeka nove upute. Ujedno, skrenuta mu je pažnja da i dalje mora brinuti *o svim potrebama Bosne*.⁶³

59 Bihacki sandžakbeg Mustafa nazivan je i *serdarom i zapovjednikom sve plemenite bihačke i krupske pokrajine*. On je možda i najistaknutiji pripadnik krajiške plemićke porodice Badnjević iz koje su tokom XVII stoljeća poticali krupski kapetani i dizdari. Po svemu sudeći, i Mustafa-beg je prije nego što je postao mutesarif Bihaća, obavljao dužnost krupskog kapetana. Porodica Badnjević je tokom XVIII stoljeća izgubila na moći i bogatstvu. Razgranala se na više ogranaka (Dizdarevići, Bašagići, Topčagići, Pašalići, Avdagići i dr.). Vidi: H. Kreševljaković, *Kapetanije*, 97-98.

60 GHb, M. D., Knj. 5, 323, 49, 476/1, 1109/1697.

61 J. Радоњић, *Дубровачка акта*, Књ. IV, Св. II, 454.

62 Početkom jula sultan je stigao do Sofije gdje je dobio *sretnu vijest* da je razbijena habsburška opsada Bihaća. Hammer, *Historija*, 3, 68.

63 GHb, M.D., Knj. 5, 319, 49, 470/3, 1109/1697. Na bujuruldiijama koje je izdavao u Bosni vidi se izgled Mehmed-pašinog ovalnog pečata. Na pečatu u sredini piše: *Mehmed moli Vjerovjesnika da se kod Boga za njega zauzme*. U dva posebna polja na pečatu piše: *Moj uspjeh je samo uz Allahovu pomoć. Na njega se oslanjam, i u Njega se uzdam*. Vidi: Riza Muderizović, *Nekoliko muhurova bosanskih valija*, Glasnik Zemaljskog muzeja, XXVIII, Sarajevo, 1916, 7, 8.

Naravno, Mehmed-paša nije oklijevao. Odmah je pozvao da mu se pridruže svi raspoloživi *miri levendi* Bosanskog i Hercegovačkog sandžaka, kao i *sve ono* (vojnika) *što prelazi potrebe zaštite Banja Luke, Šapca, Zvornika, Maglaja, Tešnja, Žepča, Priboja i ostalih tvrđava iz unutrašnjosti*. Istovremeno, ne zapostavljajući ratnu zonu prema Mlečanima, naredio je da se među stanovništvom kadiluka Tašlidža (250), Foča (250), Čajniče (200) i Prijepolje (100), sakupi ukupno 800 vojnika (*segbana*), te po potrebi rasporedi na osiguravanju Počitelja, Mostara i drugih hercegovačkih mjesta. Također, naložio je da se među stanovništvom grada Sarajeva, nahija Sarajevo i Kreševo, kadiluka Brod (Travnik), Čelebi Pazar (Rogatica), Birač i Knežina, Jajce i Akhisar, sakupi ukupno 1.720 vojnika (*segbana*), te uputi na službu u Livno i druga mjesta u tom području ejaleta.⁶⁴ Osiguravši tako bosanske granice, valija Korča Mehmed-paša krenuo je, pokazat će se, u svoj posljednji vojni pohod.

Rezultat ratnih dešavanja na ugarskom frontu u ljeto 1697. godine je poznat. Osmanlije su pri prelazu rijeke Tise (kod Sente, 11. septembra) iznenađene brzim manevrom habsburškog komandanta princa Eugena Savojskog.⁶⁵ Uslijedio je potpuni poraz sultanove vojske, prije svega onog dijela koji je ostao na desnoj obali rijeke.⁶⁶ Vijesti o pogibiji velikog vezira (Elmas Mehmed-paše) i osmanskom stradanju u bici kod Sente izazvale su naprasnu smrt Korča Mehmed-paše. Odbrana ejaleta u tim kritičnim trenucima, po kratkom postupku, povjerena je ćehaji Sari Ahmed-aga.⁶⁷ On je unaprijeđen na osnovu *stečenih zasluga i dobrog poznavanja stanja u Bosni*. Bio je obavezan oko sebe okupiti sve ljude koji su prethodno sarađivali sa umrlim bosanskim valijom, te se, kako stoji u fermanu *maksimalno posvetitit odbrani bosanskih granica*.⁶⁸

64 GHb, M. D., Knj. 5, 326, 49, 477/2, 1109/1697.

65 Eugen Savojski (*Eugen Franz, Princ von Savoyen*) (1663-1736) austrijski vojskovođa. U Bečki rat stupio je kao dobrovoljac u carskoj vojsci. Učestvovao je u nizu bitaka tokom 1684. i 1685. godine kada je stekao čin generala. Učestvovao je u opsadi i osvajanju osmanskog Budima (1686), kao i u bici kod Haršanja (1687). Kao najmlađi austrijski feldmaršal, 1696. godine preuzeo je komandu nad cjelokupnom carskom armijom. Vidi: Nicholas Henderson, *Prince Eugen of Savoy: A Biography*, Published 2002, by Phoenix Press.

66 O bici kod Sente vidi: Hammer, *Historija*, 3, 69-72; Г. Станојевић, Србија, 219-220.

67 Muvekkit, *Povijest Bosne*, 425.

68 GHb, M. D., Knj. 5, 327, 49, 478/1, 1109/1697.

Habsburgovci nisu u potpunosti iskoristili pobjedu kod Sente, ali je ona destabilizirala osmanski odbrambeni sistem. Uslijedio je pomalo iznenađujući prodor habsburške vojske u Bosnu, iniciran od već spomenutog zapovjednika brodske tvrđave (pukovnik Johann Ferdinand Kyba von Kinitzfeld). On je (4. oktobra) generala Savojskog upoznao sa činjenicom da je bosanski valija (Korča Mehmed-paša) na umoru. Vrijeme se nije gubilo, pa carska vojska već 12. oktobra prelazi rijeku Savu kod Broda i započinje vojnu operaciju.⁶⁹ Očito je da Sari Ahmed-aga, bez umrlog Mehmed-paše, nije uspio organizirati ozbiljniji otpor. Uzalud je slao dopise sarajevskom kadiji i drugim uglednicima zahtijevajući pomoć u ljudstvu i ratnoj opremi. Neizbježan je bio brzi pad tvrđava u Doboju i Maglaju, kao i palanke Žepče. Pohod generala Savojskog nastavljen je preko Zenice, Kakanja i Semizovca. Kulminirao je poznatim zauzimanjem i paljenjem nebranjenog i uglavnom napuštenog grada Sarajeva 23. i 24. oktobra 1697. godine.⁷⁰ Ipak, zbog nadolazeće zime, ali i pokreta osmanske rumelijske vojske, general Savojski je okončao svoj pohod, te se (do 5. novembra) povukao preko rijeke Save. Tadašnje burne događaje kratko i jasno opisao je fra Nikola Lašvanin u svom Ljetopisu: .. *Porobi princ Eudjenio Sarajevo i druga mloga mista niz Bosnu. I odvede mlogo robe i odnese neizrečeno plino. I zadade strah svoj Bosni.*⁷¹

*

Ratni događaji iz oktobra 1697. godine jasno potvrđuju princip po kojem se svaki neuspjeh osmanske vojske na ugarskom frontu direktno reflektirao na odbranu bosanskih gradova i njihovih stanovnika. Također, pokazalo se da

69 Vojni korpus koji je tada kod Broda prešao rijeku Savu sastojao se od 4000 konjanika, 2500 pješaka i oko 200 posavskih graničara. Na raspolaganju je imao 12 običnih i dva teška topa. Josip Kljajić, *Zapovjednici brodske tvrđave i načelnici grada Broda u 18. i 19. stoljeću*, Scrinia Slavonica, 2, 2002, 23; F. Šišić, *Austro-tursko ratovanje*, 415.

70 Bez jače podrške, pogotovo u ljudstvu, Sari Ahmed-aga je ostao i zbog loših vijesti koje su se širile. Prema tim *nepriključnim klevetama* on je nastalu pometnju u Bosni koristio za lično bogaćanje. OIS, Sidžil Sarajeva, Knj. 2, 203, 121, 95/1, 1109/1697. Detaljnije o pohodu Eugena Savojskog u Bosni: Fadil Ademović, *Princ palikuća u Sarajevu*, Sarajevo, 1997; Владислав Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, Изабрана дјела, Књ. I, Сарајево, 1985, 128-131.

71 Fra Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, Sarajevo, 1981, 152.

je smrt Korča Mehmed-paše neposredno nakon bitke kod Sente bila drastičan gubitak za osmansku Bosnu. Tek nakon toga su Habsburgovci, po prvi put od početka Bečkog rata, uspjeli ostvariti dublji vojni prodor na teritoriju Ejaleta. Za sveukupnu Mehmed-pašinu ratnu ulogu, prvo kao Topal Husein-pašinog čehaje, a kasnije i kao valije, može se reći da je impresivna i od ključnog značaja za opstanak sultanove vlasti u Bosni na samom koncu XVII stoljeća. I pored redovnog odlaska na ugarski front, Mehmed-paša je budno nadzirao bosanske ratne prilike i vodio računa o potrebama lokalnog stanovništva. Naklonjena mu je i narodna predaja koja ga označava kao čestitog i pravednog vladara. I onovremeni crkveni ljetopisac za požrtvovanog bosanskog valiju kaže: ... *Bre u zdravlje Mehmed-paše, kriva suda ne bijaše*. Indikativno je da je u trenutku Mehmed-pašine iznenadne smrti, u Istanbulu već bila donešena odluka o njegovom unapređenju u rang vezira. U svakom slučaju, taj vrijedni Bošnjak, bez ikakve sumnje, zaslužuje posebno mjesto u historiji svoje domovine.

THE ROLE OF KORČA MEHMED PASHA IN THE VIENNA WAR (1683-1699)

SUMMARY

This paper considers the role of Korča Mehmed Pasha in the Vienna war (1683-1699). Mehmed Pasha was a distinguished Ottoman official who served at the position of governor of the Bosnia Eyalet from late 1691 until his sudden death in 1697. During the aforementioned period Mehmed Pasha regularly spearheaded the Spahis in battles of the Sultan's army at the Hungarian border. Despite numerous problems, he was also highly dedicated to defending Bosnian towns and villages that had been continuously exposed to military threats by the Habsburg Monarchy and the Venetian Republic. It can be argued that Mehmed Pasha was taking care of military needs of the entire population in the Bosnia Eyalet (soldiers, merchants, the general public etc.). Historical records generally portray him as a very brave and devoted person. Besides, he was inclined towards folk tradition. Korča Mehmed Pasha can therefore be considered as one of the most distinguished Bosnian Valis of the entire Ottoman era.

Izvori i literatura:

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi: Ibnulemın Askeriye; Maliyeden Mudevver Defterleri
- Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu: Turski dokumenti - Knjiga 2 (Sarajevski sidžil), Muhimme defter: Knjiga 5 i 19.
- Orijentalni institut u Sarajevu: Ahkam defter, Inv. broj 75; Inv. br. 95 a.
- Ademović, Fadil (1997), *Princ palikuća u Sarajevu*, Sarajevo
- Akgündüz, Ahmed - Öztürk Ahmed (2016), *Nepoznata Osmanska država*, Sarajevo
- Bašagić, Safvet-beg (1900), *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo
- Божић, Иван (1956), *Француски дневник о походу Мустефе II 1696. Године*, САН, Грађа, Књига XII, Историјски институт, Књига 9, Београд,
- Čelebi, Evlija (1973), *Putopis*, Odlomci po jugoslovenskim zemljama, Sarajevo
- Hadžihuseinovića, Salih Sidki Muvekkit (1999), *Povijest Bosne*, 1, Sarajevo
- Hammer, Joseph von (1979), *Historija turskog/osmanskog carstva*, Tom 2 i 3, prijevod i stručna redakcija Nerkez Smailagić, Zagreb
- Kljajić, Josip (2002), *Zapovjednici brodske tvrđave i načelnici grada Broda u 18. i 19. stoljeću*, Scrinia Slavonica, 2.
- Комар, Ж. Горан (2011), *Тиримична документа дубровачког архива, 1504-1795*, Херцег-Нови
- Kreševljaković, Hamdija (1953), *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo
- Lašvanin, fra Nikola (1981), *Ljetopis*, Sarajevo
- Lopašić, Radoslav (1890), *Bihać i Bihaćka krajina*, Zagreb
- Muderizović, Riza (1916), *Nekoliko muhurova bosanskih valija*, Glasnik Zemaljskog muzeja, XXVIII, Sarajevo
- Mujezinović, Mehmed (1982), *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Knjiga III, Sarajevo
- Novak, Grga (1935), *Borba Dubrovnika za slobodu 1683-1699*, Rad JAZU, knj. 253, Zagreb
- Popara, Haso (2013), *Ko je Abdulah-paša koji je ukopan u haremu Careve džamije u Sarajevu 1105/1694. godine ?*, Anali, GHb, XXXIV, Sarajevo
- Радонић, Јован (1941), *Дубровачка акта и повеље*, књ. IV, св. II, Београд
- Скарић, Владислав (1985), *Сарајево и његова околна од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, Изабрана дјела, Књ. I, Сарајево

Silahdar Findıklılı Mehmed Aga (1928), *Silahdar Tarihi*, II, Istanbul
Stanojević, Gligor (1962), *Dalmacija u doba Morejskog rata*, Beograd
Станојевић, Глигор (1976), *Србија у време Бечког рата 1683-1699*, Београд
Stoye, John (2007), *The Siege of Vienna. The Last Great Trial between Cross & Crescent*, London
Šišić, Ferdo (1897), *Austo-tursko ratovanje godine 1697.*, Nada, Broj 19, Sarajevo
Taslidža, Faruk (2017), *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683-1699)*, Mostar
Тричкових, Радмила (2013), *Београдски пашалук 1687-1739*, Београд
Truhelka, Ćiro (1918), *Pabirci iz jednog jajačkog sidžila*, Glasnik Zemaljskog muzeja, XXX, Sarajevo
Ustun, Cevat (2010), *Viyana Seferi 1683*, Ankara
Винавер, Вук (1963), *Дубровачка трговина у Србији и Бугарској крајем XVII века (1660-1700)*, Историјски часопис, књ. XII-XII, Београд

Ömer Aksoy

POGUBLJENJE ABDULVEHABA ILHAMIJE U SVJETLU NOVIH IZVORA¹

Prev. Nadira Žunić

SAŽETAK

Abdulvehab Ilhamija živio je u periodu 1773-1821. godine i jedan je od najplodnijih pjesnika alhamijado književnosti. Smatra se jednim od vodećih intelektualaca svog doba zahvaljujući prevashodno poeziji koju je pisao na bosanskom jeziku, ali i djelima koje je napisao na turskom i arapskom. Ilhamija je bio poznat i po pripadnosti derviškom redu, a u narodu je bio čuven i poštovan kao učeni sufija. Doba u kojem je živio predstavlja period raznih političkih, vojnih i ekonomskih previranja u Bosni i Hercegovini pod osmanskom vlašću. Ilhamija je bio oštri kritičar postojećih problema, a predstavnici vlasti njegov pjesnički stil smatrali su provokatorskim. Osim po pjesmama i sufizmu, u kulturnom pamćenju Bošnjaka ostao je zapamćen i po tome što je bio pogubljen po naredbi Dželal-paše, tadašnjeg namjesnika u Bosni. Pozadina razloga za pogubljenje ostala je nepoznata, stoga je nadomještena stvaralačkom maštom Bošnjaka koja je u vezi sa slučajem iznjedrila mnoge predaje. Čak se smatralo kako je upravo poznata hidžvija koju je Ilhami napisao za Dželal-pašu bila razlog njegovog pogubljenja. Pismo iz 1821. godine koje je namjesnik Dželal-paša poslao u Istanbul i u kojem govori o uzrocima Ilhamijinog pogubljenja, kao i pogubljenja i hapšenja uglednika, Ilhamijinih istomišljenika, svakako je važan izvor pomoću kojeg je moguće rasvijetliti dosad nepoznate razloge Ilhamijinog ubistva.

Ključne riječi: Abdulvehab Ilhamija, Dželaludin-paša, Bosna, Osmanska država, Ilhamijino pogubljenje

1 Rad je na turskom jeziku objavljen u časopisu *Prilozi za orijentalnu filologiju* Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu 2017. godine.

Uvod

Period u kojem je živio Ilhamija bio je obilježen administrativnim i ekonomskim problemima u Osmanskom carstvu. Vjerski službenici nazadovali su u širokim razmjerama, a ulema je svoj položaj koristila za stjecanje lične koristi. Ukratko, to je bio period kada je društveni raspad do kojeg je dovelo bezvlašće i nemoral bio u punom jeku, kraj XVII i početak XVIII st. Kolaps morala koji je Ilhamija često tematizirao u svojoj poeziji zabilježen je i u pojedinim dokumentima iz tog doba. U jednom od njih o teškoćama prisutnim u Bosni i Hercegovini govori se na sljedeći način:

Činovnici u ovoj pokrajini su nesposobni, a ajane u šaci imaju nasilnici. Sad se pozicija kadije i naiĭba kupuje novcima, a iskvareni pravosudni mehanizam doveo je do štete na raznim poljima. Činovnici postavljeni na ove pozicije nisu vidjeli ni osnovne ni srednje škole, već su, neki mitom, a neki na osnovu poznanstva, dovedeni na mjesta na kojima su sad. Stekli su i priličan imetak uzimajući mito od naroda. Samo se brinu kako da uvećaju svoje bogatstvo, a nije ih ni malo briga što im zemlja propada.²

Ovakvo stanje izravno je utjecalo i na ostatak društva. Uslijed nepravilnog funkcioniranja administrativnih jedinica čija je zadaća bila da čine sponu između države i društva i neadekvatnog rada zvaničnih službenika društvo je zauzelo negativan stav spram države. S druge strane, narušeni timarski sistem i smanjenje broja vojnika rezultiralo je sve češćim izbijanjima nereda u pokrajinama. Ukratko rečeno, nepovoljne ekonomske prilike u carstvu, povećanje poreza, nepravda, korupcija i nepotizam koji su vladali među predstavnicima lokalne vlasti, razlozi su zbog kojih su Bošnjaci, možda i nevoljko, gajili nepovjerenje prema centralnoj vlasti u Osmanskoj državi.

U vremenima ovako velikih previranja, na osmanskom prijestolu nalazio se sultan Mahmud II koji je ostao zapamćen po sprovođenju revolucionarnih reformi s ciljem otklanjanja neprilika koje su zadesile carstvo. U okviru pomenutih reformi slijedio je politiku centralizacije kako bi osigurao ponovno uspostavljanje autoriteta sultana u odnosu na begove i ajane koji su vodili lokalnu upravu. Begovi su bili veoma utjecajni, a njihova zadaća bila je održavati vojsku na okupu i osigurati red i mir u pokrajini. U počecima XVIII st. bosanski

2 Ahval-i Bosna, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Anonim Yazma, No. 6647, S. 3: Aktaran: Ahmet Cevat Eren, *Mahmud II Zamanında Bosna-Hersek*, Nurgök Matbaası, İstanbul, 1965, s. 31.

kapetani su sebi priskrbili značajnu političku, vojnu i ekonomsku moć u okviru osmanske države. Oni su pred narodom predstavljali državu, a s aspekta države bili su značajan vojni i ekonomski resurs koji je korišten kada je to bilo potrebno.³ Sultan Mahmud II bio je svjestan zamršene geopolitičke situacije u kojoj se Bosna nalazila, stoga je 1820. godine za namjesnika Bosanske pokrajine sa širokim ovlastima imenovao Dželal-pašu, čovjeka od povjerenja. Cilj mu je bio ustrojiti bosanske kapetane i uspostaviti red i mir. Dželal-paša, punim imenom Ali Dželaludin, rođen je u Kilisu. Osnovno obrazovanje stekao je u Diyarbakiru nakon čega je došao u Istanbul i ušao u sastav Carskog divana. U izvorima je opisan kao čovjek privržen carstvu, hrabar i inteligentan. Pisao je poeziju i bio prilično oštrog jezika, striktno se pridržavao šerijata, te, zahvaljujući svojim sposobnostima, dospio i do položaja vezira. Navodi se da je živio skromno i da je bio državnik koji je dobro poznao prilike u Rumeliji. Prije nego što je postavljen za namjesnika u Bosni vršio je dužnost defterdara u Nišu, vezira i čuvara grada Niša, te namjesnika u Edirnama.⁴ Sultan je Dželal-paši dopustio veoma široke ovlasti kako bi uspostavio red i ojačao centralnu vlast. U tekstu naredbe koja mu je uručena obaviješten je da se u Bosni prilično dugo oglašuju o naredbe vlasti, da lokalne vlasti ugnjetavaju narod i bune se protiv države, te da su mu odriježene ruke za ponovno uspostavljanje reda i mira.⁵

Po dolasku u Bosnu u jesen 1820. godine Dželal-paša se najprije žestoko obračunao sa svima koji mu nisu ukazali poslušnost. Neki kapetani su smijenjeni sa položaja. Neki su protjerani, a drugi pogubljeni. Naložio je da se obnovi 21 tvrđava i neka od utvrđenih zdanja. Općenito gledano, osigurao je mir, a zahvaljujući oštrim mjerama koje je uveo, red je ponovo bio uspostavljen. Dželal-paša je dvije godine bio namjesnik Bosne. Nakon toga dodijeljena mu je važnija funkcija; postavljen je za seraskera i beglerbega Rumelije. Preminuo je u decembru 1822. godine dok je bio u putu na odredište svoje nove službe.⁶

3 Za pojedinosti u vezi sa kapetanjama i podjelom vlasti u Bosanskoj pokrajini vidi: Hamdija Krešeljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, SVJETLOST, Sarajevo, 1980.

4 Eren, *age*, s. 62; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani 2*, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 386-387.

5 BOA, Hattı Humayün, No. 22202.

6 Za pojedinosti u vezi sa periodom vladavine Dželal-paše vidi: Eren, *age*, s. 63-64; Enver Imamović, *Bosna i Hercegovina - od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata-*, Bosanski

U okviru proučavanja historije Bosne u vezi sa Dželal-pašom postoje oprečni stavovi. Određeni izvori o njemu govore pozitivno u kontekstu mjera koje je preduzimaо dok je bio namjesnik Bosne i Hercegovine. Drugi izvori slikaju portret obremenjen negativnim konotacijama navodeći kako je ugnjetavaо bosansko stanovništvo. Izvjesno je da se Dželal-paša služio oštrim mjerama kako bi osigurao red i mir, što je u određenim slojevima društva dočekano s negodovanjem. U vezi s tim, sastavljen je veliki broj žalbi koje su poslane u Istanbul.⁷ S druge strane, određeni izvori bilježe kako je Dželal-pašin nasljednik, namjesnik Selim Sirri-paša, ponukan žalbama, sastavio detaljan izvještaj o stanju na ovim područjima i predstavio ga sultanu Mahmudu II. Nakon toga u Bosnu su poslani službenici kako bi dodatno istražili situaciju. Velika većina stanovništva, izložena stalnim napadima hajduka i nasilnika, izjavila je kako su zadovoljni radnjama koje je preduzeо Dželal-paša.⁸

Ilhamijino pogubljenje i Dželal-pašino pismo

Dugi niz godina u vezi s Ilhamijinim pogubljenjem vode se rasprave i zastupaju se različiti stavovi. S obzirom na to da je Ilhamija bio čuven i poštovan sufija, u narodu su nakon njegovog pogubljenja nastale mnogobrojne predaje koje tematiziraju njegovu ličnost, a koje su očuvane do danas. Jedna od vjerodostojnijih predaja kao stvarni razlog Ilhamijinog pogubljenja navodi pobunu protiv sultanove volje koja se desila u okruženju općeg nemira koji je vladaо u Bosni. Dželal-paša je najprije zatvorio Ilhamiju, a potom naredio da se pogubi uz optužbu da je dizao bunu i navodio narod na pobunu svojim narodnim pjesmama i vazovima.⁹ Druga predaja u vezi s Ilhamijinim pogubljenjem kao

Kulturni Centar, Sarajevo, 1998, s. 182-183; Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, II. DIO (1739-1878), Naklada J. Studničke i druga, Sarajevo, s. 30-32.

7 Izvor u kojem se kritikuje Dželal-paša zbog određenih radnji koje je preduzeо u Bosni : BOA, Hattı Humayün, No. 21809.

8 Eren, age, s. 67.

9 Kasim Dobrača, "Tuhfetul-Musallin ve Zubdetul-hasi'in od Abdul-Vehhaba Žepčevije Ilhamije", *Anali GHB*, 11-111 (1974), s. 41-44; Muhamed Ždralović, «Abdulvehab İbni Abdulvehab Žepčevi-Bosnevi (Ilhamija)», *Anali GHB*, V-VII (1978), s. 128-129; Ibrahim Kemura, "İlmihal Abdul Vehab Ilhamija na bosanskom jeziku", *Glasnik VIS*, XXXVIII/1-2 (1975), s. 29-30; Muhamed Huković, *Alhamijado književnost i njeni stvaraoци*, Biblioteka

razlog navodi poznatu hidžviju koju je Ilhamija spjevao za namjesnika Bosne Dželal-pašu. Ilhamija je u početku smatrao da će novopostavljeni namjesnik ukinuti nemoralno ponašanje i bezvlašće koje je zavlдалo na ovom području. Svoje uvjerenje izrazio je u pjesmi na turskom jeziku koja obiluje riječima hvale upućenih sultanu Mahmudu II i Dželal-paši.

Mülk-i emlāk hem Maħmüduñ, emre ğālib yine sensin
 Celāl Paşa hāşkullarıñ adālete sevķ eylediñ
 (Dželal Paša je čisti tvoj rob, nastoji da bude pravedan)

Ġāzı suçlu çoķ Bosnaniñ tayın eden yine sensin
 Celāl seyfi, kerem seniñ, ğayret imdād veren sensin
 (Gazijo! Hudoj Bosni ti si sada dat, Dželalova sablja Tvoj je dar. Ti si taj koji pruža pomoć.)

Izvjerno je da Ilhamija nije dočekao da Dželal-paša preduzme mjere kojima se nadao po pitanju ponovnog uspostavljanja reda i pravde, pa je promijenio svoje blagonaklono mišljenje prema njemu. Tako je i nastala poznata hidžvija koja će prizvati njegovo pogubljenje. Ostalo je nerasvijetljeno kako je Dželal-paša uspio zanemariti reakcije naroda koji je cijenio i poštovao Ilhamiju i sprovesti taj čin, a kao obrazloženje ponuditi jednu jedinu pjesmu. Ipak se dugi niz godina u svijesti Bošnjaka zadržalo mišljenje kako je Dželal-paša nepravedno ubio nevinog šejha samo zato što je ovaj imao hrabrosti da javno i otvoreno kritikuje zastranjenje vlasti i uleme. S obzirom da je Ilhamija bio omiljen i poštovan u narodu, Dželal-paša je okarakterisan kao surovi vezir, a Ilhamija kao šejh kojem je učinjena nepravda. Narod je stao na Ilhamijinu stranu, kako nalažu vjerski principi - braniti i biti na strani potlačenih i unesrećenih. Situacija sa stajališta Dželal-paše po prvi put je predstavljena zahvaljujući pismu koje je poslao u Istanbul i u kojem je opisao dešavanja u Bosni i obrazložio razloge za Ilhamijino pogubljenje.

Dželal-paša je u Istanbul poslao dokument na dvije stranice koji je u Osmanskom carstvu služio za prepisku između pokrajina i centra, odnosno,

kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1986, s. 117-127; *Muhamed Hadžijamaković, Ilhamija, život i djelo, El-Kalem, Sarajevo, 1991, s. 11-26.*

između različitih pokrajina, a koji se nazivao šukka. U šukkama je naveo saznanja u vezi s buntovničkim pokretom u Bosni, te opisao dešavanja koja su uslijedila prilikom njegovog suzbijanja. Na prvoj stranici šukke nalaze se pojedinosti u vezi s pobunom protiv vlasti koju je u Srebrenici podigao hadži Salih-beg i o načinu na koji je ona ugušena. Na drugoj stranici opisano je Ilhamijino pogubljenje i pogubljenja i progonstva njegovih istomišljenika koji su pomagali buntovničkom pokretu.

U uvodu prvog dokumenta Dželal-paša navodi pojedinosti u vezi s pobunom koju je pokrenuo zapovjednik straže hadži Salih-beg, u okviru kojih su opisane radnje koje je preduzeo kako bi potakao narod na pobunu, te način na koji je tvrđava u Srebrenici, u koju se povukao, okružena, a hadži Salih-beg ubijen. Iz pisma Dželal-paše može se zaključiti da je hadži Salih-beg bio ajan u Srebrenici i da je više od 20 godina uzrokovao nered u pokrajini. U pismu također stoji kako je nastavio sa radnjama koje potiču na pobunu iako je u više navrata upozoren da to ne čini. Okupio je još veći broj njemu odanih ljudi kada je saznao da je došla naredba da ga se kazni i počeo navoditi stanovništvo, uključujući i Srbe, na pobunu. Među stanovništvom je širio priče o tome da veziri i vlast ugnjetavaju narod i širio propagandu kako bi uzbunio narod i naveo ih na pobunu riječima: "Može mene Dželal-paša napasti i sa deset hiljada vojnika ako hoće. Na našoj su strani evlije i vojska dobrih. Uništiti ćemo ih sa samo četrdeset vojnika." Nakon ovoga na njega je poslana grupa vojnika koji su imali zadatak da uguše ustanak. Vojsci su se priključili Husein-kapetan Gradašćević i bijeljinski kapetan Ali-beg sa 500 vojnika. Nakon što je hadži Salih sa svojih 1500 vojnika dva puta poražen u prvom okršaju, većina njegove vojske se razbježala, a on se sa još oko 200 vojnika povukao u srebreničku tvrđavu odakle je nastojao odbiti napade. Vojnici poslani da se bore protiv njega opkolili su tvrđavu i gađali je topovskom paljbom i hicima iz pušaka. Zalutali metak iz puške pogodio je hadži Saliha u glavu i on je na mjestu poginuo. Njegovi vojnici su se predali i bilo im je oprošteno.¹⁰

Drugi dio pisma donosi podatke u vezi s osobama koje su bile izravno ili posredno na strani hadži Salih-bega, i o tome kako su skončali:

Gospodin Nuruddin pobjegao je u Istanbul kad je shvatio da mu se sprema kazna, napustivši položaj zamjenika načelnika Sarajeva. Uhapšen

10 BOA, HAT, 746/351232 A, 1 (6Ra.1237-1 Aralık 1821).

je u Istanbulu i zatvoren u Bursi; sinovi preminulog Sulejman-paše, administrativnog upravnika sandžaka Tirhala, nalaze se ovdje; Gospodin Čohadžić Mustafa, jedan od muderisa iz Burse nastanjen je u Istanbulu; gospodin Ataulah, Mustafin brat, bio je muftija u Travniku, ali je zbog svog neznanja smijenjen kad se narod požalio upravitelju, i od tog dana živi na svom poljoprivrednom imanju; I konačno, bezbožnik, šejh koji je izašao iz vjere po imenu Ilhamija. Pripadnik je istog mezheba kao i hajduk, zajedno sa svojim dervišima predvodi pobunu i sarađuje sa hadži Salihom. Gradačački kapetan i bijeljinski ajan izrazili su želju da idu u borbu skupa sa vojskom koju je Dželal-paša poslao da uguši pobunu, međutim, utvrđeno je da za tim nije bilo potrebe. Naređeno je da svako bude u pripravnosti u svom mjestu, te da će im stići naredba da dođu ukoliko bude trebalo. S druge strane, Ali-aga, privremeni upravitelj banjalučki, dobio je naređenje da sa svojim vojnicima, kojih je bilo oko 100, i sa još dodatnim brojem vojnika iz pokrajine, polako prati već poslanu vojsku. Baš su se spremali da krenu kada je hadži Salih u čaršiju hitno poslao telala da prenese njegove prijetnje i da im da na znanje šta će ih sve snaći ako krenu na njega. U tom su se pobunili janjičari, zanatlije i trgovci koji su se zadesili na čaršiji uz riječi: "Toliko godina vi uzrokuje te smutnju i nered, a onda potajno šaljete pisma upravitelju i svu krivicu na nas svaljujete," pretukli su telala i nisu krenuli na hadži Salih. ¹¹

U nastavku dokumenta govori se o Ilhamiji:

A što se tiče zapovjednika hajduka šejha Ilhamije, navodno je prije nekoliko godina podigao ruke prema nebu u dovi i vjenčao se sa djevojkom melekom. U braku koji je trajao četiri godine rodila mu je tri sina. Šejh Ilhamija s vremena na vrijeme pokaže narodu sinove i tvrdi kako su mu donijeli vijesti iz nepoznatog i iz budućnosti. Tada širi propagandu kako će hadži Salih izaći kao pobjednik u pobuni koju je podigao, jer se na njegovoj strani bori nevidljiva vojska (vojska evlija). I bivši travnički muftija Ataulah koji pripada muslimanskom življu kao i Ilhamija, išao je po noći pružiti pomoć hajduku zajedno sa još 5-10 svojih pomagača. Kada je došao nadomak

11 BOA, HAT, 746/351232 B, 1 (6Ra.1237-1 Aralık 1821).

*hadži Saliha i vidio kako je opkoljen u tvrđavi, rekao je svojim ljudima da se udalje, a sam se prurušio i pobjegao. Još uvijek se ne zna gdje se zaputio. Ako ga ovdje uhvatimo zatvorit ćemo ga. Sulejman-pašini sinovi su već zarobljeni i nemaju snage da pokušaju pobjeći, poput ukočenih zmija su. Sve pobune u ovom području su suzbijene i sav narod je izrazio poslušnost.*¹²

Na kraju pisma Dželal-paša se osvrnuo na ustanak Grka na Peloponezu koji se dešavao u to vrijeme i zaključio kako nisu samo Grci odgovorni za poticanje smutnje, već i Evropljani, masoni, krivovjernici i bezbožnici, svi oni zajedno. Naglasio je kako se čudi njihovoj drskosti da dignu pobunu jer su krivovjernici i neznalice bez korijena i porijekla. Izrazio je nezadovoljstvo činjenicom da, iako u Bosni općenito vlada jedinstvo, nekoliko buntovnika nemezhebija imaju hrabrosti i pokušati nešto ovakvo.¹³

U gornjem dijelu prvog dokumenta stoji zabilješka u formi mišljenja koje je zapisao sultan Mahmud, a koja navodi da je šejh Ilhamija krivovjernik i bezbožnik, da je ovakvih grupa koje imaju iskrivljeno vjerovanje sve više, da se ne bave svojim poslom i da kvare istinsko vjerovanje stanovništva. Sultan Mahmud dao je naredbu da se pripazi na ovakva vjerska učenja, te da se grupe koje ih šire kazne na licu mjesta. Povrh toga, sultan čestita Dželal-paši što je očistio Bosnu od hajduka riječima "Svaka ti čast Dželal-paša!" U zabilješci još stoji kako će odrubljene glave koje je paša poslao poslužiti da ostali pobunjenici izvuku pouku, da je Nuruddin uhvaćen i zatvoren, te da će Ataulah, koji je u bjekstvu, biti smjesta uhapšen ako bude primijećen u Istanbulu. Iz ove opaske sultana Mahmuda može se shvatiti da je Ilhamija pogubljen na način da mu je odrubljena glava, te da je poslana u Istanbul kako bi služila za primjer i kako bi narod izvukao pouku.¹⁴

12 BOA, HAT, 746/351232 B, 1 (6Ra.1237-1 Aralık 1821).

13 BOA, HAT, 746/351232 B, 1 (6Ra.1237-1 Aralık 1821).

14 BOA, HAT, 746/351232 A, 1 (6Ra.1237-1 Aralık 1821).

Bezbožništvo i krivovjerstvo nasuprot opreke staro-novo u Osmanskom carstvu

Na osnovu opće procjene dokumenata izvjesno je da je u Bosanskoj pokrajini doista bio posrijedi pokušaj pobune protiv osmanske vlasti koju su predvodile pojedine ličnosti cijenjene u narodu. Primjer koji potvrđuje navedeno je hadži Salihova pobuna i sukob koji se odigrao između vojske pokrajine i njega i njegovih pristalica. Druga značajna imena koja su učestvovala u pobuni su Nurudin, Čohadžić Mustafa, Ataulah, Sulejman-paša i šejh Ilhamija. Od svih njih najviše pažnje usmjereno je na Ilhamiju, koji je predstavljen kao jedan *od pokretača pobune koji potiče narod da se buni, šejha koji je krivovjernik i bezbožnik, pripadnik istog mezheba kao i ostali pobunjenici*. Može se zaključiti da je osim hadži Salih-bega najvažnija osoba u pobunjeničkom pokretu bio šejh Ilhamija. Osim toga, na kraju pisma Dželal-paša u neprijatelje ubraja Grke, Evropljane (kršćane), masone (Jevreje) s jedne, a s druge strane pominje krivovjernike i bezbožnike koji su pripadnici pobunjeničkog pokreta u Bosni. Ponukani položajem koji je šejh Ilhamija zauzimao među pobunjenicima, i činjenicom da su pobunjenici okarakterisani kao bezbožnici i krivovjernici, Dželal-paša i sultan Mahmud ovoj su pobuni pripisali vjerski predznak i predstavili ga kao takvog, uprkos tome što to nije bio slučaj.

Ovdje je, s ciljem utvrđivanja činjenica koje su u pozadini pomenute tvrdnje, potrebno elaborirati optužbe za bezbožništvo i krivovjerstvo koje su Dželal-paša i sultan Mahmud iznijeli protiv Ilhamije i njegovih istomišljenika. Bezbožništvo i krivovjerstvo su termini koji su kroz historiju islama upotrebljavani, posebice od strane vlasti, kako bi se imenovale različite opozicione heretičke/heterodoksne grupe. Osmanska država je do perioda o kojem je riječ osim separatističkih ustanaka i pobuna manjina često doživljavala i pokušaje pobune od strane vjerskih grupa. Naravno, ovo se nije dešavalo samo u okvirima osmanske države. I za vrijeme posljednjih godina vladavine dinastije Emevija, odnosno, prvih godina vladavine dinastije Abasija susrećemo slične pobune protiv vlasti, koje su u okviru vjersko-političke tradicije definisane terminima *zendeka (krivovjersto)* i *ilhad (bezbožništvo)*. Pojedinačno ili kolektivno protivljenje političkom i društvenom ustrojstvu u osmanskoj državi, kao i pobuna protiv zvanične ideologije tog doba proglašavane su krivovjernim i bezbožničkim. Centralna

vlast je opozicione radnje i vjerske diskurse širokih razmjera doživljavala kao napad na vlastiti autoritet, te napad na vjerovanje i ideologiju na kojima se taj autoritet temelji, a ne kao rezultate društvenih promjena i nezadovoljstvo do kojeg su one dovele.¹⁵ Jer, sistem upravljanja u osmanskoj državi izgrađen je na dvije osnove, šerijatskom zakonu i državnom zakonu koji se nazivao „*Kanun-ı Kadim*“. *Kanun-ı Kadim* su zakoni nastali kao rezultat zakonodavnog prava vladara, ali svoje korijene vuku iz tradicije. To je svojevrsna legalizacija pravila koja su bila u primjeni otkad se pamti. Iako se pomenuti zakon oblikovao prema uslovima koji su na snazi, u principu je utemeljen na tradiciji i običajima. *Kanun-ı Kadim* je svoju idealnu primjenu doživio u vrijeme kada je osmanska država ostvarila svoj najveći potencijal, u periodima vladavine sultana Selima I Javuzi i Sulejmana Zakonodavca.¹⁶ Šerijatski zakon temeljio se na sunijsko-hanefijskom mezhebu i predstavljao je zvanično tumačenje islama koje je u osmanskoj državi poprimilo političke konotacije. Knjiško poimanje islama kroz prizmu pravila, temeljeno na fikhu, čiji je predstavnik bila medresa, preovladavalo je u političkim i administrativnim strukturama osmanske države. To je posebno bio slučaj za vrijeme vladavine sultana Bajazita I Jildirima. U periodu vladavine sultana Sulejmana Zakonodavca zaokružen je proces razvoja pomenutog poimanja na svim aspektima, te je ono kao takvo zauzelo središnju poziciju u okviru sistema vlasti osmanske države. U ovom kontekstu je i svaki vjerski pokret koji nije bio u okvirima zvaničnog poimanja islama koji je usvojila osmanska država proglašavan ili novotarijom ili mu se pripisivalo krivovjerstvo.¹⁷ Stoga možemo reći da je predznak krivovjerno, odnosno, bezbožničko koji je upotrijebljen za definisanje derviškog reda kojem je pripadao Ilhamija utvrđen na osnovu svojevrsne zvanične terminologije korištene kako bi se imenovali svi pobunjenički pokreti koji su ustali protiv autoriteta države.

Bitnu poedinost koja privlači pažnju u dijelu dokumenta koji govori o Ilhamiji predstavlja i njegov brak sa djevojkom melekom, kao i djeca rođena u

15 Ahmet Yaşar Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2014, s. 7-9.

16 Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde*, Dergah Yay., İstanbul, 2013, s. 182.

17 Za poedinosti vidi. Ahmet Yaşar Ocak, “Osmanlı İmparatorluğunda Din 14–17. Yüzyıllar”, *Anadolu’da İslâmın Ayak İzleri Osmanlı Dönemi*, İstanbul 2012, s. 87; Fatih Şeker, *Osmanlı İslâm Tasavvuru*, İstanbul 2015, s. 255.

braku, koja su mu donosila vijesti iz nepoznatog i znanje iz budućnosti. Među njima je bila i tvrdnja da će se pobuna koju su započeli okončati pobjedom pobunjenika. I hadži Salih je na sličan način tvrdio da on na svojoj strani ime vojsku evlija i da će izaći iz bitke kao pobjednik. Postoje mnogobrojni primjeri kroz historiju kako su šejhovi različitih derviških redova prilikom sličnih vjerskih pobuna govorili o raznim kerametima i koristili čuda kao sredstvo propagande, ne bi li pred narodom opravdali pobunu protiv vlasti i privukli stanovništvo da im se priključi u buni. Najpoznatiji od slučajeva ove vrste odigrao se 1240. godine kada se desio Babai ustanak predvođen Ilijas babom. Ilijas baba uvjerio je svoje sljedbenike da ih neprijateljska paljba ne može raniti, te da mu je Bog po melekima poslao uvjerenje kako će iz borbe izaći kao pobjednici. Kada su njegovi sljedbenici vidjeli kako je tokom bitke dosta ljudi ranjeno i ubijeno, tražili su objašnjenje, na što im je Ilijas baba uzvratilo da će razgovarati sa Bogom i pitati zbog čega se takvo što dešava. Prilikom borbe Ilijas baba je zadobio smrtonosne povrede nakon čega se povukao na osamljeno mjesto da umre. Nije htio da to vide njegovi sljedbenici kako se ne bi demoralisali i razbježali. Kada su njegovi saborci vidjeli da ga nema na bojnopolju, to su protumačili u smislu da se on popeo na nebesa kako bi od Boga tražio da pošalje meleke koji će im pomoći u borbi. Primjeri sličnih uvjerenja i očekivanja česti su u pobunama koje su izbijale u Transoksaniji, Horasanu i Azerbejdžanu.¹⁸

Zaključak i evaluacija

U dokumentu na dvije stranice u kojem se govori o Ilhamijinom pogubljenju Dželal-paša svojim riječima opisuje dešavanja u Bosni i Hercegovini i daje razloge za pogubljenja i progonstva ljudi koji su digli bunu. Tu se navodi kako je Ilhamija poticao narod na pobunu, da je bezbožnik i krivovjernik, derviški šejh koji je usvojio heterodoksno učenje, i da, umjesto da se bavi svojim poslovima, kvari vjerovanje naroda šireći svoja ezoterijska uvjerenja. Ilhamijino pogubljenje je u ovom kontekstu moguće tumačiti na dva načina. Prema jednom, Ilhamija je buntovnik koji se pokušao pobuniti protiv vlasti i time prouzrokovao nered. Drugi način tumačenja predstavlja šejha kojem je nanesena nepravda, pravednika

18 Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyani*, Dergah Yay., İstanbul, 2014, s. 143-144.

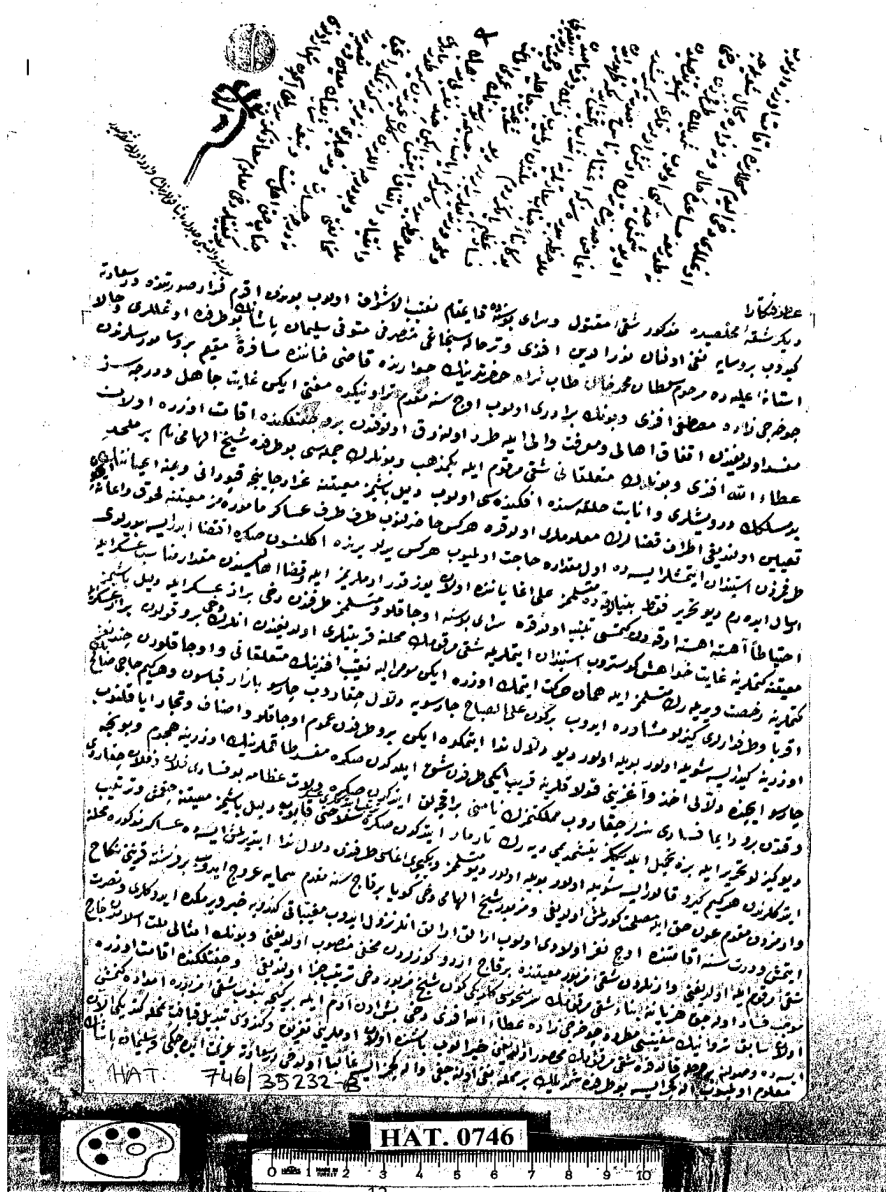
koji se u okruženju bezakonja žrtvovao za svoj narod. U pismu koje je napisao Dželal-paša Ilhamija je predstavljen tako da odgovara prvom profilu. Zapravo, u osmanskome društvu, kao što je to slučaj i sa ostalim društvima, nezadovoljstvo je tokom historije prerastalo u vjerske pokrete koji su se bunili protiv vlasti s ciljem podmirivanja duhovnih potreba društva. U pobuni su bili motivirani vjerskim izbavljenjem i vođeni nagonom¹⁹ za postizanje blagostanja i sreće koji uslijede nakon spasa iz nepovoljne situacije, a slijedili su vođe koje su uzdigli do pozicije svetih ličnosti. Pokušaj pobune u kojoj je navodno učestvovao i šejh Ilhamija desio se s ciljem otklanjanja nezadovoljstva koje je bilo prisutno među Bošnjacima. U tom smislu se i ovaj pokret može okarakterisati kao mesijanizam (messianique), vjerovanje koje se često javljalo kroz historiju, a koje je “nastalo na temeljima kolektivne psihologije potlačenog i mučenog društva da će doći biće poslano od Boga koje će se ih spasiti”.²⁰

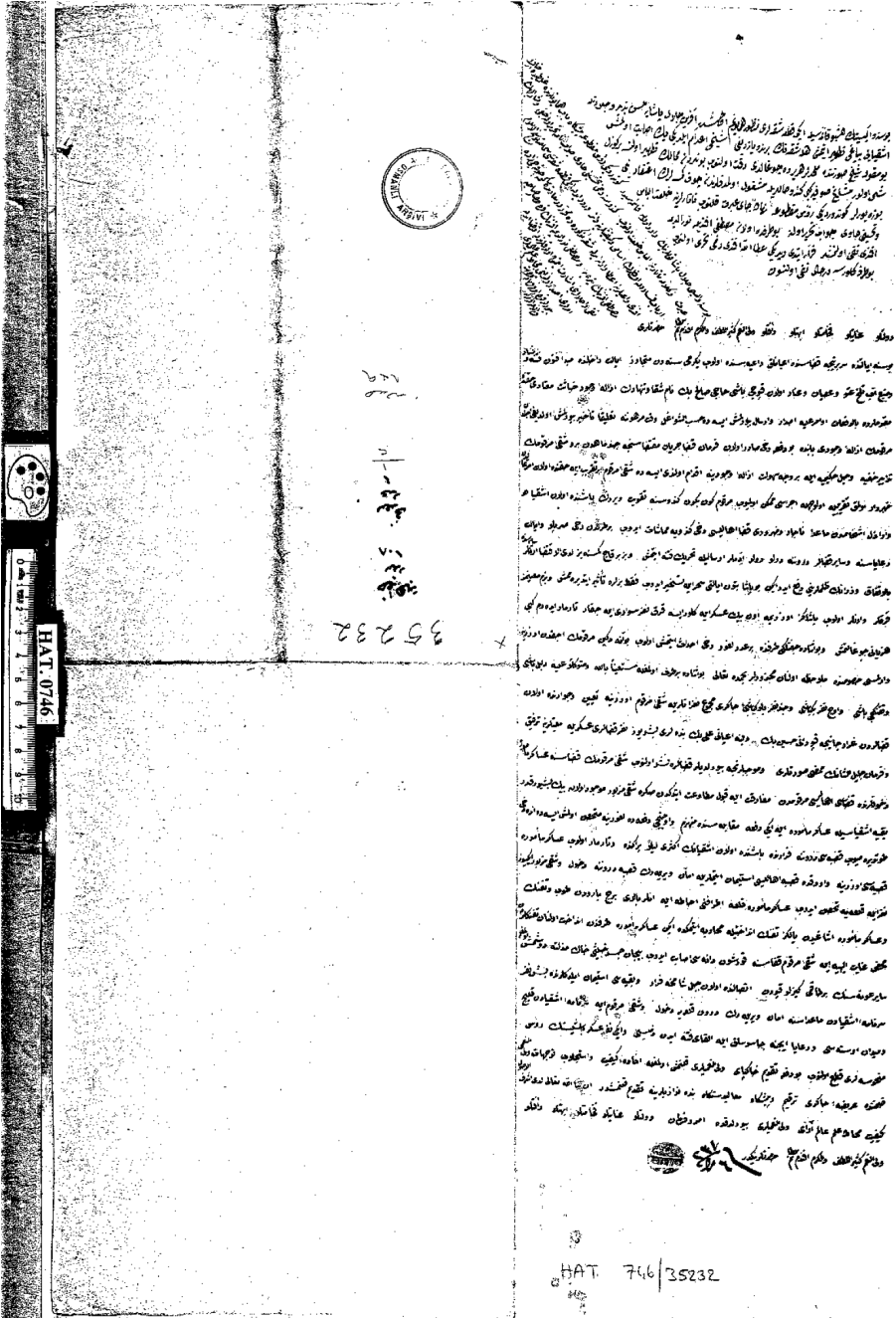
Najznačajniji i najrelevantniji izvor za proučavanje Ilhamijinog života su njegova djela. Osim njih, veoma mali broj izvora pruža podatke o njemu. U Ilhamijinim djelima također možemo pronaći jasne stavove u vezi s pogledom na svijet i poimanju sufizma koje je usvojio. Ukoliko imamo u vidu da je pjesme na bosanskom jeziku pisao s ciljem poučavanja vjeri i sufizmu, nije nam teško na osnovu njih naslutiti nadahnuće za njegovo poimanje sufizma. U pjesmama pronalazimo derviškog šejha sunijske orijentacije koji nastoji i narod ponukati da napreduje u vjeri na isti način. Tu se ne mogu naći ezoterijska heterodokсна učenja islama i sufizma kao što mu se pripisalo u ranije spomenutim dokumentima. Pripisivanje bezbožništva i krivovjerstva Ilhamiji i njegovim sljedbenicima u političkim prilikama koje su vladale u to doba, mogu se interpretirati kao optužbe za iskazivanje nezadovoljstva i zauzimanje tradicionalnijeg stajališta spram radnji koje je politički autoritet sprovodio. Općenito, u Ilhamijinim pjesmama nailazimo na profil pjesnika kojeg muči odsustvo reda i izopačena praksa koju je ulema provodila, i koji je nezadovoljan jer nije uspostavljena vladavina pravde. Zbog toga je u svojoj ranijoj pjesmi Dželal-pašu opisao kao vrijednog Božijeg

19 Ali Coşkun, Osmanlı Dönemi Dinî Kurtuluş Hareketlerinin Sosyolojisi, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 20 (2001), s. 119. U vezi s ovim pitanjem pogledati i: Nur Vergin, “Toplumsal Protesto ve Dinsel Hareketler”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi, XXXVII, İstanbul, 1979, s. 99-123.

20 Ahmet Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı*, s. 94.

roba koji je u Bosnu poslan kako bi uspostavio Allahovu pravdu. U konačnici, potrebno je potkrijepiti novim dokazima bilo koje uvjerenje da je Ilhamija bezbožni i heretički derviški šejh iskvarenog vjerovanja koji je dizao bunu protiv države i narod poticao na pobunu.

A NEW DOCUMENT ABOUT THE EXECUTION OF ABDULVEHHAB ILHAMÎ

ABSTRACT

Abdülvehab İlhamî, who lived between 1773-1821, is one of the greatest representatives of Alhamiyado literature. In addition to the poems he wrote in Bosnian, he is regarded as one of the important intellectuals of the period and the works he received in Turkish and Arabic. At the same time, İlhami, known for his mystical identity, is considered one of the prominent mysticos in public. The period when İlhamî lived was a time when the Ottoman State and Bosnia Herzegovina faced many problems in political, military and economic terms. İlhamî expressed his deficiencies in the poetry with the irritating and uncomfortable manner of the deficiencies that occurred during his period. In addition to his poetry and mystical personality, he was engraved into the cultural memory of the Bosnian people who were executed by Bosnian governor Celal Pasha. The remaining parts of the dark about the cause of the execution were filled in by the Bosniaks in their own imitations, and they came with a number of menus describing the execution of İlhami. In fact, the famous satyr that he wrote for Celal Pasha was shown as the reason for this execution. The first and only historical document giving information related to the execution of İlhami, the governor of Bosnia Celal Pasha, who was sent to Istanbul in 1821, and the reason for the incarceration of part of the execution of some of the soldiers who acted with him, related to the reasons for the killing of İlhami.

Key Words: Abdulvehab İlhamija, Djelaleddin Pasha, Bosnia, Ottoman Empire, the execution of Abdulvehab İlhamije

Literatura

- Ahval-i Bosna*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Anonim Yazma, No. 6647.
Aslantaş, Selim (2007), *Osmanlı'da Sırp İsyanları*, Kitap Yay., İstanbul
BOA, Hattı Humayün, No. 21809.
BOA, Hattı Humayün, No. 22202.
BOA, HAT, 746/351232 B, 1 (6Ra.1237-1 Aralık 1821).

- BOA, HAT, 746/351232 B, 1 (6Ra.1237-1 Aralık 1821).
- Bašagić, Safvetbeg (1900), *Kratka Uputa u Prošlost Bosne i Hercegovine (od godine 1463-1850)*, Vlastita Naklada, Sarajevo
- Castellan, Georges (1993), *Balkanların Tarihi*, Milliyet Yay., İstanbul
- Coşkun, Ali (2001), “Osmanlı Dönemi Dinî Kurtuluş Hareketlerinin Sosyolojisi”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20
- Dobraća, Kasim (1974) “Tuhfetul-Musallin ve Zubdetul-hasi’in od Abdul-Vehaba Zepcevije İlhamije”, *Anali GHB*, 11-111
- Gölen, Zafer (2010), *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, TTK Yay, Ankara
- Hadžijamaković, Muhamed (1991), *İlhamija, život i djelo*, El-Kalem, Sarajevo
- Huković, Muhamed (1986), *Alhamijado književnost i njeni stvaraoaci*, Biblioteka Kulturno Nasljeđe Bosne i Hecegovine, Svjetlost, Sarajevo
- Imamović, Enver (1998), *Bosna i Hercegovina, od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski Kulturni Centar, Sarajevo
- Kemura, İbrahim (1975), “İlmihal Abdülvehhab İlhamije na Bosanskom Jeziku” *Glasnik*, Sarajevo
- Krešeljaković, Hamdija (1980), *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, SVJETLOST, Sarajevo
- Ljubović, Amir–Aruçi (2000), Muhamed, “İlhâmî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 22
- Prelog, Milan, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, I-II. DİO, Naklada J. Studničke i druga, Sarajevo.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2012), “Osmanlı İmparatorluğunda Din 14–17. Yüzyıllar”, *Anadolu’da İslâmın Ayak İzleri Osmanlı Dönemi*, İstanbul
- Ocak, Ahmet Yaşar (2014), *Zındıklar ve Mülhidler*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul
- Ocak, Ahmet Yaşar (2014), *Babailer İsyanı*, Dergah Yay., İstanbul
- Öz, Mehmet Kanun-ı Kadimin Peşinde (2013), Dergah Yay., İstanbul
- Özsüer, Esra (2016), 19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri, *Türkiyat Mecmuası*, 1, c. 26/2
- Sezen, Tahir (2006), *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri, Ankara
- Sinanoglu, Mustafa (2000), “İlhâd”, *DİA*, cilt: 22, İstanbul
- Süreyya, Mehmed (1996), *Sicill-i Osmanî 2*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul
- Şeker, Fatih (2015), *Osmanlı İslâm Tasavvuru*, İstanbul
- Öz, Mustafa (2013), “Zındık”, *DİA*, 2013, cilt: 44, İstanbul

ISTRAŽIVANJA

- Vergin, Nur (1979), "Toplumsal Protesto ve Dinsel Hareketler", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi *Dergisi*, XXXVII, İstanbul
- Zdralović, Muhamed (1978), "Abdulvehab İbni Abdulvehab Zepcevi-Bosnevi (Ilhamija)", *Anali GHB*, V-VII

LINGVISTIKA
RASPRAVE I ČLANCI
Naučni i stručni tekstovi

Jasmin Hodžić

O SINTAKSI INFINITIVA U BOŠNJAČKOM EPU „ŽENIDBA SMIALAGIĆ MEHE“ I RAZGOVORNOM BOSANSKOM JEZIKU (S FOKUSOM NA OPĆU SINTAKSU INFINITIVA U BOSANSKOM)

SAŽETAK

Članak govori o upotrebi infinitiva u različitim sintaksičkim funkcijama u analizi reprezentativnih primjera iz korpusa usmenog književnojezičkog izraza na primjeru bošnjačkog epa *Ženidba Smailagić Mehe*, te sličnih primjera u razgovornom bosanskom jeziku. Naročito su razmatrane netipične infinitivne konstrukcije, s posebnim osvrtom na njihov status u savremenom bosanskom jeziku odnosno u bosanskom jezičkom standardu. Dati su i teorijski opisi sintaksičkog potencijala infinitiva kao dopune različitim vrstama glagola, s posebnim osvrtom na ovjerenost i razlike u upotrebi pojedinih netipičnih konstrukcija s infinitivom na cijelom štokavskom području.

Ključne riječi: infinitiv, sintaksa, nepotpuni glagoli, samostalni glagoli, infinitivna klausa, bosanski jezik

Uvod

Analizirajući jezik usmene narodne književnosti, bitno je na samom početku uputiti na jednu važnu konstataciju, odnosno, zaključak iz jednog obuhvatnijeg već provedenog istraživanja jezika usmene epike, a to je tvrdnja: „U epskom diskursu izuzetno je frekventna upotreba infinitiva, pa čak i onoga koji je nastao u procesu rečenične kondenzacije, koja se naziva i infinitivizacija“ (Kalajdžija 2012: 353). Osim što nam daje polaznu opravdanost za jedno ovakvo istraživanje, ovaj citat nam govori još mnogo više. Nekoliko je otvorenih pitanja.

Obratimo li pažnju na sve načine upotrebe infinitiva u našem korpusu, postavljajući se pitanje da li je slika upotrebe infinitiva u epskom diskursu na primjeru epa „Ženidba Smailagić Mehe“ ujedno npr. i ekvivalent dijalekatskoj slici upotrebe infinitiva (infinitiv u sandžačkom dijalektu bosanskog jezika), posebno s obzirom na dominirajuća ili preovladavajuća mišljenja o dominantnoj upotrebi konstrukcije „da+prezent“ umjesto infinitiva u istočnom području cijelog štokavskog narječja, u odnosu na zapad. Ovo bi mogao biti i poseban istraživački zadatak, i zato neće biti predmetom ovog rada. Reći ćemo samo sljedeće. Načelno, ako pretpostavimo da dijalekatska slika u pitanju upotrebe infinitiva ne odgovara njegovom statusu u usmenoj epici, onda ćemo dominirajuće prisustvo infinitiva tražiti u dijahronijskoj perspektivi, ili u krajnjem slučaju možda i u tzv. *poetskoj gramatici* (poetskoj sintaksi), odnosno u stihovanoj epskoj formuli. Zato je važno istaći da je posebno sintaksičko pitanje to što u epskoj usmenoj književnosti : „(...) preko 90% primjera potvrđuje dopunu infinitiva umjesto konstrukcije da + prezent“ (Kalajdžija 2012: 524). No, za sada ostavljamo po strani odnos infinitiva i prezenta, o čemu je svakako mnogo već bilo govora u dosadašnjim istraživanjima svih južnoslavenskih jezika, pri čemu svakako valja dodatno napomenuti da bosansko standardološko (naročito lektorsko) forsiranje zamjene prezenta infinitivom nikako ne bi smjelo biti uobičajena praksa, barem ne kao forsiranje, pogotovo ako se već zna da takva zamjena nerijetko narušava ekvivalenciju u značenju samog izraza koji sadrži infinitiv ili prezent. No, šta je cilj ovog rada?

Prije svega, važno je istaći da je korpus u ovom radu samo popratni sadržaj koji će poslužiti nekim općim konstatacijama o sintaksi infinitiva u bosanskom jeziku – dakle, nikako ne postoji namjera da se ovim radom kao njegov glavni postavljeni cilj opišu posebnosti jezika bošnjačke usmene epike, a time i nekih glavnih karakteristika našeg slavnog epa – mada će se nužno u rezultatima istraživanja pojaviti i takvi podaci. Također, nemamo cilj opisati sve sintaksičke odlike razgovornog bosanskog jezika. Ovdje, dakle, ipak ciljano govorimo o sintaksičkim osobinama ili bolje reći sintaksičkom potencijalu infinitiva kao takvog, a korpus je samo u funkciji izvođenja zaključaka o njegovim općim sintaksičkim obilježjima. Naravno, bit će potrebno dati i teorijske opise o sintaksičkim potencijalima infinitiva, o čemu će posebno biti riječi. No, iako se u

ovom radu govori o sintaksi infinitiva, bitno je napomenuti da pod „sintaksom infinitiva“ ovdje ne mislimo na funkcionalni aspekt upotrebe infinitiva i klasičnu analizu sintakse glagolskih oblika u čijoj podlozi jeste sintaksostilistika, odnosno, semantostilistika (npr. infinitiv u funkciji imperativa, kao pripovjedački prezent, i sl.). Mi ćemo se ovdje baviti uglavnom načinima ostvarivanja, tj. vezivanja infinitiva u strukturi rečenice, tj. njegovim odnosom prema drugim riječima u rečenici.

Samostalni i nesamostalni glagoli koje dopunjuje infinitiv

Različita su u literaturi posmatranja grupe glagola koji se dopunjuju infinitivom. Poznato je da su to uglavnom i prije svega modalni i fazni glagoli, s tim da se različito pristupa određenju ovih glagola.¹ Naročito, valja obratiti pažnju na grupu glagola koji nisu modalni ili fazni, a određuju se kao samostalni i dopunjuju se infinitivom. (Ovo zapažanje sigurno nije kod nas dominantno u dosadašnjim opisima infinitiva i njegove sintakse.) Zato ćemo ovdje izdvojiti dominantna zapažanja o infinitivu kao dopuni samostalnim glagolima, čime se postavlja pitanje njegove sitanksičke funkcije, gdje se ide prema dilemi da li se ovim već može govoriti o infinitivnoj klauzi. Također, iz posmatranog korpusa izdvojit ćemo primjere koji potvrđuju takvu upotrebu infinitiva u bosanskom jeziku, uz dodatne potvrde i teorijskim obrascima kroz literaturu.

Kod Mrazović i Vukadinović (1990) izdvajaju se pravi modalni i kvazimodalni glagoli, a zatim i modalitetni glagoli; a posebno je interesantna grupa samostalnih glagola koji se dopunjuju infinitivom i pitanje određenja statusa njihovih dopuna. To su tzv. *glagoli s verbatimnom dopunom*. „Ova dopuna se javlja **kod samostalnih glagola** koji za sebe vezuju isključivo zavisne (dopunske) rečenice ili **infinitivske konstrukcije** koje se ne mogu zameniti nekom imeničkom ili drugom frazom“ (istakao J. H.) (Mrazović i Vukadinović 1990: 469). Od primjera s infinitivom naveden je: *On se ne da **uznemiravati***.

1 Postoje teorije i o tome da su čak i modalni glagoli u osnovi samostalni, čime se ovdje nećemo baviti. (up. Kalogjera 1982) Inače, *katenativni glagoli* označeni su terminom koji u literaturi kod nas nije zaživio (up. Bošnjak 1998, Riđanović 2015, Hodžić 2013), a koji se odnose na vezivanje više glagola u jedan niz, a u takvom nizu neminovno se javlja infinitiv.

Ili, na primjeru različitih značenja glagola *misliti* daju se i različita određenja tih glagola, pa je *namjeravati* nepotpun (*Mislim sutra otputovati na more*), a *pretpostaviti/pretpostavljati* kao samostalan (*On misli da će doći. Mislim da je on to rekao. Mislim da sam ja to rekla*) (up. Mrazović i Vukadinović 1990: 469).

Zanimljivo je ovdje uporediti slične primjere s infinitivom i nekim ličnim glagolskim oblikom, u rečenicama tipa: a) *On misli da će doći*² i b) *On misli doći*. Drugi primjer s infinitivom i nepotpunim glagolom *misliti* značenjski (funkcionalno-semantički) se razlikuje od prvog primjera s potpunim (samostalnim) glagolom, mada su zbog bliskosti struktura jako bliske nijanse u značenju.³ Slično, vrijedna poređenja su dva varijantna primjera stihova poznate bosanske sevdalinke⁴ (Čudna jada od Mostara grada):

- a) *Mila majko, nemoj Ahme kleti; rek'o me je na jesen uzeti.* (U izvedbi Himze Polovine)
- b) *Mila majko, nemoj mi ga kleti; obeć'o je da će me uzeti.* (U izvedbi Mehe Puzića)

Ovakve preoblake i izvođenja važe za još neke primjere (samostalnih) glagola u bosanskom, uglavnom glagole govorenja (mišljenja, emocije, percepcije) i glagole kretanja, ali i druge primjere (najčešće u razgovornom stilu), kao: *Rekao je (da će) doći, Obećao je (da će) srediti to, Otišao je spavati, Našao je pričati o tome, Uzeo govoriti po vazdan, i sl.*

Bez dijelova u zagradi sigurno je da ove rečenice nisu u stoprocentnom obimu standardološki obične, tj. običnije su s dopunom u ličnom glagolskom obliku (ovdje futuru). Ipak, spadaju u potpuno ovjerenu upotrebu s infinitivom u strukturi. Zanimljivi su i drugi primjeri iz razgovornog registra: *Ne vidim čitati. Jesi li vidio spavati? Stavila sam ono peći. Staviš telefon puniti.* – a koji bi običniji i

2 Ali ne: **On misli dolazak.* (Mrazović i Vukadinović 1990: 469).

3 Preoblikujemo li upravni glagol u prošlo vrijeme, dešava se nešto interesantno: a) *On je mislio da će doći.* b) *On je mislio doći.* – perfekt nepotpunog glagola u jednom od svojih uloga, osim tipično prošlog vremena može označavati sadašnju i buduću radnju, što nije slučaj s potpunim glagolom. (Up. Hodžić 2011).

4 Slično, upotreba glagola *imati* (jamiti) kao upravnog za infinitivnu dopunu: *Jami Fata avdest uzimati* (Bol boluje gondže Mehemed). Glagol *imati* se u ovoj upotrebi često javlja i u razgovornom jeziku: *Imam ti nešto reći. Imam uraditi još pet zadataka. Ima da nas nema;* i sl.

gramatički ovjereniji bili u formi s konstrukcijom da+prezent, ali nisu nemogući i s infinitivom.

Kod nepotpunih glagola identičnost subjekta je uvjet da se infinitiv može zamijeniti prezentom. Uporediti: *Mislím da sutra oputujem na more*, ili zamjenska infinitivna struktura: *Mislím sutra oputovati na more*. (Mrazović i Vukadinović 190: 469) Slični su primjeri: (a) *Mislili su napraviti rusvaj*. (b) *Mislím otići odavde*. Ovu grupu glagola koja sad ima samostalnu, sad nesamostalnu upotrebu, možemo posmatrati srednjom u kontekstu čistih modalnih kao nepotpunih ili pak čistih potpunih glagola (gdje za neke od njih važi da se mogu dopuniti infinitivom).

Inače: „Verbatimna dopuna sadrži uvek jedan samostalan glagol u ličnom glagolskom obliku ili u infinitivu“ (Mrazović i Vukadinović 1990: 469). Također, Mrazović i Vukadinović (1990) realizaciju verbatimne dopune vide kao *da-rečenicu*, ili upitnu zavisnu rečenicu (što nije predmet našeg interesovanja) – a zatim i kao, što je ovdje posebno važno: „infinitivsku konstrukciju“, s primjerima: *Otac se nije dao nagovoriti na to. Majka se ne da uznemiravati*. (Mrazović i Vukadinović 1990: 470).

Belaj i Tanacković Faletar (2018) daju više primjera infinitivnih klauza u hrvatskom, od kojih su u bosanskom ovjereni: *Svratío sam vas pozdraviti*. (*Svratío sam pozdraviti vas*), *Rekli smo im otići* (samo uz identičnost subjekta), *Učili/naučili smo ih pjevati (lijepé pjesme)*, *Sjetili smo se doći ranije*, *Spremali smo se posjetiti ih*, *Obavezali smo se doći na vrijeme*; *Legli smo spavati* (**Legli smo odmoriti se*), *Naređeno vam je pucati u neprijatelja*.

Međutim, kod Belaj i Tanacković-Faletar (2018) navode se za bosanski jezik neobični primjeri upotrebe infinitiva, a koji u hrvatskom mogu biti ovjereni.⁵ Također, Mihaljević (2009), kako će se pokazati, daje primjere u hrvatskom ovjerene upotrebe infinitiva u primjerima koji u bosanskom ne bi mogli biti ovjereni.⁶

5 Takvi su primjeri: kao: *Vidio sam vas odlaziti*, *Vidjeli smo vas pjevati*, *Čuli smo vas pjevati na toj proslavi*, *Trčali smo im pobjeći*; i sl.

6 U primjerima koje daje Mihaljević (2009) zaista se navode neke konstrukcije s infinitivom koje nikako ne možemo naći u bosanskom u nekoj uobičajenoj upotrebi, dok se tvrdi da u hrvatskom jeziku već mogu biti uobičajene, kao što je niz ovih primjera:
(1)...*onda kada su vidjeli gfofa Lacu juriti na zelenku*. (2) *Mislím da sam te čula govoriti kako*

Zanimljivo je pak da kod Bošnjak (1998) npr. glagoli *vidjeti* i *čuti* uvijek imaju prezentsku dopunu s *da* ili *kako*, ali ne i dopunu infinitivom (upravo kao u bosanskom). Slično, Bošnjak (1998) navodi da se osim konstrukcije s katenativnim glagolom i infinitivom u hrvatskom može javiti konstrukcija „katenativni glagol+imenska riječ+infinitiv“ (npr. *Pomažem joj prati suđe*)“ (Bošnjak 1998: 13), što itekako ima veze sa zapažanjima o (ne)identičnosti subjekta u konstrukcijama s infinitivom i upravnim (glavnim) glagolom.⁷

Kada govorimo o utjecaju stranih jezika na upotrebu infinitiva u rečeničnoj strukturi, slične konstrukcije, zaista, mogu se naći npr. u engleskom. npr. *I watch*

je njihov tetak odvjjetnik u Merytonu. (3) **Slušam** svoju majku **govoriti** o njegovim vrlinama. (4) *I čuh se zvati u tom svetom času po imenu, kim nekada me zvaše.* (5) *Ostala je samo pjesma. Slušao sam je pjevati na putu po hanovima.* (6) *Michael je doduše slušao kod kuće govoriti o „Amerikancu“ posprdno i s visine jedne tradicionalne advokature.* (7) *Za tren se napunih ušima i stjenicama, o kojima dosele čuh tek pričati.* (8) *Ja sam slušao još od svog oca pripovijedati da je bilo i gorih vremena.* (9) *Koga gledam šetati ulicom?* (10) *Što slušam govoriti?* (11) *Vidim/čujem ga voziti auto.*

Inače, od primjera glagola percepcije koji se dopunjuju infinitivom, prva grupa primjera koje navodi Mihaljević (2009) dijeli se na tri podgrupe. Prva podgrupa prve grupe je sa sljedećim navedenim primjerima: *Jezici besposličari kazivali bi da se to redovito ponavljalo onda kada su vidjeli grofa Lacu juriti na zelenku put one čarobne vile. Mislim da sam te čula govoriti kako je njihov tetak odvjjetnik u Merytonu. Slušam svoju majku govoriti o njegovim vrlinama.* Druga: *I čuh se zvati u tom svetom času po imenu, kim nekada me zvaše. Ostala je samo pjesma. Slušao sam je pjevati na putu po hanovima, slušam je po carigradskim ulicama i dućanima.* I treća: *Svaka institucija, javna, ili privatna, morala bi u svojem radu osjetiti potrebu raditi za druge.* (v. Mihaljević 2009: 323 – 325)

Primjetno je, kako je već i spomenuto, da prethodno navedeni primjeri u strukturi imaju akuzativne sintagme koje prethode infinitivu, odnosno, koje su dopune upravnom glagolu (*Vidjeli grofa Lacu; Ja sam te čula, Slušam svoju majku* – kao ujedno i subjekti infinitiva, te *Čuh se, Slušao sam je* – kao objekti infinitiva), dok se druga vrsta primjera odnosi se na konstrukcije s infinitivom bez akuzativne imenske sintagme, kao Mihaljevićevi primjeri: *Micel je doduše slušao kod kuće govoriti o „Amerikancu“ posprdno i s visine jedne tradicionalne advokature. Za tren se napunih ustma i stjenicama, o kojima dosele čuh tek pričati. Ja sam slušao još od svog oca pripovijedati da je bilo i gorih vremena.* (v. Mihaljević 2009: 325), od kojih se samo kod trećeg primjera preko prijedložno-padežnog izraza nazire agens, dok se prva dva primjera mogu slobodno interpretirati, odnosno: „the empty subject of the infinitive has an arbitrary interpretation“ (Mihaljević 2009: 325), gdje se funkcija infinitiva približava funkciji glagolske imenice u rečenici.

7 Dodatno, Valja uporediti strukture: *Pomažem joj prati suđe* (*Pomažem joj kod/oko pranja suda; Pomažem joj da pere sude*) i *Ne dopušta mi vidjeti sina* (*Ne dopušta mi da vidim sina*) gdje se kod prve jasno vidi uključenost dvaju subjekata u radnju obuhvaćenu infinitivom.

him running, ili kao što su neki primjeri navedeni u Bošnjak (1998): *I saw them shooting at you, I saw the man crossing the road, I heard him coming slowly, I felt Geagea looking at me, I heard him speak at IBM's business convention in France last year, The next moment the farmer sees them walking together, chatting pleasantly. It's important to see them play, itd.* (Bošnjak 1998: 143 – 148).

Svakako, Bošnjak (1998) navodi i niz ovjerenih primjera upotrebe infinitiva kao dopune različitim glagolima u hrvatskom, što ovdje pak vrijedi i za bosanski:

(1) *Voljeli smo raditi zajedno.* (2) *Pomažem joj prati suđe.* (3) *Uživam kupati se u moru.* (4) *Bojim se reći istinu.* (5) *Želim otići.* (6) *Odlučila sam posjetiti sestru.* (7) *Moram napisati zadaću.* (8) *Treba oprati suđe.* (9) *Mogu doći sutra.* (10) *Smijem ostati do ponoći.* (11) *Sutra počinjem raditi.* (12) *Prestala je jesti slatko.* (13) *Ne dopušta mi vidjeti sina.* (14) *Uspjela sam stići na vrijeme.* (15) *Propustila sam pogledati taj film.* (16) *Vrijedi pogledati ovaj film.* (17) *Valja nastaviti bez obzira na sve.* (18) *Zabranio mi je razgovarati s njom.* (19) *Dopustila sam joj studirati u Njemačkoj.* (20) *Kasnim posjetiti Pariz.* (21) *Namjeravam otputovati za dva dana.* (22) *Navikla sam čekati.* (23) *Naučila sam ne postavljati pitanja.* (24) *Oklijevala je odgovoriti na moje pitanje.* (25) *Nastojim ne pokazati strah.* (26) *Trudim se naučiti što je više moguće, itd.* (v. Bošnjak 1998: 13 – 16).

Od prijevodnih ekvivalenata (u kojima se koristi infinitiv) sličnih engleskih konstrukcija Bošnjak (1998) navodi mnoge primjere, od kojih kao upravni glagol dolaze glagoli kojima se izriču namjera, želja, htijenje, mišljenje, odluka, zabrana, moljenje, obećanje, itd. Konkretni glagolski leksemi koji se dopunjuju infinitivom, kako se može iščitati iz primjera u Bošnjak (1998), su: *planirati, uživati, voljeti, prestati, željeti, namjeravati, odlučiti, značiti, trebati, pristati, udostojiti se, odbiti, moći, bojati, pripremati se, naučiti, usuditi se, požuriti, pokušati, nastojati, potruditi se, truditi se, uspjeti, pomoći, dopustiti, zabraniti, prisiliti, natjerati se, sjetiti se, mrziti, voljeti, uspjeti, sviđati se, smetati, usuditi se, prestati, nastaviti, izbjegavati, zaboraviti, dati (se), ići, vrijediti, oklijevati, valjati* i sl. (v. Bošnjak 1988: 50 – 156).

Da se primijetiti da osim modalnih i faznih glagola u ovoj grupi stoje još i, kako je spomenuto, mnogi drugi glagoli. Pored toga, u Bošnjak (1998) se navode i druge konstrukcije koje se dopunjuju infinitivom, poput izraza *najbolje je, biti voljan, imati pravo*, i sl. Takvi su primjeri: *Najbolje ti je uzeti srednji iznos; Bili su voljni otići sutra na planinu; Policija ima pravo pucati u lopova*; i sl. I ovakve primjere ćemo imati u našem korpusu.

Inače, Mrazović i Vukadinović (1990) također navode spisak glagola kojima je infinitiv *verbativna dopuna*. Izdvajaju se nelične forme, s (upravnim) glagolima: *biti, dati se, doći, dosaditi, mrziti,⁸ostati, preostati, priličiti, valjati, vrijediti* (s tim da se kod primjera *s doći, dosaditi i preostati* ne navode primjeri s infinitivom kao dopunom);⁹ te primjeri s ličnom upotrebom i glagolima: *dati se, hajde, naći, nemoj, odlučiti* (s tim da se kod primjera *s hajde, odlučiti, i naći* ne navode primjeri s infinitivom kao dopunom).¹⁰ Od glagola s verbativnom dopunom koja nije infinitiv navode se još: *naložiti, narediti, savjetovati*; dok se navodi i primjer s infinitivnom dopunom glagolu *pustiti*, a za koji se ne bi moglo reći da je u bosanskom ovjeren: *Pustio je vezati se*. (Mrazović i Vukadinović 1990: 165).

Infinitiv, dakle, pored svih kategoriziranja, analiza, podjela i sintaksičkih službi, najprije valja posmatrati kao dio ulančane (katenativne) glagolske konstrukcije (v. Bošnjak 1988), u kojoj se nalaze i modalni i fazni glagoli, ali i druge grupe glagola o kojima smo prethodno govorili. S tim u vezi, postoje i različite sintaksičke uloge infinitiva, a za neke od njih postoji dilema u kategorizaciji.

8 Ne postoji u bosanskom, tipa: *Ne mrzi me sve ponovo prepisati*. (up. Mrazović i Vukadinović 1990: 164)

9 U bosanskom ovdje s glagolom *doći* u neličnoj formi također nemamo infinitivnu dopunu, ali sasvim je ovjeren primjer s infinitivom kod glagola *preostati* i *dosaditi*, kao: *Preostaje mi samo učiti. Dosadilo nam je slušati istu priču svaki dani*, up. Mrazović i Vukadinović (1990: 163). Tu su i primjeri s infinitivom kod pobrojanih glagola u njihovoj neličnoj upotrebi: *Bilo je očekivati..., Ništa se nije dalo vidjeti, Ostaje mu samo pobjeći..., Po običaju, nije priličilo jesti, Dijete valja paziti, Za trenutke je vrijedilo živjeti*, i sl. up. Mrazović i Vukadinović (1990: 162 - 166).

10 Up. u bosanskom: *Odlučili smo kupiti sve šta nam je volja, Hajmo raditi, Sad se naš'o nuditi*, i sl. Za osale glagole primjeri su: *Ne dam se ja prevariti. Nemoj zaboraviti novac*. up. Mrazović i Vukadinović (1990: 162 - 166).

Sintaksičke službe infinitiva u bosanskom jeziku (s fokusom na primjere iz usmene tradicije i razgovornog jezika)

Kod sintaksičkih službi infinitiva, sa sigurnošću možemo utvrditi da se infinitiv ponaša kao dopuna drugim rečeničnim strukturama. S obzirom na već poznatu blisku vezu usmene književnosti i narodnog govora, odnosno govornog jezika, u epskom diskursu očekivati je upotrebu infinitiva sličnu onoj u kolokvijalnoj upotrebi u savremenom jeziku, pri čemu se ovdje misli na sve načine na koje se infinitiv može ostvariti u rečeničnoj strukturi. Zato će, kako je već istaknuto, sintaksički opis infinitiva ovim radom ciljano biti u službi traženog doprinosa opisu opće sintakse infinitiva u gramatičkoj strukturi bosanskog jezika.

No, uočava se kako gramatike savremenog jezika na štokavskom terenu različito opisuju, tako reći, sintaksički status infinitiva, ali kakva-takva saglasnost među njima načelno ipak već postoji. Ona se ogleda u tome da se na infinitiv gleda kao na dopunu nepotpunim glagolima koji skupa s infinitivom čine složeni predikat. Ili, na infinitiv se gleda kao na subjekt u rečenici, ali prije svega on je dopuna nepotpunim (najčešće modalnim i faznim) glagolima.

No, upotrebu infinitiva valja dodatno ispitati u nekim drugim sličnim konstrukcijama o kojima se u gramatičkoj literaturi govori na različite načine. Takve konstrukcije mogu se iščitati iz sljedeće tvrdnje: „Međutim, uz neke informativne lekseme (dakle **potpune glagole** i druge riječi) dopuna može doći, umjesto u formi izrične rečenice (s finitivnim glagolom kao predikatom) - u infinitivnom obliku (infinitivu)“ (istakao J. H.) (Minović 1988: 81).

Dakle, ovdje Minović (1988) infinitiv tretira kao zamjensku formu „izrične rečenice“ i navodi primjere: *Nizao njihova imena, koja je **odredio dati im; Zalud vam je tražiti je; Ni mrtve ne dozvoljavaju odvoziti na groblje*** (istakao J. H.) (Minović 1988: 81). Ne ulazeći trenutno u međusobno poređenje ipak različite ali dosta bliske strukture prethodno iznesenih primjera, ističemo da uz naročitu pažnju i svijest o posebnosti ovakvih sintaksičkih konstrukcija, Minović (1988) zapaža sljedeće: „U ovakvim primjerima ne podudaraju se semantički i gramatički plan. U semantičkom pogledu jeste izrični izražaj (informativna leksema traži dopunu u vidu izrične rečenice), ali ta dopuna nema formu rečenice u gramatičkom smislu. Dakle, dva plana nisu koordinirana. Zato se ovakvi primjeri tretiraju kao posebnost. Uzgred, oni nisu frekventni“ (Minović

1988: 81). Ipak na kraju Minović (1988) ovdje oduzima rečeničnu funkciju infinitivu.

Od punoznačnih glagola koji se dopunjuju infinitivom među ostalim primjerima iz našeg promatranog korpusa je čest primjer upravo s glagolom *dati* u svim njegovim značenjima, a od drugih glagola tu je glagoli **žaliti**, ali i upotreba glagola *htjeti* (sa značenjem *željeti*). To su ovi primjeri iz epa **Ženidba Smilagić Mehe**: (1) *Pa za tebe da ne žale, sine / Umrijeti, pa ni poginuti.* (2) *Ne daju se bezi poljubiti.* (3) *Mehmed njima ne da govoriti.* (4) *Ni Fati mi sešet ne dadoše / Mojoj Fati, mojoj sreći miloj* (5) *Mehmedu se dade poslušati / Kad na dvoru, na najgornje boje / Piska stoji Alibegovice.* (6) *Da si mahsuz došo za Fatimu / Da s' donijo na hurč madžarije / Groš ti dala ne bih poharčiti.* (7) *Kada ja šćenem kupiti svatove / Hoćete li žaliti poginuti?* (8) *Niti šćede selam prifatiti.* (Mededović 2010)

Za navedene primjere ostaje rasprava jesu li dijelom složenog predikata (tipična funkcija infinitiva kao dopune nepotpunim glagolima), ili se pak, s obzirom na dopune samostalnim glagolima radi o drukčijoj upotrebi. Belaj i Tanacković Faletar (2018) također raspravljaju o infinitivu kao dopuni predikatu ili o infinitivu izvan predikata, tj. o infinitivu kao posebnoj rečeničnoj klauzi. Načelno, uzima se u obzir tvrdnja da modalni i fazni glagoli s infinitivom tvore konstrukciju koja označava jednu radnju (jedan predikat), dok samostalni glagoli s infinitivom jesu dvije radnje, time i dvije rečenične klauze. Važan segment u Belaj i Tanacković Faletar (2018) je isticanje subjekta ili objekta „kao kontrolora“, što se zapravo svodi na pitanje identičnosti subjekta infinitiva i upravnog glagola, odnosno, na pitanje dodatnog obaveznog člana (npr. subjektnog kontrolora) uz infinitiv i upravni glagol, što je razrađeno kod Bošnjak (1998).

Za slične strukture s infinitivom kao dopunom u svojoj gramatici Mrazović i Vukadinović (1990) uvode kategoriju *glagolskog kompleksa*, a koji se odnosi i na složene glagolske oblike, ali i na glagolske strukture na rečeničnom nivou, kao što je tradicionalna kategorija složenog predikata. Tačnije, od glagolskih oblika glagolski kompleks obuhvata: *sva složena glagolska vremena, glagolske načine, glagolsko stanje (pasiv)*; a od struktura s nepotpunim glagolima obuhvata *komplekse sa modalnim glagolima i komplekse sa modalitetnim glagolima*; i dodatno, glagolski kompleks obuhvata *komplekse sa ostalim samostalnim glagolima koji*

zahtevaju dopunu drugog glagola u obliku infinitiva ili konstrukcije *da+prezent*. (Mrazović i Vukadinović 1990: 139).

Evidentno, spomenute kategorije s infinitivom sadrže tri po strukturi različita rečenična nivoa – nivo predikata (složeni glagolski oblik), nivo složenog predikata (nepotpuni glagoli s dopunom) i nivo složene rečenice (samostalni glagoli s dopunom). Pitanje je samo da li u posljednjem nivou, koji se odnosi na upotrebu samostalnih glagola koji se dopunjuju infinitivom ili konstrukcijom *da+prezent*, dakle, pitanje je da li takve dopune posmatrati kao rečenice (klauze).

Glagoli kretanja su izdvojena grupa samostalnih glagola koja se može dopuniti infinitivom. Uz glagole kretanja infinitiv se posmatra kao dopuna namjernoj upravnoj klauzi. Glagol kretanja ovdje ima i nijansu faznog značenja (*krenuti, početi*), ali i kao tipični upravni glagol sa značenjem namjere. Primjeri iz korpusa epa *Ženidba Smailagić Mehe* su sljedeći: (9) **Ode** čaša **šetat** naokolo / *A rujno se nasipati pivo*. (10) **Ode** sohbət **stajat** među njima. (11) *A pred njima kneže Vukašine / Ide praitit dva zmaja careva*. (12) **Otidoše tražiti** čatibe/ edan drugom **nazdravljati** glave. (Međedović 2010)

Kako će potvrditi primjeri iz korpusa, kao jednu od najinteresantnijih konstrukcija s infinitivom, možemo izdvojiti i strukture s bezličnim / obezličnim konstrukcijama i eventualno pasivnim / pasiviziranim oblicima, gdje se infinitiv ponaša kao dopuna imenicama, pridjevima i prilogima uz kopulu *je*. Navodimo i primjere iz korpusa za koje također važi dilema da li ih posmatrati kao samostalne funkcije infinitiva.

Primjeri iz epa *Ženidba Smailagić Mehe*: (13) **Bolje nam je razviti** bajrake / *Svetli obraz pred sobom nositi / Fatimu vodit za Mehmeda*. Ovo su bili primjeri s pridjevom uz kopulu. Dalje, tu su primjeri s indeklinabilnim pridjevom uz kopulu: (14) *Vojska, Tale, više nije kadra / Udarati na Budim veziru* (15) *Mi smo kadri svate dočekati*. Primjeri s imenicom uz kopulu: (16) *Da l' je vakat dovu preučiti / Za hajirli pute ka Budimu / Puštavati u vojsci telale?* (17) *I o'đek je reda umrijeti!* Primjeri s prilogom uz kopulu: (18) *Ondar ti je mило posideti* (19) *On je gotov Budim izgubiti / I dati ga u ruke Madžaru*. (Međedović 2010)

Primjer sličan navedenim konstrukcijama s kopulom *je* u imenskom predikatu jeste i primjer iz korpusa: (20) **Viđe** Mehmed **nije za potrebu** /

Pomagati *zmaju ognjenome* (Međedović 2010) u kojem je pridjev *potrebno* zamijenjen prijedložno-padežnim izrazom „za potrebu“.

U svim izdvojenim primjerima infinitiv je blizak funkciji samostalne rečenične klauze.

U samom korpusu primjeri infinitiva u epu *Ženidba Smailagić Mehe* mogu se naći još i strukture s tipičnim funkcijama infinitiva, ali i potpuno netipični primjeri koji bi se mogli okarakterizirati kao *slobodni infinitiv*, možda i *pripovjedački infinitiv*, ili infinitiv s *imperativnim* značenjem, kao u sljedećim rečenicama: (21) „*Dok ti babu kosti ostaraje / I u miške ruke oslablješe / Noge svoje **stežat uzengije / Sablju kretat, deliti mejdane.***“ (22) Šta je ovo sa Mehmedom bilo? / **Mislit** Petar, pa **se začuditi**. (23) a) *Neka niko na vas ne udara / **Ni gađati, ni vas pogađati** / No preko vas đulad preturati.* b) *Vako ćete noćas učiniti: **Ni spavati ni na stolu sjesti / Već prevezat preko srca ruke / Ne besjedit, a služit delije / Kako znate da hi ustimate.*** (Međedović 2010)

Usljed prikazanih neobičnih formi, javlja se sumnja u njihovu vjerodostojnost, odnosno, nužnost preispitivanja izvornika u odnosu na moguće različite redakturne forme. Također, moguće je da se radi o specifičnim uvjetima poetske sintakse koja na koncu daje i skoro potpuno negramatične oblike (a npr. samo kako bi se zadovoljila naznačena stihovana forma).

Dodatna analiza: Predikatski izrazi i lična i bezlična upotreba infinitiva – subjekatsko i objekatsko značenje infinitiva

Kod Belaj i Tanacković Faletar (2018) dodatno se postavlja pitanje tumačenja infinitiva u primjerima: *Lijepo je slušati vas, Dobro je poštivati starije, Planinariti je zdravo*, s postavljenim izborom koji se može odrediti kao bezlična (tj. nelična) i lična upotreba.

Zanimljivo je porediti upotrebu priloga i/ili pridjeva *lahko* i *teško* u bosanskom.

Lahko ti je to.

a) Lahko ti je to. (To ima malu težinu.) („Lahko“ je ovdje pridjev.)

b) Lähko ti je to. (To ti je lahko uraditi.) („Lahko“ je ovdje prilog.)

Je li ti to teško?

a) Ovo mi nije téško. (Ovo nema preveliku težinu.)

b) Ovo mi nije téško (uraditi). (Nemam poteškoće da ovo uradim.)

Ili, kada se uporede rečenice *Lahko je pričati* i *Olovo je teško*, sasvim je evidentna razlika među predikatima „Lahko je“ i „je teško“, gdje potonji predstavlja imenski predikat kao spoj kopule i pridjeva, a prvi impersonalnu konstrukciju kao spoj priloga i kopule.

Posebno su zanimljive slične konstrukcije kada akcenat nije distinktivno obilježje, ili kada umjesto priloga stoji imenica, pri čemu će možda i red riječi postati relevantan faktor. Tako Zvekić-Dušanović (2010) govori o „dodatnim komplikacijama“ uslijed „srazmjerno slobodnog reda riječi“ koji je kombinovan „sa varijacijom intonacijskih mogućnosti“ (Zvekić-Dušanović 2010: 28), gdje se primjer infinitiva različito tretira u rečenicama *Raditi je zadovoljstvo* i *Zadovoljstvo je raditi*, pa se predikat „Zadovoljstvo je“ tretira kao bezlični izraz koji se dopunjuje infinitivom kao objektom. Međutim, mišljenja smo da red riječi ovdje ne bi trebao da igra presudnu ulogu, s tim da se postpozicija kopule jasnije shvaća kao dio glagolske fraze. Ovdje zapravo govorimo o tzv. „predikatnim izrazima“ (imenskim ili priložnim) koji označuju pitanje, govorenje, mišljenje, osjećanje i sl. (Silić i Pranjković 2005: 332), a koji se upotrebljavaju u subjekatskim rečenicama. Međutim, kod definiranja izričnih subjekatskih rečenica stoji da se uvode „po pasiviziranim oblicima glagola“ (Silić i Pranjković 2005: 332), što će reći u pasivnim oblicima aktivnih glagola. Zato treba naglasiti poznatu činjenicu da se kod upotrebe pasiva formalno radi o subjektu koji ima objekatsko značenje, pa se slično dešava i ovdje. No, treba računati na interferenciju pasivnih i bezličnih (te povratnih) glagolskih konstrukcija, njihovo nejasno određenje ili pak dvosmislenost, kada se u jednom te istom slučaju radi o rečenici koja se može i ne mora čitati kao pasivna, kao npr. *Djeca se vode za ruke* ili *Onaj čovjek se osuđuje na smrt*.

Tanasić (2005) navodi slučaj kad se u jednoj te istoj strukturi zapravo podudaraju dvije konstrukcije:

U rečenici je teško prepoznati da li elemenat SE pripada povratnom glagolu ili je to rečenični elemenat koji govori da se radi o pasivnoj dijatezi. Identifikaciju ovakvih rečenica omogućavaju složene procedure, koje se svode na to da se utvrdi je li imenicom u poziciji rečeničnog subjekta iskazan agens (Djeca se umivaju, tj. djeca se sama umivaju; Djeca se ljube, tj. djeca se međusobno ljube) ili je iskazan pacijens, a agens je izvan pojma označenog imenicom u poziciji subjekta (Djeca se umivaju, tj. neko drugi umiva djecu; Djeca se ljube, tj. neko drugi ljubi djecu). U ovom drugom slučaju imamo posla s pasivnom dijatezom. (...) Tako se ove dvije konstrukcije na formalnom planu uvijek podudaraju (Tanasić 2005: 198).

Nemajući cilj ujednačavanja stavova o bezličnim i pasivnim rečenicama, u poređenju sa povratnim SE, reći ćemo još i to da nešto slično kao Tanasić (2005: 198), navodi i Riđanović (2015): „Bezlično se može se protumačiti i kao pasivno se“, navodeći primjer: „Prije skretanja uključuje se žmigavac“, pri čemu se za isti supstantiv tvrdi da može imati funkciju i subjekta i objekta (kod Tanasića agensa i pacijensa). – pa su ovo već dovoljne potvrde o karakteru dvosmislenosti ovakvih primjera. Ili: „Pasivna dijateza iskazuje se na dva načina – rečenicama sa trpnim pridjevom u predikatu i rečenicama bez trpnog pridjeva, a sa elementom se koji je pokazatelj da se radi o pasivnoj dijatezi. **Obje ove konstrukcije su homonimične. Njima se ne iskazuje samo pasiv**“ (istakao J. H.) (Tanasić 2014: 189).

Slično, spominje se neutralizacija između subjekatskih i objekatskih rečenica:

*Kad je riječ o subjekatskim rečenicama izričnoga tipa (npr. Priča se da bi opet moglo biti rata), u njima zavisna klauza funkcioniše doduše kao subjekat, ali se u složenu rečenicu uvrštava prema leksičkim svojstvima predikata osnovne klauze (riječ je o glagolima govorenja, mišljenja, osećanja i sl.). **Zato u takvim složenim rečenicama dolazi zapravo do svojevrsne neutralizacije između subjekatskih i objekatskih rečenica.** Naime razlika između subjekatske rečenice Priča se da bi opet moglo biti rata i objekatske rečenice Pričaju da bi opet moglo biti rata*

*nije ni u strukturi zavisne klauze ni u odnosu između osnovne i zavisne klauze, nego samo u obliku predikata osnovne klauze, samo u tome što je taj predikat subjekatskih rečenica pasivan ili pasiviziran, a predikat objekatskih rečenica aktivan glagolski oblik, upor. Priča se **priča** prema Pričaju **priču** (u prvom slučaju oblik priča je subjekat, a u drugom je oblik priču objekat). (Istakao J. H.) (Silić i Pranjković 2005).*

Treba pak reći da se u slučaju konstrukcija s infinitivom kao dopunom pasivnoj rečenici radi o infinitivu kao subjektu (ali po značenju objektu), a u slučaju dopune bezličnoj rečenici na infinitiv kao dopunu gledamo kao na subjekt, ali ne kao na agens (vršilac radnje, kojeg po prirodi impersonalna konstrukcija nema) već kao predmet o kojem se govori, čime se takvo značenje neutralizacijom približava objekatskom¹¹ – kako je kod Zvekić-Dušanović (2010) već naznačeno. Ovdje još ostaje, kada je to potrebno (i moguće), razlučiti bezlične, pasivne i povratne glagolske konstrukcije – čime se može steći jasnija slika o statusu njihovih dopuna.

Inače, način općeg pozicioniranja infinitiva u rečeničnoj strukturi, posebno kao dopune glagolima, uslovljen je valencijom i rekcijom upravnog glagola, njegovom leksičkom naravi, odnosno, leksičkom semantikom i općim gramatičkim (morfosintaksičkim) osobinama. S obzirom na to da se uzima tačnom tvrdnja da „kod modalnih i modalitetnih glagola konstrukcije *da* + prezent nisu rečenične dopune, one su sastavni deo glagolskog kompleksa“ (Mrazović i Vukadinović 1990: 470), uz činjenicu da se „verbativna dopuna“ realizuje u vidu rečenice, dolazimo do zaključka da se razmatrana „infinitivska konstrukcija“ može, barem po funkciji, smatrati rečeničnom klauzom (no, opet, ipak bez klasičnih obilježja rečenice).

Mihaljević (2009) govoreći o funkciji infinitiva kao dopune uz glagole percepcije, navodi primjere okarakterisane kao **inifinitivne klauze** koje su dopune spomenutim glagolima. Interesantno je da se često u definiranju modalnih glagola u gramatičkim opisima navode upravo i glagoli percepcije,

11 Stoga ne čude različita viđenja subjekatskih i objekatskih rečenica u literaturi, gdje se jedne te iste strukture sad posmatraju kao objekatske, sad kao subjekatske.

emocije, i sl. Između ostalih vrsta dopuna Mihaljević (2009) za različite jezike svijeta navodi mogućnosti dopuna uz glagole percepcije kao: „različite tipove **finitnih klauza** (istakao J. H.)“, te „infinitivne ili participijske konstrukcije“: „In different languages, verbs of perception may have the following categories as complements: NPs, PPs, various types of finite clauses (CPs), and infinitival or participial constructions, as well as NPs in the accusative case followed by finite clauses.“ (Mihaljević 2009: 317) No, infinitivne klauze smatraju se manje frekventnim, i ponekad se tretiraju kao nestrandardne, ali su u upotrebi ipak postojane: „Less frequently, Croatian verbs of perception have infinitival clauses as complements. Normatively, these constructions are treated as nonstandard and attributed to foreign influence/ but they have persistently occurred in literary works since the beginning of Croatian literature as well as in spoken language.“ (Mihaljević 2009: 323). Mihaljević (2009) dalje navodi da se u govornom jeziku i u medijima upotreba infinitiva u hrvatskom povećava nakon 1991. a da se iz korpusa izdvajaju primjeri infinitivnih dopuna uz imenicu/imensku sintagmu u akuzativu koja dolazi prije infinitiva, ili primjeri infinitivnih dopuna bez akuzativne imenske sintagme ispred infinitiva.

Ovdje je interesantno da se u gramatičkoj literaturi može naći primjer da se konstrukcija *da+prezent* ne smatra ni rečeničnom dopunom, ni dopunom u sastavu složenog predikata, već dijelom složenog glagolskog oblika (često u srpskom jeziku). Obratno, imamo slučajeve da se infinitiv kao dopuna ne smatra dijelom složenog predikata već se posmatra osim kao subjekat u rečenici još i npr. kao objekatska dopuna ili čak kao objekatska rečenica. Zato je neophodno (što smo pokazali uvodnim poglavljima) sagledavati vrste glagola koje dopunjuje infinitiv i time odrediti/određivati funkcije prikazanih primjera infinitiva.

Na kraju, uz pitanje koje su sve tačno sintaksičke funkcije za koje se može vezati infinitiv, za opću sintaksu infinitiva u bosanskom valja postaviti još nekoliko mogućih pitanja. Dakle, budućem istraživanju ostaje utvrditi i pokazati da li u jednom nizu možemo imati više od tri infinitiva kao ovjerenu gramatičku formu, odnosno, koji su primjeri upotrebe infinitiva koji stoje na margini ovjerenosti u savremenom jeziku.

Zaključak

Od formi infinitiva koje se mogu naći u epu *Ženidba Smailagić Mehe* oni koji stoje na margini gramatičke ovjerenosti su slučajevi tzv. slobodnog infinitiva, pripovjedačkog infinitiva i imperativnog infinitiva prikazani prethodno kroz primjere u tekstu. Osim tipičnih funkcija infinitiva kao dopuna modalnim i faznim glagolima ili različitim vrstama riječi u formi dekomponiranog i u različitim oblicima imenskog predikata, posebnu pažnju u ovom radu posvetili smo sintaksičkoj službi infinitiva kao dopuni samostalnim glagolima, od kojih se izdvajaju glagol *dati*, *reći*, *obećati*, *misliti*, *staviti*, *žaliti*, *ići*, i sl. – uz koje se infitiv kao dopuna može naći u razgovornom stilu savremenog jezika, ali i u lirskoj i epskoj narodnoj pjesmi, ovdje kroz primjere iz epa *Ženidba Smailagić Mehe*, od kojih smo posebno izdvojili i infitiv kao dopunu različitim oblicima imenskog predikata. Prethodno, ukratko smo iz dostupne gramatičke literature izdvojili teorijske obrasce o svim vrstama glagola koji se mogu dopuniti infinitivom, gdje i po teoriji stoji da su to i različiti primjeri samostalnih glagola, pri čemu se nameće zaključak o samostalnoj upotrebi infinitiva uz takve glagole. Dodatno, prikazali smo netipične i za nas neovjerene rečenice s infinitivom koji se najčešće u hrvatskom jeziku (ponekad i u srpskom) u odnosu na bosanski pokazuju kao ovjereni – što je još jedan predmet budućeg istraživanja na ovu temu. Isto tako, prikazali smo slične engleske konstrukcije. Također, izdvojili smo primjere manje tipične ali ipak ovjerene upotrebe infinitiva koja važe i za bosanski, i za hrvatski i za srpski jezik. No, za posebnu pravu ostaje pitanje (ne)zamjenljivosti infinitiva i prezenta u primjerima različitih konstrukcija.

ON THE SYNTAX OF THE INFINITIVE IN THE BOSNIAN EPIC SONG “THE WEDDING OF SMILAGIĆ MEHO” AND IN COLLOQUIAL BOSNIAN LANGUAGE (WITH A FOCUS ON THE GENERAL SYNTAX OF THE INFINITIVE IN THE BOSNIAN LANGUAGE)

The article provides the use of the infinitive in different syntactic functions through the analysis of representative examples from the corpus of oral literary expression in the case of the Bosniak epic song “The Wedding of Smilagić Meho”, and through the similar examples from colloquial Bosnian language. In particular, atypical infinitive constructions were presented, with special reference to their status in contemporary Bosnian. The theoretical descriptions of the infinitival syntactic potential as a complement to the different types of verbs are presented too, with special reference to the differences in the use of certain atypical infinitive constructions through the whole Shtokavian area.

Keywords: infinitive, syntax, incomplete verbs, independent verbs, infinitive clauses, The Bosnian language

Izvor:

Mededović, Avdo (2010): *Ženidba Smilagić Meha*, Edicija Dost, knj. 1. ur. Jahja Fehratović, El-Kelimeh, Novi Pazar

Literatura

Belaj, Branimir i Tanacković Faletar, Goran (2018): „O predikatnom kontinuumu i hrvatskoj nefinitnoj (infinitivnoj) klauzi“, Izlaganje na konferenciji Sarajevski filološki susreti 5, Sarajevo, Bosansko filološko društvo

Bošnjak, Jadranka (1998): *O sintaksi katenativnih (ulančanih) glagola u engleskom i hrvatskom jeziku*, Magistarski rad, Filozofski fakultet: Zagreb

Hodžić, Jasmin (2013): *Sintaksičko-semantička analiza katenativnih glagola u bosanskom jeziku*. Magistarski rad u rukopisu, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Mostar

- Hodžić, Jasmin (2011): „Oblici perfekta nekih modalnih glagola u funkciji iskazivanja sadašnje ili buduće radnje sa značenjem namjere, zahtjeva ili sugestije u gramatičkom sistemu bosanskog jezika“, u: *Mednarodna knjižna zbirka Zora*, br. 80, str. 549–559, Ed. Marko Jesenšek, Filozofska fakulteta, Maribor, Slovenija
- Kalajdžija, Alen (2012): *Jezički izraz Hörmannove zbirke usmene epike u odnosu na novoštokavsku folklornu koine*, Doktorska disertacija u rukopisu, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo
- Kalogjera, Damir (1982): *The English modals and their equivalents in Serbo-Croatian* ; with pedagogical material by Mirjana Vilke; edited by Rudolf Filipović. New Studies series / Institute of Linguistics, Faculty of Philosophy, University of Zagreb -- v. 1, New studies series (Sveučilište u Zagrebu. Institut za lingvistiku) -- v. 1
- Mihaljević, Milan (2009): „The Structure of Complements of Verbs of Perception in Croatian“, in: Franks at all (2009): *A Linguist's Linguist (studies in south slavic linguistics in honor of E. Wayles Browne)*, Bloomington, Indiana, pp. 317 – 353.
- Minović, Milivoje (1988): *Sintaksa sprkohrvatskog-hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole: rečenica, padeži, glagolski oblici*. Svjetlost, Sarajevo
- Mrazović, Pavica i Vukadinović, Zora (1990): *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. Sremski Karlovci, Novi Sad: Dobra vest
- Riđanović, Midhat (2015): *Totalni promašaj lingvistike na zapadnom Balkanu, autorsko izdanje (elektronski izvor)*, Sarajevo
- Silić, Josip i Pranjeković, Ivo (2005): *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb
- Tansić, Sreto (2005): „Bezlične rečenice sa uopštenim agensom“, u: Tanasić, Sreto (2005): *Sintaksičke teme*, str. 197 – 210. Beogradska knjiga: Beograd
- Tanasić, Sreto (2014): *Sintaksa pasiva u savremenom srpskom jeziku*, Beogradska knjiga, Institut za srpski jezik SANU, Beograd
- Zvekić-Dušanović, Dušanka (2001): „Infinitiv u srpskom i mađarskom jeziku“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, , vol. 44, br. 1-2, str. 25–95, Beograd

Sanja Merzić

NEKI POSTUPCI EKSPRESIVNE SINTAKSE U PUTOPISU *U TOLSTOJA, DOMA ALIJE ISAKOVIĆA*

SAŽETAK

Predmet našeg istraživanja bili su postupci ekspresivne sintakse (nominativne rečenice), figure ponavljanja (elipsa, reticencija, asindet i anafora), postupci gomilanja ili dodavanja (kumulacija i sinatroizam) te figure permutacije (paralelizam) u putopisu *U Tolstoja, doma Alije Isakovića*. Na početku rada osvrnuli smo se na definisanje termina putopis, pri tome citirajući Ivana Lovrenovića i Tvrtka Kulenovića. Potom smo govorili o značenju riječ putopis pod perom Alije Isakovića i u kojoj mjeri je specifičan i drugačiji od klasičnog oblika i sadržaja putopisa. Dalje smo istraživali nominativne rečenice i govorili o njihovoj simboličkoj vrijednosti, a s obzirom na brojnost, smatramo ih odlikom jezika i stila Alije Isakovića. Za Isakovićev stil karakteristična je i elipsa, kao i ostali postupci ponavljanja: reticencija, asindet i anafora. Na kraju smo analizirali oblike kumulacije i sinatroizma kao postupke gomilanja ili dodavanja te oblike paralelizma (figure permutacije).

Ključne riječi: putopis, ekspresivna sintaksa, stilistika, nominativne rečenice, elipsa, kumulacija, sinatroizam, paralelizam

Uvod

Putopisi Alije Isakovića zahvaljujući specifičnom jezičkom izrazu pisca i načinu strukturiranja priče predstavljaju blago pogodno za razne vrste lingvističkih analiza. U našem radu odlučili smo se za analizu na nivou ekspresivne sintakse praćenu stilističkom analizom.

Predmet istraživanja bila je analiza specifične upotrebe i ekspresivnosti nominativnih rečenica, elipse, reticencije, asindeta, anafore, kumulacije,

sinatroizma i paralelizma, tj. raznih postupaka ponavljanja, dodavanja i permutacije. Prije nego što smo počeli analizu, zadržali smo se kratko na definisanju pojma putopis te istaknuli šta je to po čemu se Isakovićev putopis razlikuje od klasične forme putopisa.

Prilikom analize nominativnih rečenica u tekstu *U Tolstoja, doma*, najprije smo uočili da ih je izuzetno mnogo. Analizirajući ranije neke druge Isakovićeve putopise, primijetili smo isti način formulisanja rečenice, pa možemo reći, a što će biti i spominjano nekoliko puta kroz rad, da nominativne rečenice predstavljaju odliku Isakovićevog stila. Kao što je Bernisa Puriš istaknula analizirajući ekspresivnu sintaksu u djelu „Grozdanin kikut“, a što će se pokazati i u Isakovićevom tekstu, nominativne rečenice su u ulozi opisa dekora, prizora... Uloga im je da zaustave prizor, ukažu na njegovu važnost, bilo da je u pitanju lik (Turgenjev, Čehov) ili neki predmet iz Tolstojeve sobe ili s njegovog imanja. Njima se opaža, ali radnja izostaje. One su također nosilac simbolike, upravo zbog svoje zgusnutosti. Iz razloga što nije strukturirana na klasičan način, tim je jača njena poruka i mogućnost tumačenja, a naročito ekspresivnost.

Elipsa, kao i u slučaju drugih autora i općenito njene upotrebe, i kod Isakovića intenzivira izraz, narušava gramatičku strukturu rečenice te mijenja ritam pripovijedanja. Za našu analizu najvažnija je bila intenzifikacija izraza te se pokazalo da se njom, pored izrazitosti, ostvaruje i upečatljivost, živost, dramatičnost i emocionalna ekspresivnost, dok promjena ritma utječe na dinamičnost. Reticencija u tekstu *U Tolstoja, doma* nije učestala figura, a razloge tome pronašli smo u činjenici da Isaković, pun utisaka, ne želi dopustiti da ijedna pojedinost ostane nespomenuta kao i u činjenici što poštuje Tolstojevo djelo do mjere da želi do u detalj opisati sve što je bilo blisko ovom piscu. Katnić-Bakaršić je kazala da reticencija signalizira raspoloženje koje se tekstem želi stvoriti, a što se pokazuje tačnim i u analizi ovog Isakovićevog putopisa, pa su tako primjeri reticencije emocionalno markirani. Asindetom se proizvodi figurativnost, ekstatičnost i ekspresivnost. Upotrebom ove figure pisac ubrzava radnju, pri tome ističući pojedinosti. Anaforom Isaković uspostavlja ritam, intenzivira izraz i stvara začudnost. Njegova anafora se realizuje različitim vrstama riječi, a uz to je veoma često u sastavu paralelizma, čim se ekspresivnost i jednog i drugog postupka pojačava.

Kada su u pitanju figure gomilanja, pronađeni su oblici kumulacije i sinatroizma. Obje figure se javljaju u obliku leksičke i rečenične kumulacije odnosno leksičkog i rečeničnog sinatroizma. Svrha kumuliranja jedinica u ovom Isakovićevom putopisu je određivanje pojedinosti pojma ili prikazivanje različitosti, dok se sinatroizmom slikaju detalji iz prirode.

Među figurama permutacije pronađen je oblik paralelizma. Osim toga što figura nosi jak emotivni naboj, ona također u putopisu ima funkciju isticanja, kao i većina figura ekspresivne sintakse. Paralelizmom se također obrazlaže ideja i doprinosi emocionalnosti, ali ga Isaković koristi i za poređenje jednog pejzaža s drugim.

O putopisu

„Putopis nije samo nabranje onoga što je pisac vidio već se u njemu očituje i umjetnička sklonost, stav prema životu, osjećajni svijet, ukus, kultura onoga koji piše. Putopisac istovremeno pokazuje svoj predmet i sebe sama, a pravi je putopis uvijek plod stvaralačkog nemira, ogledalo umjetnikove intime, svjedočanstvo njegova ukusa“ (Lovrenović, I. *Putopisi* (izbor) 1984/85: 5 prema *Opća enciklopedija JLZ* 1980). Pašić Kodrić citira Tvrтка Kulenovića koji o putopisu navodi: „Putopis može biti sve: poezija i reportaža i opis mjesta i svjedočanstvo o susretu s ljudima pa da uvijek bude prava književnost – pod uslovom da je uobličen na stvaralački subjektivan način. A nužna posljedica prisustva stvaralačkog subjekta je opet da pravi književni putopis mora imati nešto treće, svoje, po čemu se putopisac od putopisca razlikuje“ (2017: 42 prema Kulenović Tvrtko *Univerzalni duh Alije Isakovića i njegovi putopisi*, *Život*), br. 1–12, 2002: 9)

Isakovićeви putopisi sadržani u knjizi „Jednom“, kao što joj i ime kaže, svjedoče o onome što se može desiti samo jedanput, ali ne na način da se jednom može otići na neko mjesto već da se za određeno mjesto veže jedno osjećanje, jedan događaj, jedna osoba. S obzirom na navedenu temu, cjeline u knjizi „Voljenom zemljom“, „Pisanim tragom“ i „Putevima gospodnjim“ su emotivni i egzistencijalni, duboko proživljeni opisi mjesta na kojima je Isaković jedanput boravio, susreti s djelima i likom ljudi od pera, ali i susreti s mjestima

u kojima su se dešavali događaji bitni za historiju. Cjelina „Voljenom zemljom“ je slika Bosne, bosanskohercegovačkih gradova ili pak sjećanja na voljenu zemlju izdaleka. Dio „Pisanim tragom“ prati život i djela Hume, Sirrije, Mejlije, Tolstoja i drugih. Cjelina „Putevima gospodnjim“ je putopis o mjestima i događanjima u Evropi i Africi.

Unutar dijela „Pisanim tragom“ nalazi se i putopis koji je bio predmet naše analize – *U Tolstoja, doma*. Govoreći o navedenom putopisu, Rizvanbegović bilježi da je u pitanju „tradicionalno putovanje koje su Bošnjaci zvali, po prihvaćanju islama: zijaret“ (1997: 12), što znači da „pohoditi Mejliju i Sirriju, Tolstoja i Humu, kako to čini Alija Isaković, posjetiti zemlju Saita Faika, kako to čini Midhat Begić, zijaretiti grob Hafizov, ili Sadijev mezar i Mezari-Šerif, poput Zuke Džumhura (...), zapravo je jedna duhovna putopisna ophodnja koja neće da bude esej o pjesnicima, niti putopis koji je lišen esejističkog izazova. To je orijentacija bošnjačkog putopisa, jedan je poseban postupak usmjeren i segmentiran na pjesnike ili slikare, junake ili ličnosti književnog djela, postupak koji je za svakoga od naših hodoljuba poseban izazov“ (Rizvanbegović, F. 1997: 12).

U Tolstoja, doma je putopis usmjeren na lik, djelo i život Lava Nikolajeviča Tolstoja, no u svemu tome stalno je prisutan lik pisca, naročito emocija. Isaković je posmatrač puta koji vodi prema Tolstojevom imanju, posmatrač imanja, Tolstojevog života, prostora, predmeta, fotografija, odnosno intimnih detalja u vezi s Tolstojevim životom. No, on ne završava svoj rad na posmatranju i opisivanju, već unosi svoj duh, ličnost u tok priče, pa osjeća kako je Tolstoju bilo stvarati, živjeti i umrijeti u sredini gdje nije bilo previše razumijevanja za nekog njegovih razmišljanja. On staje tamo gdje je potrebno napraviti pauzu: u trenucima emocionalnih iznenađenja koja ga podsjećaju na Tolstoja, opisu njegove sobe, stvari, posjeda, u opisu Rusije, a najviše pred humkom ruskog pisaca (pogledati nominativne rečenice i oblike elipse). S obzirom na to, analizirani Isakovićev putopis ne pripada klasičnoj formi putopisa, što znači da nije samo slika predjela već i duboko piščevo poistovjećenje i saosjećanje s ličnošću pisca o kojem piše.

Isto možemo reći i za ostale Isakovićeve putopise, a o tome se više može vidjeti kod Kulenovića, Lovrenovića, Tijanovića. Putopisi posvećeni Bosni

su opisi samo na prvi pogled, dok su u nutrini doživljaj i osjećanje zemlje čulima, što pokazuju već i neki naslovi iz navedene cjeline: „Miris sjećanja“, „Oči u mraku“, „Vjetar na mostarski način“, „Čudesa dneva“, a putopisi u cjelini „Putevima gospodnjim“ su opažanja detalja, ličnosti, prirode, ljudi (u Evropi i Africi), duboko prožimanje s istim, saživljavanje i razumijevanje.

Postupci ekspresivne sintakse

Nominative rečenice

Ulogu nominativnih rečenica najbolje je definisala Puriš kazavši da opisuju dekor, ambijent, prizor (2010/11: 25), što se pokazuje tačnim i na primjerima analize teksta *U Tolstoja, doma*. U navedenom tekstu ih je mnogo, naročito oblika u kojima ih je više u odlomku, što bi se moglo smatrati odlikom jezika i stila Alije Isakovića. Ovakva organizacija teksta rezultat je Isakovićeve opredijeljenosti da svakoj pojedinosti da posebno mjesto u rečenici, ističući na taj način njenu bitnost ne samo za sebe već i ostavljajući mogućnost da čitaoci uvide njenu važnost, njenu simboliku. Bez obzira na to da li su nominativne rečenice sastavljene od nominativne riječi, sintagme ili su odlomci mješavina ova dva načina strukturiranja, cilj je uvijek isti – opažati, posmatrati ljepotu, uočiti vrijednost i važnost onoga što pisac vidi, usmjeriti pažnju na pojave, njihovu specifičnost, njihovu simboliku, a ne na vršioca radnje ili samu radnju, koje gotovo da nema, a što čitamo iz primjera: „Niska radna stolica. (...) Porodični krug. Porodični portreti. Prijatelji. Šah. Klavir. Rjepin. Turgenjev. Čehov. Stranci. Sto za ručavanje. Tolstojev pribor.“ (AI 1997: 114) ili „Sobe, prostor, predmeti. Fotografije.“ (AI 1997: 115) te „Proplanak, hrastovi, breze. Kućica za pse. (...) Lipanj“ (AI 1997: 115). O istom govori i Katnić-Bakaršić analizirajući pripovijetke Alije Isakovića: „Tako je i kod Isakovića sve u slikama stvarnosti, sve se opaža, sve je u oku posmatrača, u njegovoj svijesti, ali nema radnje: (...)“ (2002: 27).

Simboličnost koju smo prethodno spomenuli prvi je primijetio Duraković: „Za Aliju Isakovića je u njegovim najboljim novelama i putopisima karakteristična ekspresivna, kaleidoskopski nemirna slikarska gesta, s masom torzičnih prizora zabilježenih dinamičnom ritmičko-melodijskom

strukturu rečenice, „zatrpane“ nesmirivim kolopletom slika što se sabiru u doživljaju a ne događaju, simboličkoj a ne deskriptivnoj funkciji“ (2004: 74). Nijedna riječ ili sintagma nije izdvojena u rečenicu tek tako. Prvi primjeri su vidni oblici simbolike: kazuju priču o porodici, prijateljima, hobijima, piscima (vjerovatno poznanicima), predmetima bitnim za piščevu porodicu i pisca, uspomena, prostoru u kojem je boravio, jednom riječju, stvaraju sliku Tolstojevog života.

Pored toga što je nominativna rečenica nosilac simbolike, Isaković je koristi kao zaključak prethodno navedenog, ali i osnovu za početak slijedeće rečenice koja će nešto kasnije rezultirati novom nominativnom rečenicom. Takav je primjer: „Ime Jasana Poljana. *Jasen*. Jasen je svijetao. *Svijetla poljana*. Kroz ovaj drvodred debelih kljenova mužici su nosili Tolstoja 9. novembra 1910. u Zakaz, na počinak. Okolo su lipe. Sad je lipanj. *Medeni mjesec*.“ (AI 1997: 112).

Figure ponavljanja

Eliptične rečenice ili elipsa

Katnić-Bakaršić elipsu definiše kao „dokidanje pojedinih dijelova iskaza“ (2007: 252), „a prava je *retorička* elipsa ona u kojoj se izostavlja čitav dio iskaza inače sintaksički nužan“ (Katnić-Bakaršić, Marina prema Škiljan 2007: 252). Pirić navodi da je na „izražajno-stilističkom planu, takva rečenica (op. a. eliptična) uvijek (...) sintaktostilematična i doprinosi snažno i značajno intenzifikaciji izraza i rušeći jezičko-gramatički sastav rečenice, on je približava onom inicijalnom porivu svakog pismenog čovjeka, da piše onako kao što govori. Drugo, takva rečenica redovito mijenja ritam kazivanja, i lomeći ga često i na „nemjestu“, utječe na opću arhitekturu pričanja u djelu“ (2000: 195).

Oblicima elipse Isaković u putopisu *U Tolstoja, doma* postiže izrazitost, upečatljivost, živost, dinamičnost, dramatičnost i emocionalnu ekspresivnost. Sažetim iskazima u kojima izostavlja pomoćni glagol ostvaruje živost i ubrzava pripovijedanje. Pored živosti, takvi primjeri su ispunjeni i ostalim odlikama elipse: dinamičnošću i emocionalnom ekspresivnošću u obliku: „Na ulazu (su) svatovi, harmonika, mlada, lica ko slatke jabuke, ovalni osmijesi“ (AI 1997: 112) te upečatljivošću i izrazitošću u obliku: „Pred domom (je) cvijeće, ono isto, brijest

i zelena klupa gdje su gosti, mužici, prosjaci, pustolovi, hodočasnici sačekivali Tolstoja, (...)" (AI 1997: 114)

Zašto živost i ostale odlike elipse u navedenim oblicima?

U prvom primjeru izostavljanje pomoćnog glagola dovelo je do stvaranja slike u kojoj se lica i predmeti smjenjuju stvarajući dinamičnost, a dinamičnost živost predstavljene slike. Emocionalna ekspresivnost je prisutna u cijelom tekstu putopisa, a razlog joj je Isakovićevo susret s domom Tolstoja, njegovim ličnim stvarima, sobom u kojoj je pisao, imanjem kojim se šetao i na kojem su napisani *Rat i mir* i *Ana Karenjina*. Uzbudenost, radost, nestrpljivost, želja da se piše o svakom detalju, dovode do izostavljanja pomoćnog glagola koji za predstavljenu Isakovićevu sliku (slika prostora i emocija koje izaziva) nije bitan. U vezi s navedenim Ćorac navodi: „Uzrok elidiranja pojedinih članova rečenice nalazi se u afektivnom stanju govornika u određenom trenutku govora. Govorna situacija može biti određena socijalnim ili psihološkim faktorima, ili i jednim i drugim međusobno povezanim. To je težnja da se izrekne jedan rečenički član, zato što su funkcija i semantika tog člana u tom trenutku veći po značenju od funkcije i značenja svih drugih članova, ili bar većine njih.“ (Ćorac M. 1982: 393)

Emocionalna ekspresivnost se javlja i u drugim oblicima, ali ona nije nestrpljiva, ekstatična, radosna već, upravo suprotno, odraz je tuge, nostalgije zbog odlaska s imanja: „Žao mi (je) svakog koraka, žao mi (je) odlaženja“ (AI 1997: 115). Ona je utišana u onom trenutku kada se pisac približava Tolstojevom grobu: „Sam (sam) u šetnji do Tolstojevog groba“ (AI 1997: 115).

Zanimljivi su primjeri gdje pisac izostavljanjem pomoćnog glagola ubrzava pripovijedanje stvarajući upečatljivost. U pitanju su odlomci u kojima se opisuje priroda ili nešto što je pripadalo piscu: „Preda mnom (je) more rascvjetale bijele kaline. Okolo (su) mlade jele i zid visokih breza na obzoru“ (AI 1997: 115) ili „Trava (je) visoka, blaga i puna iščekivanja. Lijevo, u podnožju visoke jele, (je) divlja crvena ruža. (...) Još dalje (su) zaljubljenici“ (AI 1997: 115). Kao da je u opisu ljepote prirode gramatika suvišna, jer priroda kazuje svojim jezikom i ne traži poštovanje jezičkih normi; ne traži strukture već stvara slike, ostavlja dojmove.

Dramatičnost i upečatljivost u primjeru: „Koliko (je) trajne ljepote u ovom prirodnom činu, u ovoj travnatoj lijehi! (I koliko (je) besmisla u nagomilanom

mramorju nad zemnim prahom beznačajnika!) Koliko (je) prirodne ironije u ljudskoj prolaznosti“ (AI 1997: 116) nastaju kao uzvik pisca, s jedne strane, nad Tolstojevim grobom, grobom velikana, a koji je samo humka, a s druge strane, nad grobovima „beznačajnika“, kako ih pisac naziva, su mramorne ploče.

Za kraj ovog poglavlja citiramo Ivana Lovrenovića koji, govoreći o pripovjednom postupku Alije Isakovića, navodi da njegov putopis „karakterizira izvanredna sposobnost simultanog opažanja i registriranja svijeta u njegovim bezbrojnim pojavnostima, koje bivaju oduhovljene čestim individualno proživljenim asocijacijama i retrospekcijama. Sve je to artikulirano prepoznatljivom eliptičnom rečenicom i dinamičnom naracijom, svojstvenom onom toku moderne proze koji se služi filmskim „kadriranjem“ motiva i fabulativnom razbijenošću.“ (Lovrenović, I. u *Putopisi (izbor)*, Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga 1984/85: str. 18 i 19). Gotovo isto, nešto detaljnije, navodi i Tijanović: „U putopisima je zadržao moderni, eliptični, simultani i asocijativni način predstavljanja pojava sa svim njihovim raznolikostima i sadržajima, sa miješanjem ličnog i dokumentarnog, suvremenog i povijesnog, stvarnog i literarnog“ (2008: 32).

Reticencija

I elipsa i reticencija imaju sličnu funkciju u tekstu: one tekst čine začudnim, skreću čitaočevu pažnju na samu formu iskaza, tj. teksta, te je njihova funkcija, kao i funkcija figure općenito, poetska, odnosno retorična (Radojević 2016: 593 prema Katnić-Bakaršić 2001: 261). *Nedovršeni iskazi skreću čitaočevu pažnju na način da čitalac sam nasluti ili odgonetne nastavak (...)* (Radojević 2016: 592)

U tekstu putopisa *U Tolstoja, doma* nema mnogo oblika reticencije, svega tri. Smatramo da je razlog taj što Isaković svaku pojedinost ili cjelinu opisuje do u detalje, ne ostavljajući veliku mogućnost za samostalnu dopunu, što i jeste karakteristika putopisa. Drugi razlog jeste taj što Isaković cijeni i divi se svemu Tolstojevom, ne ostavljajući prostora da, kako kaže Radojević, *sami naslutimo i odgonetnemo nastavak* (2016: 592)

Primjeri u kojima se reticencija javlja su opisi prirode i Tolstoja (prva dva) i žal zbog odlaska (posljednji):

„Još jučer, cvijet topola dolijetao je u moju hotelsku sobu, susretao me svijetlom ulicom, zalijetao se na starog udarnika koji na uglu prodavaše hljebni kvas iz male cisterne...“ (AI 1997: 110). Opis bi mogao ići u nedogled, ali je pisac dopustio čitaocima da osmisle koga je list dalje „animirao“. Drugi primjer je: „Vidim kako ih lista snažnim prstima, čujem mu glas, kao u fonografu, vidim citate kako lebde u drevnoj prašini, osjećam silne riječi u gustoj zračnoj struji...“ (AI 1997: 115). Zanimljivo je da u ovom primjeru reticencija nosi sliku nostalgичnog, ali i sretnog – nostalgичnog iz raloga što Isaković nije u društvu Tolstoja, a radosnog što ima priliku boraviti u istoj prostoriji u kojoj je Tolstoj pisao. Treći primjer: „Osjećam ptičiju rasprsnost. Žao mi svakog koraka. Žao mi odlaženja...“ (AI 1997: 115) odraz je utiska koji je Jasna Poljana (Tolstojevo imanje) ostavila na pisca. Žao mu je napustiti Tolstojevu sobu, uspomene na njega, prstor kojim se kretao i u kojem je stvarao.

Katnić-Bakaršić navodi da reticencija (kao i elipsa) signalizira „raspoloženje kakvo se želi tekstem stvoriti“ (2001: 254), što se pokazuje tačnim na primjerima iznad. Rekli smo da u trećemo primjeru osjećamo žaljenje zbog odlaska, što se, osim reticencijom, izražava i glagolom žaliti. U prvom primjeru osjeća se radost zbog igre lista, a u drugom sjeta, a možda i radost, zbog sjećanja na Tolstoja.

Asindet

Za asindet Katnić-Bakaršić navodi da se „figurativnost proizvodi dokidanjem veznika i realizacijom jukstapozicije u jednom segmentu teksta“ (2001: 312) Ista autorica navodi da je ritam u asinetu stilogen, što znači da je „ubrzan, „staccato“, zadihan, rastrzan“ (Katnić-Bakaršić 2001: 312 prema Pavličić 1995: 365), a što uočavamo na primjerima koji su bili predmet analize:

„Na ulazu svatovi, harmonika, mlada lica ko slatke jabuke, ovalni osmijesi“ (AI 1997: 112) i „Mesingan krevet, štap, tolstojevka, kanta u kojoj je sam sebi donosio vodu, kćerkin portret iznad kreveta“ (AI 1997: 114). Isaković upotrebljava asindet za isticanje pojedinosti. Zanimljivo je da njegov opis ido do u tančine prenoseći sliku prostorije ili lika do mjere da čitalac osjeća u društvu putopisca.

Anafora

Anafora uslovljava „specifičnu ritmiziranost teksta, često praćenu i pojačanom retoričnošću tog segmenta teksta (...)“ (Katnić-Bakaršić 1997: 309). Svrha retoričke upotrebe je „snaženje dojmljivosti izričaja ili njegova preglednija raščlamba“ (Hrvatska enciklopedija: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=2413>). Bajraktarević navodi da je za anaforu bitna pozicija na kojoj se riječi izražene njom nalaze, a znamo da je u pitanju početak teksta, što znači da anafora predstavlja jaku poziciju teksta, pa se pored ritimiziranosti i retoričnosti, anaforam autorova misao naglašava (2015: 64). Isaković najprije koristi anaforu da bi uspostavio ritam: (...) *To je akt reklame, rezultat staračkog slaboumlja, grof je sam otišao da ne doživi da ga otjeraju, to je božansko providenje uznemirene duše; želi kraj života posvetiti monaškom podvigu, to je traženje vjere u živog boga spasitelja, to je korak smrti u susret, (...)*“ (AI 1997: 113). Potom anaforam izražava mišljenja „vaskolikog kulturnog i nekulturnog svijeta“ (1997: 113), kako ga Isaković naziva, a razlog nastanka tih promišljanja je Tolstojev bijeg od kuće. Takav čin, naročito što pripada uglednoj ličnosti ruske političke i književne scene, povlači niz komentara koji su upravo ostvaruju iznad spomenutom anaforam: *to*. Zanimljivo je posmatrati upotrebu ove zamjenice s psihološkog i sociološkog aspekta u smislu koliko je Isaković proniknuo u duh mase. Zamjenicu upotrebljava pisac, odnosno likovi da definišu čin bijega, ali ona postaje anafora u trenucima kada masa iznosi svoja mišljenja o Tolstojevom djelu. Postaje ubjeđivačka, ali ipak nedorečena, jer je stvarni razlog bijega poznat samo Tolstoj i pojedincima. U drugom primjeru: „*Nema kupačica, nema pastira. Nema lovaca.*“ (AI 1997: 115. i 116) anafora nema zasebnu stilističku vrijednost, osim ako je ovdje posmatramo kao figuru kojom se nešto odriče, a u svrhu objašnjenja i ostvarenja rečenice koja slijedi: „Lipanj.“ (AI 1997: 116), tj. da bi se objasnilo da je mjesec koji slijedi šesti mjesec i da je za isti nije karakteristično da ima nešto od navedenog.

U posljednjem primjeru: „*Koliko* trajne ljepote u ovom prirodnom činu, u ovoj travnatoj lijehi! (I *koliko* besmisla u nagomilanom mramorju nad zemnim prahom beznačajnika!) *Koliko* prirodne ironije u ljudskoj prolaznosti.“ (AI 1997: 116) ponavljanje riječi *koliko* odraz je čuđenja nad Tolstojevim grobom, a koje je ustvari čuđenje nad ljudskom prolaznošću i poretkom u svijetu. U prvoj rečenici

čuđenje je rezultat oduševljenja zbog Tolstojeve humke koja pokriva samo trava, zbog jednostavnosti i običnosti smrtnog kreveta značajnika. U drugoj rečenici čuđenje je, pak, odraz razočarenja nad smrtnim pokrovom svih ostalih, kako ih Isaković naziva „beznačajnika“, a koji je napravljen od skupog kamena i kao takav kao da održava njihovu vrijednost. Treća rečenica je zbir prethodne dvije, a najbolje se razumije iz ključne iz sintagme „prirodne ironije“, što znači da sve na kraju pokriva zemlja.

Na kraju primjećujemo da se u navedenom putopisu anafora uvijek ostvaruje različitom vrstom riječi, pa tako nalazimo zamjениčku, glagolsku i prilošku anaforu. Također je vidno da se anafora često ostvaruje unutar paralelizma, što doprinosi ekspresivnosti i jedne i druge figure. Osim što se anaforam ponovljena riječ naglašava, ona je također u službi leksičkog konektora tako čineći tekst strukturalno povezanim.

Postupci (figure) gomilanja ili dodavanja

„Gomilanje je postupak pod kojim se podrazumijeva koordiniranost sintetički homofunkcionalnih jedinica“ (Puriš 2010/11: 28). „Homofunkcionalnost koordiniranih jedinica mogu tvoriti jedinice istog jezičkog nivoa leksičkog, sintagmatskog i rečeničkog, ali i jedinice različitih nivoa, tj. njihove kombinacije: leksema i sintagma, sintagma i rečenica, leksema i sintagma i rečenica i sl.“ (Puriš 2016: 28 prema Kovačević 1991: 87). Bajraktarević navodi, a citirajući Umberta Eca, da *nabranje i dodavanje novih elemenata izrazu često predstavlja i užitak: pisac uživa (...) u neprestanom nabranju, zaljubljuje se ‘u zvuk reči koje imenuju niz stvari’*. (Bajraktarević prema Eco, 2015: 68)

Figure koje nastaju postupkom gomilanja su: sinatroizam, distribucija, amplifikacija i kumulacija.

Dominantne figure u Isakovićevom putopisnom tekstu su kumulacija i sinatroizam.

Kumulacija je „gomilanje, kada se upotrebi više sličnih izraza da se predstavi jedna misao“ (Puriš 2010/11: 29 prema Simeon 1969: 727). Kod Isakovića nalazimo oblike kumulacije jedinica istog jezičkog nivoa:

- a) leksičke kumulacije: „Očekivao sam da će ovaj junski dan biti *vedar, bijel, jasan, svijetao i lahak, ljohki*.“ (AI 1997: 110);
- b) rečenične kumulacije: „Ljubazna djevojka – vodič, *hoće svaku sitnicu da opiše, sve da kaže*.“ (AI 1997: 115)

Kumuliraju se jedinice s ciljem određivanja pojedinosti pojma, njegovog opisivanja do u detalje ili, s druge strane, kumulacijom se otvara svijet raznolikosti i bogatstva koji putopis treba da posjeduje i pokazuje se bogatstvo leksičkih jedinica.

Zanimljivo je primijetiti da kumulirane jedinice, bilo da su riječi ili rečenice, nose emotivni naboj i predstavljaju odraz piščevog mišljenja o nečemu ili prema nekome, pa tako osjetimo nadu u prvom primjeru, začudnost u drugom i oduševljenost znanjem i ljubavlju vodiča prema poslu koji obavlja te željom da znanje prenese drugima.

Sinatroizam je „gomilanje više stvari (raznih)“ (Puriš 2010/11: 28 prema Simeon 1969: 372), „odnosno gomilanje semantički raznorodnih elemenata objedinjenih jedino sintaksičkom funkcijom“ (Puriš 2010/11: 28 prema Kovačević 1991: 83). U analiziranom tekstu pronađen je jedan primjer leksičkog sinatroizma: „Meni je naša riječ selo kao hrpa šćućurenih *preplašenih* kokošiju...“ (AI 1997: 111) i jedan oblik rečeničnog sinatroizma: „Još jučer cvijet topola dolijetao je u moju hotelsku sobu, susretao me svijetlom ulicom, zalijetao se na starog udarnika koji na uglu prodavaše hljebov kvas iz male cisterne...“ (AI 1997: 110)

Govoreći o sinatroizmu u „Grozdaninu kikotu“ Puriš (2010/11: 28) navodi da se „ovakvom vrstom gomilanja različitih pojedinosti (...) nijansiraju (...) zbivanja u prirodi odnosno slikaju detalji vezani za zbivanja u prirodi“, što se pokazuje i na primjerima u analiziranom Isakovićevom tekstu.

Figure permutacije

Osim što je figura permutacije, paralelizam je figura koju smo mogli svrstati i u figure ponavljanja, s obzirom da se ponavlja rečenična struktura (Katnić-Bakaršić 2001: 316). Konkretni primjer da je ovo i figura ponavljanja pronašli

smo i kod Isakovića gdje se paralelizam javlja praćen asindetom, također figurom ponavljanja: „Znam svaku zgradu, svaku stazu, vidim Tolstoja i Gorkog u razgovoru, Sofiju Andrejevnu i Lava Nikolajeviča pred domom, vidim drvored, vlati trave, klasje, trijem, psa u trku, goluba na krovu, vrapce na verandi, znam kuda su okrenuta koja vrata, koja je zgrada posluge, koja konjušnica“ (AI 1997: 111). Paralelizam je u ovdje upotrijebljen u funkciji isticanja, naglašavanja svake pojedinosti koja se nalazi / nalazila ili se dešava / dešavala na Tolstojevom imanju Jasna Poljana. Primjer je, kao i svi ispod navedeni, praćen emotivnim izrazom samoga pisca koji osjeća predjel u kojem se nalazi te predmete, ljude i događaje koje opaža. Još jedan primjer paralelizma je: „Nije to naš dramatičan dinaridski pejzaž gdje svaki gradić ima svoju sliku i priliku *u liticama koje mu prethode, u vodi koja ga je oplakala, u nebu koje mu se smiješi, ili ga kara*“ (AI 1997: 111). Navedeni primjer je u funkciji obrazlaganja ideje, ali i poređenja koje je specifično za paralelizam, pri čemu se ruski pejzaž poredi s jugoslovenskim. Posljednji primjer paralelizma: „Ne mogu da gledam. Ne mogu da pamtim. Ne želim da bilježim.“ (AI 1997: 115) ostvaren je uz pomoć anafore ponavljanjem riječice *ne*, odnosno odričnog oblika glagola. Na taj način se ostvaruje snažan emotivni naboj, obrazlaže se razlog piščevog oduševljenja, postiže ritam i ostvaruje ekspresivnost.

Zaključak

Putopisi Alije Isakovića sadržani u knjizi *Jednom* odlikuju se sredstvima ekspresivne sintakse. U tekstu koji je bio predmet analize (*U Tolstoja, doma*) vidna je upotreba nominativnih rečenica, elipse, ostalih postupaka ponavljanja, gomilanja i permutacije.

Upotrebom nominativnih rečenica opažaju se ambijent, ljepota, pojave, njihove pojedinosti. Njegove nominativne rečenice ispunjene su konkretnim, ali simboličnim slikama koje su mnogo više od same slike. One su prikazi duboko proživljenih uspomena, emocija, svega bliskog i bitnog pojedincu, u ovom primjeru piscu Tostoju. One su doživljaj, a ne događaj.

Figurama ponavljanja Isaković postiže izražajnost, živost, dinamičnost i emocionalnu ekspresivnost (elipsom). Razlog tome je susret s domom velikog

ruskog pisca, a koji neizbježno ostavlja utisak na bilo koga ko cijeni Tolstojev lik i djelo. Afektivnost dovodi do skraćivanja izraza na one elemente koji su dovoljni da bi se ideja izrazila, ne pazeći suviše na gramatički red riječi. Isakovićeva reticencija ostavlja prostor da čitalac zaključi rečenicu (misao). Javlja se u opisima prirode i Tolstoja kao nagovještaj onog što dolazi, kao sjećanje na Tolstoja i žal za neminovnim. U suštini, upotrebom reticencije stvara se raspoloženje kakvo se tekstom želi prenijeti. Asindetom se ubrzava pripovijedanje, ali ga Isaković koristi i za isticanje pojedinosti. Te pojedinosti su slike prostorije ili lika. Anaforom se pisac služi radi ostvarivanja ritmiziranosti i retoričnosti teksta, no, ponavljanjem riječi na početku rečenice i stavljanjem na jaku poziciju teksta, ona se naglašava. Bitno je naglasiti da Isaković kreira anaforu koristeći se različitim vrstama riječi: zamjenicama, glagolima i priloziima, tako obogaćujući jezički izraz te da je često pronalazimo unutar paralelizma.

Upotrebom kumulacije prikazuje se svijet raznolikosti, bogatstva, ali i pojedinosti koje su specifične za putopis. Koristi se više sličnih izraza da bi se što detaljnije opisala jedna misao odnosno pojedinost. Također, treba istaknuti da su izrazi koje Isaković kumulira ispunjeni emotivnim nabojem i doživljeni od strane pisca. Sinatroizmom Isaković predstavlja pojedinosti iz prirode gomilajući niz različitih elemenata.

Uloga paralelizma u Isakovićevom tekstu je naglašavanje pojedinosti koje se nalaze ili dešavaju na Tolstojevom imanju. Ponavljanjem se ostvaruje snažan emotivni naboj uz čiju pomoć se čitalac poistovjećuje s atmosferom koju pisac predstavlja.

SOME OPERATIONS OF EXPRESSIVE SYNTAX IN TRAVELOGUE *U TOLSTOJA, DOMA* BY ALIJA ISAKOVIĆ

ABSTRACT

The object of our research were operations of expressive syntax (nominative clauses), figures of repetition (ellipse, aposiopesis, asyndeton and anaphora), figures of assembling or addition (cumulation and sinatroism) and figures of permutation (parallelism) in the travelogue *U Tolstoja, doma* by Alija Isaković.

At the beginning of the paper we made a retrospection on the definition of travelogue itself, quoting Ivan Lovrenović and Tvrtko Kulenović. Afterwards we spoke about the meaning of travelogue in context of Alija Isaković, emphasizing its uniqueness when compared to classical travelogue (its form and content). Onwards we analysed nominative clauses and spoke about their symbolic value, and having in mind their abundance, we can consider them one of the features of Alija Isaković's language and style. One more feature, specific for Isaković's writing, is ellipse, as well as other figures (devices) of repetition: aposiopesis, asyndeton and anaphora. At the end we analysed examples of cumulation and sintroism as devices of assembling or addition as well as examples of parallelism (figure of permutation).

Key words: travelogue, expressive syntax, stylistics, nominative clauses, ellipse, cumulation, sinatroism, parallelism.

Izvor

1. Isaković, Alija (1997) „U Tolstoja, doma“, *Jednom*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo.

Literatura

1. Bajraktarević, Elvir (2015) „Rečenica kao polemički argument Danila Kiša: Sintaksostilistička analiza Časa anatomije“, *Gradovrh*, god. 12, br. 12, Tuzla.
2. Ćorac, Milorad (1982) *Metaforski lingvostilemi*, Privredno-finansijski zavod, Beograd.
3. Duraković, Enes (2004) „Novele i putopisi Alije Isakovića“, *Pregled: Časopis za društvena pitanja*, Jež, br. 3–4, Sarajevo.
4. Katnić-Bakaršić, Marina (2001) *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo.
5. Katnić-Bakaršić, Marina (2002) „Taj stil (sintaksostilemi u pripovijetkama *Taj čovjek*, *Ta priča* i *Epidemija* Alije Isakovića), *Život*, god. L, br 1–12, Sarajevo.
6. Kulenović, Tvrtko (2002) „Univerzalni duh Alije Isakovića i njegovi putopisi“, *Život*, br. 1–12, Sarajevo.
7. Lovrenović, Ivan (1984/85): *Putopisi (izbor)*, Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga, SOUR, Sarajevo.

8. Pašić Kodrić, M. (2017) *Putopisno-pripovjedačko djelo Zuke Džumhura (književnoteorijski, književnohistorijski i metodički pristup): doktorska disertacija*, Mostar.
9. Pirić, Alija (2000) "Taj stil" u *Stil i tekst*, Bosanska riječ, Tuzla.
10. Puriš, Bernisa (2010/11) „Ekspresivna sintaksa u književnoumjetničkom tekstu: na primjeru *Groždanina kikota* Hamze Hume“, *Post Scriptum*, br. 1, Bihać.
11. Radojević, Danijela (2016) „Sintaksičko-stilističke karakteristike eliptičnih rečenica u književnoumjetničkim tekstovima“, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, Vol. 42 No. 2, Zagreb.
12. Tijanović, Hasan (2008) *Multimedijalnost putopisa Zuke Džmhura (interkulturalni, intertekstualni i intermedijalni aspekti)*, Grafičar, Bihać.

Internet izvori

1. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=2413>

Džemal Špago

O VRSTAMA PITANJA U ENGLISKOM JEZIKU

SAŽETAK

U ovom radu predstavljen je pregled različitih vrsta pitanja, te različitih funkcija koje pitanja mogu vršiti u komunikaciji. U radu su prikazane klasifikacije pitanja izvršene po različitim kriterijima, uključujući set mogućih odgovora i formu u kojoj se pitanje javlja, te intenciju govornika prilikom postavljanja pitanja, odnosno ono što se nekim pitanjem želi postići u datom kontekstu.

Ključne riječi: otvorena i zatvorena pitanja, da-ne pitanja, wh-pitanja, alternativna pitanja, deklarativna pitanja, neklauzna pitanja, informativna i retorička pitanja, indirektni zahtjevi

1. Uvod

Iako se na prvi pogled čini jednostavnim, zapravo i nije tako lahko dati zadovoljavajuću i sveobuhvatnu definiciju *pitanja*, jer ni forma u kojoj se može javiti, kao ni funkcija koju može vršiti u različitom kontekstu nisu uvijek isti. Prema Cruseu (2006), tipičnim pitanjem izražava se:

- a. govornikov nedostatak znanja (o datoj temi),
- b. želja da se taj nedostatak popravi,
- c. želja da se dobije odgovor kojim će se ostvariti (b), i
- d. uvjerenje (govornika) da slušalac može dati takav odgovor.¹

Međutim, iako najčešće pitanje povezujemo sa traženjem informacije, to je samo jedna od njegovih funkcija. Naime, pored traženja informacije,

1 Cruse et al. (2006:89). Oni pojašnjavaju da se ovo ne odnosi na ispitna pitanja.

pitanja, između ostalog, možemo koristiti i s ciljem da olakšamo interakciju, te da navedemo nekoga da nešto uradi, ili da prihvati naš način razmišljanja (Holmes & Chiles, 2010). S druge strane, iako pitanje obično povezujemo sa interogativom, ono može imati i drugi oblik, te se, pored upitne, može javljati i u formi izjavne rečenice ili eliptičnog izraza, pri čemu se prozodijskim obilježjima (ako se radi o govornom jeziku) ili znakovima interpunkcije (u pisanom jeziku) naglašava da je riječ o pitanju.

U ovom radu bavimo se analizom različitih vrsta pitanja, te kriterija po kojima se pitanja mogu klasificirati. Prikaz je urađen iz perspektive i uz navođenje primjera iz engleskog jezika, s tim da navedena kategorizacija nije ograničena samo na engleski jezik.

2. Šta je pitanje?

Definicije pitanja koje su date u rječnicima najčešće se ograničavaju samo na osnovne funkcije koje vrši standardno pitanje:

rečenica ili sintagma koja se koristi za traženje informacije ili provjeru znanja
(Longman Dictionary of Contemporary English, v.p.²)

1. rečenica, sintagma ili riječ kojom se traži informacija;
2. *zadatak ili traženje informacije s ciljem provjere znanja ili razumijevanja nečega, npr. na ispitu ili takmičenju.* (Oxford Advanced Learner's Dictionary, v.p.)
 - a. *izraz kojim se traži ili poziva na odgovor*
 - b. *upitna rečenica, sintagma ili gestikulacija* (The Free Dictionary, v.p.)

Prve dvije definicije isključuju mogućnost postojanja pitanja koja se postavljaju iz nekog drugog razloga osim da se od sagovornika dobije određena informacija³, te su samim tim nekompletne. Treća definicija vrlo je zanimljiva jer

2 Skraćenica v.p. u značenju *vlastiti prevod* bit će korištena za sve naše prevode citata i engleskih termina u ovom radu.

3 Ilie (1994) tvrdi da ispitna pitanja nisu pitanja kojima se traži informacija, već samo odgovor (kojim se testira znanje sagovornika), pošto govornik već ima informacije koje se traže

ukazuje na dvoznačnost ove riječi: 1. pitanje kao bilo kakav izraz kojim se traži određena informacija, i 2. pitanje kao sinonim za upitni oblik (interrogativ)⁴. Međutim, i ova definicija je nepotpuna - ako je pitanje upotrijebljeno retorički, ono niti traži odgovor, niti mora biti realizovano u formi interogativa.

Zanimljiva je i sljedeća definicija pitanja koju daju Bach i Harnish, ali koja opet zaobilazi pitanja koja ne predstavljaju traženje informacije:

Questions are special cases of requests, special in that what is requested is that the speaker provide the hearer with certain information.

Pitanja su posebna vrsta zahtjeva, posebna po tome što se njima od sagovornika zahtijeva određena informacija. (Bach & Harnish 1979: 40, v.p.)

Kao što navodi Lyons (1995), među lingvistima je uveliko postalo uobičajeno povlačenje terminološke razlike između pitanja i upitnog oblika. Tako Hiž (1978) ukazuje kako se tu radi o razlici između semantičke i sintaksičke kategorije:

While to assert that an utterance is a question is to state its semantic role, to say that it is an interrogative is to state its syntactic property.

Kada za neki izraz kažemo da je pitanje, govorimo o njegovoj semantičkoj ulozi, a kada kažemo da je upitni oblik, tada govorimo o njegovom sintaksičkom svojstvu. (Hiž 1978:211, v.p.)

Iako se svi upitni oblici mogu nazvati nekom vrstom pitanja, očigledno je da se pitanje može realizovati i bez upitnog oblika:

postavljenim pitanjem. Međutim, mi smatramo da i ispitna pitanja predstavljaju traženje informacije, te da je razlika između 'pravih' i ispitnih pitanja samo u razlozima zbog kojih govornik treba traženu informaciju – da upotpuni svoje ili provjeri znanje sagovornika o datom sadržaju. Kad ovakva pitanja ne bi predstavljala traženje informacije, bilo kakav odgovor bi bio prihvatljiv (npr., PROFESOR: *Ko je bio Aristotel?* STUDENT: *Neki čovjek.*)

- 4 Na ovo ukazuje i Huddleston: *It is widespread practice to use the term QUESTION both for a category of meaning or use and also (instead or as a variant of INTERROGATIVE) for a category of syntactic form (...).*

Ustaljena je praksa da se termin PITANJE koristi za kategoriju značenja ili upotrebe, ali (umjesto, ili kao varijanta UPITNOG OBLIKA) i za kategoriju sintaksičke forme. (Huddleston 1994:411, v.p.)

While interrogative forms are associated typically with questioning, any morphosyntactic form in the appropriate context can serve the same function.

Iako su upitni oblici ti koje najčešće povezujemo sa postavljanjem pitanja, bilo koja morfosintaksička forma u odgovarajućem kontekstu može vršiti tu funkciju. (Weber 1993:16, v.p.)

Weber (1993) je analizirala pitanja koja se ne realizuju u upitnom obliku, i utvrdila da je od ukupno 639 pitanja u korpusu koji je obrađivala čak 41% takvih pitanja.⁵

3. Klasifikacija pitanja prema setu mogućih odgovora i formi u kojoj se realizuju

Pitanja se, kao što smo već naveli, mogu klasificirati prema različitim kriterijima. Na osnovu toga da li je set mogućih odgovora na dato pitanje ograničen ili ne, sva pitanja, bez obzira na formu u kojoj se javljaju i funkciju koju vrše, mogu biti podijeljena u dvije skupine:

- otvorena pitanja (*open-ended questions*), kod kojih set potencijalnih odgovora nije ograničen, i na koji može postojati više prihvatljivih odgovora koji se međusobno ne isključuju (*What are your plans for the future? / Kakvi su vam planovi za budućnost?*),
- zatvorena pitanja (*closed-ended questions*), kod kojih je ograničen broj mogućih odgovora, i kod kojih su očekivani odgovori kratki i jasni (*Will you join us? / Hoćete li nam se pridružiti?*).⁶

Navodeći vrstu očekivanog odgovora kao kriterij klasifikacije,⁷ Quirk et al. (1985) i Huddleston (1994) spominju tri glavne kategorije pitanja:

5 Detaljnije vidjeti u Weber (1993:138).

6 O otvorenim i zatvorenim pitanjima više pogledati u Çakır i Cengiz (2016).

7 Prema Quirk et al. (1985:806), kriterij za ovakvu klasifikaciju je *the type of reply they expect (vrsta odgovora koji se na njih čekuje, v.p.)*. Huddleston (1994:411) navodi sličan kriterij: *the way the set of answers is defined (način na koji je definisan set mogućih odgovora, v.p.)*.

- *da-ne* pitanja (*yes-no questions*),
- *wh* pitanja (*wh-questions*), i
- alternativna pitanja (*alternative questions*).

Međutim, uzimajući u obzir činjenicu da sva *da-ne* i alternativna pitanja, kao i neka *wh*-pitanja, spadaju u skupinu zatvorenih pitanja (kod kojih je set mogućih odgovora ograničen), evidentno je da je ključni kriterij za ovakvu klasifikaciju i forma u kojoj su pitanja realizovana.

Pored ovih, imamo i one vrste pitanja koje, iako uvijek vrlo slične nekoj od tri pomenute kategorije (i iako se mogu smatrati njihovim podvrstama), ipak imaju sebi svojstvenu formu, a i ne realizuju se (samo) u upitom obliku:

- dodana pitanja (*question tags*),
- deklarativna pitanja (*declarative questions*),
- neklauzna pitanja (*nonclausal questions*), i
- eho pitanja (*echo questions*).

Kao što ćemo vidjeti, navedene kategorije nisu uvijek jasno razgraničene, te često imamo određena preklapanja među njima.

3.1. *Yes-no* pitanja

Yes-no pitanja, kako im i samo ime sugeriše, su pitanja formulisana tako da je na njih moguće odgovoriti sa *da* ili *ne*:

- a. CHICKEN: **Are you his nurse?**/ *Jesi li ti njegova njegovateljica?*⁸
(Williams, *Kingdom of Earth*, 638)
- b. MYRTLE: **Can't we - joke a little?** / *Zar se ne možemo malo našaliti?*
(Williams, *Kingdom of Earth*, 677)

Na ovakva pitanja, za koja se često koristi termin *polarna* (*polar questions*), može se odgovoriti i nekim od brojnih izraza koji su istoznačni sa 'da' ili 'ne' (*sigurno, nikad, naravno*, itd.) ili odgovorom koji je 'negdje između' te dvije opcije (*vjerovatno, možda, donekle*, itd.). Pored toga, kao i na svako drugo pitanje,

8 Svi prevodi primjera su također vlastiti prevodi.

slušalac može odbiti da odgovori (Šta te briga!), izbjeći odgovor (Teško pitanje.), osporiti presupoziciju koju pitanje nosi (Sviđa li ti se Joan Parker? Ko je Joan Parker?), ili jednostavno reći da ne zna odgovor.⁹

Ovakva pitanja, dakle, mogu imati pozitivnu (a) ili negativnu (b) formu, te mogu biti neutralna kada je u pitanju očekivanje odgovora (a), ili sugestivna u smislu očekivanja jednog od odgovora (b). *Yes-no* pitanja su uvijek ‘zatvorena’ pitanja pošto je broj potencijalnih odgovora na njih ograničen.

3.2. *Wh*-pitanja

U ovu skupinu spadaju pitanja koja počinju sa nekom od *wh* riječi¹⁰. Huddleston (1994) za njih koristi termin *variable questions* (*varijabilna pitanja*, v.p.). Mogu pripadati skupini zatvorenih (a) ili otvorenih pitanja (b), te imati pozitivnu ili negativnu formu:

- a. MYRTLE: **Where do you keep the silver?** / *Gdje držite srebro?* (Williams, *Kingdom of Earth*, 658)
- b. MYRTLE: **Why can't we drive back?** / *Zašto ne možemo da se vratimo?* (Williams, *Kingdom of Earth*, 651)

Za razliku od *yes-no* pitanja, *wh*-pitanja uglavnom imaju silaznu intonaciju.¹¹ Ponekad ovakva pitanja mogu sadržavati više od jednog *wh* elementa:

- c. **Who said what to whom?** / *Ko je kome šta rekao?* (Quirk et al. 1985: 823)

3.3. Alternativna pitanja

Alternativna pitanja su pitanja koja nude izbor između (najčešće) dvije mogućnosti, te su, prema tome, i to pitanja zatvorenog tipa. Presupozicija koju

9 Pogledati Quirk et al. (1985: 823)

10 *What, when, why, where, which*. U ovu skupinu spadaju i pitanja koja počinju sa *how*, ili sa prepozicijskom sintagmom: *On what side of the road was he driving?* / *Na kojoj strani puta je vozio?* v.p. (Pogledati Quirk et al. 1985: 821).

11 Prema Quirku (Quirk et al. 1985: 817), od 858 primjera *wh*-pitanja uzetih iz *Survey of English Usage*, 775 imalo je silaznu intonaciju.

nosi alternativno pitanje jeste da je samo jedna od ponuđenih mogućnosti istinita. Alternativna pitanja mogu se javiti u formi *yes-no* ili *wh*-pitanja:¹²

- a. CHATER: **Will you fight or not?** / *Hoćeš li se boriti ili ne?* (Stoppard, *Arcadia*, 6)
- b. CHICKEN: **Which hand do you write with, with the left or the right?** / *Kojom rukom pišete, lijevom ili desnom?* (Williams, *Kingdom of Earth*, 690)
Često ovakva pitanja imaju formu *yes-no* pitanja, ali se na njih ne može odgovoriti sa *da* ili *ne*:
- c. CHICKEN: **Is it your or Lot's knife?** / *Je li to tvoj ili Lotov nož?* (Williams, *Kingdom of Earth*, 659)

3.4. Dodana pitanja (*question tags*)¹³

Ovakva pitanja se od standardnih *yes-no* pitanja razlikuju samo po tome što su dodana na deklarativne (ili, rjeđe, na imperativne) rečenice¹⁴, te se stoga često smatraju tek podvrstom *yes-no* pitanja. Govornik prvo iznosi određenu tvrdnju (ili zahtjev), a potom od sagovornika traži odgovor, potvrdu ili komentar. Kod

12 Zbog sličnosti *yes-no* pitanja sa ovom vrstom alternativnih pitanja, neki lingvisti smatraju da postoje samo dvije glavne kategorije pitanja – *wh* i alternativna pitanja. Tako Karttunen kaže da su *yes-no* pitanja *syntactically degenerate alternative questions* (*sintaksički degenerisana alternativna pitanja*, v.p.) (Karttunen 1978: 166), odnosno *a subclass of alternative questions* (*podvrsta alternativnih pitanja*, v.p.) (Karttunen, 1978:176). Prema ovakvom pristupu, svako *yes-no* pitanje predstavlja alternativu između potvrdnog i odričnog odgovora, te je samim tim alternativno. Bolinger (1978), međutim, odbacuje ovakvu tezu pokazujući da često ako dodamo *or not?* na *yes-no* pitanje dobićemo ili čudno pitanje (*Are you crazy? – Are you crazy or not? / Jesi li ti lud? – Jesi li ti lud ili nisi?* v.p.) ili nove konotacije u značenju (*Are you coming? vs Are you coming or not? / Ideš li? – Ideš li ili ne ideš?* v.p.).

13 Termin *dodana pitanja* kao prevod za *question tags* navodi se u Glosaru gramatičkih i lingvističkih pojmova (http://www.phil.uni-mannheim.de/sprachpraxis/p/pdf/glossar_kroat-serb.PDF). U hrvatskom jeziku ponekad se koristi u ovom značenju koristi i termin *dopunska pitanja* (npr. Mihaljević, 1995). Međutim, niti jedan od ovih termina još uvijek nije postao ustaljen u našem jeziku.

14 Ponekad je ovakvo pitanje umetnuto u deklarativnu rečenicu: *It's true, isn't it, that you're thinking of giving up your job? / Istina je, zar ne, da razmišljate o tome da napustite posao?* (Quirk et al. 1985: 811, v.p.). Svakako je vrijedno pomena i to da Weber (1993) u svoju analizu deklarativnih pitanja uvrštava *tag* pitanja.

ovakvih pitanja intonacija može biti uzlazna ili silazna, izrazito su sugestivna, a mogu imati pozitivnu ili negativnu orijentaciju. Zar razliku od našeg jezika, gdje se kod ovakvih pitanja najčešće koristi samo izraz *zar ne*, u engleskom jeziku forma dodanog pitanja najčešće varira u zavisnosti od glagolskog vremena ili modalnog glagola upotrijebljenog u glavnoj klauzi:

- a. CHICKEN: *If I said what I mean by it, it wouldn't be as big a surprise to you, **would it?** / Kad bih rekao šta pod tim podrazumijevam, to te ne bi puno iznenadilo, zar ne? (Williams, *Kingdom of Earth*, 649)*
- b. CHICKEN: *I treat you pretty nice, **don't I?** / Prema tebi se lijepo odnosim, zar ne? (Williams, *Kingdom of Earth*, 665)*

Kao što vidimo iz navedenih primjera, *dodano* pitanje ima orijentaciju suprotnu od one izražene u deklarativnom dijelu rečenice.¹⁵ Pomoćni glagol (operator) koji se koristi u ovakvom pitanju jednak je onome iz deklarativne rečenice (ako ga nema, onda se uvodi glagol *do*), tako da je operator promjenjiv. Međutim, postoje i tzv. nepromjenjiva *tag* pitanja, gdje pitanje ostaje isto bez obzira na to koji se pomoćni glagol koristi u deklarativnom dijelu rečenice, te da li ona ima pozitivnu ili negativnu orijentaciju:

- c. CHICKEN: *You acted out a make-believe marriage to fool the public, **huh?**¹⁶ / Pretvarala si se da si u braku da zavaraš javnost, je li? (Williams, *Kingdom of Earth*, 648)*

Dodano pitanje se, kako smo već spomenuli, nekada dodaje i na imperativnu rečenicu, može imati pozitivnu ili negativnu orijentaciju, a pomoćni glagol koji se koristi je najčešće *will*:¹⁷

- d. *Open the door, **will you?** / **won't you?** / Otvori vrata, hoćeš li?*

15 Ponekad, mada rijetko, i deklarativna rečenica i *tag* pitanje imaju pozitivnu orijentaciju: *Your car is outside, **is it?** (Vaš je auto napolju, **je li tako?**) (Quirk et al. 1985: 812, v.p.)*

16 Ovakva nepromjenjiva *tag* pitanja uključuju i izraze poput *don't you think?*, *wouldn't you say?*, *am I right?*, *right?*, itd. (*zar ne mislite tako; zar ne biste rekli tako; jesam li u pravu, je li tako*, itd.) (Quirk et al. 1985: 814, v.p.)

17 Više pogledati u Quirk et al. (1985: 813).

3.5. Deklarativna pitanja

Deklarativna pitanja su pitanja kod kojih operator ne dolazi prije subjekta, te je, prema Quirk et al. (1985), (uzlazna) intonacija jedino po čemu se razlikuju od izjavnih rečenica. Međutim, Weber (1993), koja je detaljno analizirala ovakvu vrstu pitanja, razlikuje deklarativna pitanja koja ne sadrže nikakva obilježja pitanja, i ona kod kojih postoje leksički ili drugi elementi koji sugeriraju da je riječ o pitanju.¹⁸ Također, ona ukazuje na činjenicu da sama intonacija nije dovoljno pouzdan indikator da se radi o pitanju, te kontekst igra važnu ulogu u njihovom razumijevanju kao pitanja, a ne izjavnih rečenica. Ovakva pitanja najčešće liče na *yes-no* pitanja,¹⁹ a mogu imati pozitivnu ili negativnu orijentaciju:

- a. MYRTLE: ***That cat didn't drown in the cellar?*** / *Ta mačka se nije utopila u podrumu?* (Williams, *Kingdom of Earth*, 674)
- b. CHICKEN: ***You are The Petit Personality Kid?*** / *Ti si Petit Personality Kid?* (Williams, *Kingdom of Earth*, 644)

Međutim, ponekad deklarativna pitanja uključuju *wh*-element, i vrlo su slična *wh*-pitanjima:

- c. KAREN: ***So... meats are ...which?*** / *Znači...meso je...koje?* (Miller, *The Last Yankee*, 466)

U skupinu deklarativnih pitanja ne spadaju *yes-no* pitanja kod kojih je operator jednostavno izostavljen, kao u sljedećem primjeru²⁰:

- d. CHICKEN: *You been introduced to the public? Predstavljeni javnosti?* (Williams, *Kingdom of Earth*, 644)

18 Ovakvi 'markeri' koji sugeriraju da se radi o pitanju mogu biti uključeni u samo pitanje, prethoditi mu, ili slijediti nakon njega. Treba napomenuti da su deklarativna pitanja relativno česta u komunikaciji, te Weber (1993:80) navodi kako su ovakva pitanja činila 17% od svih pitanja koje je pronašla u svom korpusu.

19 Tako Bolinger (1957) deklarativna pitanja svrstava u *yes-no* pitanja, a i Quirk et al. (1985) ih obrađuju u sklopu *yes-no* pitanja.

20 Weber (1993: 23) navodi da ovakve primjere ne svrstava u deklarativne, već u upitne oblike.

3.6. Neklauzna pitanja

Neklauzna pitanja su pitanja koja nemaju strukturu rečenice, niti klauze, već se realizuju u formi partikule, riječi ili sintagme.²¹ Ovakva pitanja uvijek imaju sličnost sa nekim od tri osnovna tipa pitanja, ali su dijelovi pitanja izostavljeni:

- a. CHICKEN: **With this flood? In the country?/ Sa ovakvom poplavom? U zemlji?** (Williams, *Kingdom of Earth*, 638) (yes-no)
- b. CHICKEN: **Such as what?/ Kao šta?** (Williams, *Kingdom of Earth*, 673) (wh)
- c. LOT: **Human or animal footsteps? / Ljudski ili životinjski tragovi?** (Williams, *Kingdom of Earth*, 637) (alternativno)

Izostavljeni elementi mogu se prepoznati iz lingvističke forme samog pitanja, ili iz izričaja koji su prethodili ovakvom pitanju.²²

3.7. Eho pitanja

Eho pitanja ponavljaju, djelomično ili u potpunosti, ono što je sagovornik prethodno rekao, a mogu se javiti u formi bilo koje od prethodno navedenih vrsta pitanja. Quirk et al. (1985: 835) ih dijeli na rekapitulativna i eksplikativna eho pitanja. U prvu skupinu spadaju ona eho pitanja koja traže potvrdu onoga što je sagovornik prethodno rekao (zbog toga što onaj ko postavlja eho pitanje nije dobro čuo šta je rečeno, ili je iznenađen onim što je čuo pa traži potvrdu)²³:

- a. MYRTLE: *Lot an' me, we – ain't – married!* / *Lot i ja - nismo vjenčani!*
 CHICKEN: **You an Lot ain't married?** / *Ti i Lot niste vjenčani?*
 (Williams, *Kingdom of Earth*, 684)

21 *Non-clausal questions exhibit a wide variety of morphosyntactic forms ranging from minimal particles to complex verb phrases.*

Neklauzna pitanja javljaju se u širokom spektru morfonitaksičkih formi, od minimalnih partikula do kompleksnih glagolskih sintagmi. (Weber 1993: 150, v.p.)

22 O neklauznim pitanjima više pogledati u Weber (1993: 123 - 190). Od svih pitanja koje je Weber pronašla u svom korpusu, 24% su bila neklauzna pitanja.

23 Ali ovakva pitanja mogu imati i neku drugu funkciju: *Although recapitulatory echo questions are ostensibly requests for information, they frequently have other functions, such as to express irony, incredulity, or merely to fill in a conversational gap.*

Iako rekapitulativna eho pitanja prividno predstavljaju traženje informacije, ona često vrše druge funkcije, poput izražavanja ironije ili nevjerice, ili se koriste za popunjavanje praznina u razgovoru. (Quirk et al. 1985: 836, v.p.)

- b. RALPH: *Where did you spend last night?/Gdje ste proveli noć?*
 ISABEL: **Where did we spend last night?/ Gdje smo proveli noć?**
 (Williams, *Period of Adjustment*, 255)

Eksplikativna eho pitanja traže dodatno pojašnjenje, a ne potvrdu ili ponavljanje već rečenog, te se ona ne javljaju u formi *yes-no* pitanja:

- c. A: *How did you enjoy the er er. . .* B: **How did I enjoy the what?**
 A: *Kako si uživao u, u ...* B: *Kako sam uživao u čemu?* (Quirk et al. 1985: 837)

4. Klasifikacija pitanja prema intenciji govornika i funkciji pitanja

Još jedna značajna klasifikacija pitanja zasniva se na tome šta se datim pitanjem želi postići u konkretnoj govornoj situaciji. Tako Athanasiadou (1991), uzimajući kao kriterij klasifikacije intenciju govornika i funkciju koju pitanja vrše, sva pitanja dijeli u četiri skupine:

- **pitanja kojima se traži informacija** (*information-seeking questions*)
What do you know about him?/ Šta znaš o njemu?;
- **retorička pitanja** (*rhetorical questions*)
Who else burns a cheque if not an idiot?/ Ko će drugi zapaliti ček ako neće ludak?;
- **ispitna pitanja** (*examination questions*)
How many syllables does the word Y contain?/ Koliko ima slogova u ovoj riječi?
- **indirektni zahtjevi** (*indirect requests*)
*Could you comment on my paper? / Možete li prokomentarisati moj rad?.*²⁴

U prvu skupinu, dakle, spadaju pitanja koja bismo mogli nazvati standardnim ili tipičnim pitanjima, a čija je funkcija traženje informacije. U skupinu retoričkih pitanja spadaju ona pitanja koja su ekvivalentna

24 Athanasiadou (1991: 107- 111), v.p.

indirektnim tvrdnjama suprotnog polariteta²⁵ (Han, 2002), kojima se implicira očigledan odgovor s ciljem uvjeravanja sagovornika u očiglednost govornikovih argumenata. Skupinu ispitnih pitanja čine pitanja kojima govornik nastoji utvrditi da li slušalac zna odgovor na njih, a Athanasiadou ih dijeli na ona kojima se testira znanje i ona koja se koriste prilikom saslušanja ili iznuđivanja priznanja. Pitanja iz prve tri skupine mogu imati identičnu formu, i razlikovati se samo po funkciji koju vrše.²⁶ Konačno, u četvrtu skupinu spadaju ona pitanja kojima govornik nastoji navesti govornika da nešto učini (zahtjevi, naredbe, ponude, indirektno sugestije, itd.). Athanasiadou naglašava da ova klasifikacija nije iscrpna, kao i to da razlika između navedenih kategorija nije uvijek jasna, te da može dolaziti do određenih preklapanja između navedenih skupina.

Uzimajući kao kriterij klasifikacije vrstu odgovora ili reakcije koju proizvode, a samim time i njihovu funkciju u komunikaciji, Ilie (1994) pitanja dijeli u sljedeće tri skupine:

- **pitanja kojima se traži odgovor** (*answer-eliciting questions*),
- **pitanja kojima se traži djelovanje** (*action-eliciting questions*),
- **pitanja kojima se traži 'mentalni odgovor'** (*mental response-eliciting questions*).²⁷

Pitanja iz prve skupine, koja predstavljaju tzv. standardna pitanja, Ilie dalje dijeli u tri podskupine:

- pitanja kojima se traži informativan odgovor (*information-eliciting questions*),
- pitanja kojima se traži samo odgovor, ne i informacija – primjer za ovu skupinu su, između ostalih, ispitna pitanja, kao i pitanja koja se postavljaju iz kurtoazije, a ne s ciljem dobivanja informacije,

25 Retoričko pitanje pozitivnog polariteta ekvivalentno je tvrdnji negativnog polariteta (*Have I ever lied to you? Jesam li ti ikada lagao* ekvivalentno je tvrdnji *I have never lied to you / Nisam ti nikada lagao*), i obrnuto (*Have I not helped you? / Zar ti nisam pomogao?* ekvivalentno je tvrdnji *I have helped you / Ja sam ti pomogao*).

26 Naprimjer, pitanje *What do you know about him? / Šta ti znaš o njemu?* može u različitom kontekstu predstavljati pitanje kojim se od sagovornika traži informacija, retoričko pitanje kojim se sugerše da sagovornik ne zna ništa o dotičnoj osobi, ili ispitno pitanje kojim govornik provjerava znanje sagovornika.

27 Pogledati Ilie (1994: 80 - 83)

- pitanja koja sadrže elemente obje navedene skupine, ali se u potpunosti ne uklapaju ni u jednu od njih – ovdje, između ostalih, spadaju pitanja kojima se traži potvrda (*confirmation-eliciting questions*) i pitanja kojima se traži dopuštenje (*permission-asking questions*).

U drugu skupinu spadaju pitanja čiji je cilj navođenje sagovornika da nešto uradi, prije nego li traženje informacije ili odgovora. U treću skupinu pitanja, onih koja zahtijevaju mentalni odgovor, Ilie svrstava retorička pitanja, pojašnjavajući pojam ‘mentalnog odgovora’ na sljedeći način:

... this response is basically cognitive, i.e. it represents the addressee's recognition of the implicit answer to the rhetorical question.

... ovaj odgovor je u biti kognitivan, to jest, on predstavlja sagovornikovo prepoznavanje implicitnog odgovora na retoričko pitanje. (Ilie 1994: 82, v.p.)

Pored navedenih klasifikacija, koje uglavnom predstavljaju pokušaje da se pruži cjelovita slika o pitanjima, odnosno da se sva pitanja razvrstaju u određene skupine, imamo i vrste pitanja koje obuhvataju samo određenu kategoriju pitanja koja su po nečemu posebna, ili imaju specifičnu upotrebu: sugestivna (pitanja koja slušaoca navode na željeni odgovor - *Don't you want . . . ? / Zar ne želite...*), filozofska (pitanja na koja je pravi odgovor teško ili nemoguće dati - *What happens after we die? / Šta se desi nakon što umremo?*); ekspozitorna (pitanja koja se koriste prilikom izlaganja - *What do I want to say? Well, first of all . . . / Šta hoću reći? Pa, prije svega...*); hipotetička (pitanja koja se odnose na neku hipotetičku situaciju - *What would you do if... / Šta biste uradili kad *bi...*); itd.²⁸

5. Zaključak

Iako pitanja najčešće povezujemo sa upitnim oblikom i traženjem informacije, i funkcija koju vrše, kao i forma u kojoj se javljaju mogu varirati. U ovom radu analizirane su različite vrste pitanja uzimajući kao kriterij klasifikacije

28 O ovim i sličnim vrstama pitanja više pogledati u Fadem (2009: 92-112); o eksklamatornim pitanjima vidjeti u Quirk et al. (1985); o ekspozitornim pitanjima pogledati Ilie (1999).

set očekivanih odgovora i formu u kojoj se realizuju, te intenciju govornika i funkciju koju pitanja vrše u konkretnoj govornoj situaciji. Na osnovu forme i seta mogućih odgovora, pitanja se dijele u tri osnovne skupine: *wh*, *da-ne* i *alternativna* pitanje. Pored njih, postoji i nekoliko drugih vrsta pitanja koje su slične nekoj od navedene tri skupine, ali imaju specifičnu formu: *dodana*, *deklarativna*, *neklauzna* i *eho* pitanja.

Na osnovu toga kakvu funkciju vrše u komunikaciji, odnosno šta se njima želi postići, Athanasiadou (1991) razlikuje četiri vrste pitanja: *informativna* (kojima se traži informacija), *retorička* (kojima se već implicira očigledan odgovor s ciljem uvjeravanja sagovornika), *ispitna pitanja* (kojima se provjerava znanje sagovornika) i *indirektne zahtjeve*, odnosno pitanja kojima se traži djelovanje. Ilie (1994), polazeći od sličnih kriterija klasifikacije, sva pitanja svrstava u tri skupine: ona kojima se traži odgovor (gdje svrstava informativna i ispitna pitanja), ona kojima se traži od sagovornika da nešto uradi, te ona kojima se od sagovornika traži "mentalni odgovor", odnosno retorička pitanja.

Pored navedenih kategorija, postoje i vrste pitanja koje vrše neku specifičnu funkciju u komunikaciji, kao što su *sugestivna*, *filozofska*, *ekspozitorna*, ili *hipotetička* pitanja.

ON DIFFERENT TYPES OF QUESTIONS IN ENGLISH

ABSTRACT

This paper presents an overview of different types of questions, as well as various functions that questions may perform in communication. The paper analyzes classifications of questions based on different criteria, including the set of possible answers and the form of questions, as well as varied functions of questions and the speakers' intentions in a particular context.

Key words: open-ended and closed-ended questions; *yes-no*, *wh* and alternative questions; declarative and nonclausal questions; information-eliciting, action-eliciting and rhetorical questions

Korpus:

- Williams, Tennessee: *Kingdom of Earth* (1968); *Period of Adjustment* (1960) (*Tennessee Williams: Plays 1957-1980*, The Library of America, New York, 2000).
- Stoppard, Tom: *Arcadia* (1993) (*Arcadia*, Faber and Faber, 1993, fifth printing 2000).
- Miller, Arthur: *The Last Yankee* (1993) (*The Portable Arthur Miller*, Bigsby C., Penguin Group, 2003).

Bibliografija

- Athanasiadou, Angeliki (1991). *The discourse function of questions*. Pragmatics: Quarterly Publication of the International Pragmatics Association, pp. 107-122.
- Bach, Kent & Harnish, Robert (1979). *Linguistic Communication and Speech Acts*. MIT Press
- Bolinger, Dwight (1957). *Interrogative Structures of American English: The Direct Question*. American Dialect Society.
- Bolinger, Dwight (1978). *Yes-no questions are not alternative questions*. U Hiž, H. (ed.) *Questions*, D.Reidel Publishing Company, pp. 87-105.
- Çakır, Hamide & Cengiz, Özge (2016). *The Use of Open Ended versus Closed Ended Questions in Turkish Classrooms*. *Open Journal of Modern Linguistics* (6), pp. 60-70.
- Cruse, Alan (2006). *A Glossary of Semantics and Pragmatics*. Edinburgh University Press.
- Fadem, Terry (2008). *The Art of Asking: Ask Better Questions, Get Better Answers*. FT Press
- Han, Chung-hye (2002). *Interpreting interrogatives as rhetorical questions*. *Lingua* 112, pp.201-229. Elsevier.
- Hiž, Henry (1978). *Difficult questions*. U Hiž, Henry (ed.) *Questions*, pp. 211-226. D.Reidel Publishing Company.
- Holmes, Janet & Chiles, Tina (2010). *'Is that right?' Questions and questioning as control devices in the workplace*. U Freed, F. A. & Ehrlich, S. (ed.) *'Why Do You*

- Ask?* *The Function of Questions in Institutional Discourse*, pp. 187-210. Oxford University Press.
- Huddleston, Rodney (1994). *The contrast between interrogatives and questions*. *Journal of Linguistics* (vol. 30, no.2), pp. 411-439. Cambridge University Press.
- Ilie, Cornelia (1994). *What Else Can I Tell You? A Pragmatic Study of English Rhetorical Questions as Discursive and Argumentative Acts*. Almqvist & Wiksell International.
- Ilie, Cornelia (1999). *Question-response argumentation in talk shows*. *Journal of Pragmatics* 31, pp. 975-999. Elsevier.
- Karttunen, Lauri (1978). *Syntax and semantics of questions*. U Hiž, H. (ed.) *Questions*, pp. 165-210. D.Reidel Publishing Company.
- Lyons, John (1995). *Linguistic Semantics*, Cambridge University Press.
- Mihaljević, Milan (1995). *Upitne rečenice u hrvatskom jeziku*. *Suvremena lingvistika* 39, pp. 17-38. Hrvatsko filološko društvo Zagreb.
- Quirk, Randolph & Greenbaum, Sidney & Leech, Geoffrey & Svartvik, Jan (1985). *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Longman.
- Weber, Elizabeth (1993). *Varieties of Questions in English Conversations*. John Benjamins Publishing Company.

Rječnici:

- Longman Dictionary of Contemporary English: <https://www.ldoceonline.com/>
Oxford Advanced Learner's Dictionary: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english>
The Free Dictionary: www.thefreedictionary.com

Amela Džemila

FIRST STEPS TOWARDS CLIL: INTRODUCING NEW CLIL METHODOLOGY

ABSTRACT

During recent years while being influenced by many improvements in world economy, tourism, IT communication etc, English language has significantly expanded its role. It is not taught and used only as a language subject anymore, but rather as a tool for learning content and language together. This new approach is called Content and Language Integrated Learning (CLIL). This paper will deal with the basic introduction into CLIL particularly dealing with the methodology of this new, and innovative teaching approach. Since it has not fully defined its methodology yet, this paper summarises all methodological features found in works, paper researches, projects related to CLIL that teachers may find helpful in their understanding and later on, implementing of this approach into their classes.

Keywords: CLIL, language, content, integration, methodology

1. Introduction

In the world of globalisation, internationalisation and modern technologies, the need for being a proficient speaker of English language has been constantly growing. Graddol (2006) in his book *English next: Why global English may mean the end of "English as a foreign language."*, mentions global English which may slowly replace the process of teaching and learning English as a foreign language. This can be closely related to new trends in education, economy, tourism and every other branch of modern world where everything is rapidly growing and seeking for its place on the international market. When it comes to language, even

nowadays, in our country, English starts to be taught from the very beginning of primary school what can be seen as a good start for children who will get their language competences needed for being successful on international labour market. Not only school contributes to this, but also modern technology where by using it, everyone may improve their English due to an easy access to all information, online courses, movies, books, papers etc. Having said this, it is highly expected from our students to have basic skills in speaking English at the very early stage. Therefore, it may be easily supposed that basic skills in English will soon not be enough for our students to develop their language competences good enough for all the needs international market requires for. This is the point where a new approach of learning language has emerged as one of the significant and effective ways of improving not only quality language competences but also cognitive competences, problem solving skills, communicative competences, culture awareness and content knowledge. It is called Content and Language Integrated Learning with the most crucial aspect of integration of language and content learning.

2. What is CLIL?

Content and Language Integrated Learning (CLIL) is defined as „*a generic umbrella term which would encompass any activity in which a foreign language is used as a tool in the learning of a non-language subject in which both language and the subject have a joint curricular role.*“ (Marsh, 2002)

From this definition it can be seen that, simply said, CLIL is a way of learning new language and content together with the same importance of both. Students are taught new content by using foreign language but putting the same stress on learning that language at the same time. This way, students are given the opportunity to learn foreign language for special purposes, including all the technical vocabulary needed for their future job professions. There are also other definitions such as:

- “*CLIL is a dual-focused educational approach in which an additional language is used for the learning and teaching of both content and language.*” (Marsh, Coyle, & Hood, 2010),

- „... a generic term to describe all types of provision in which a second language (a foreign, regional or minority language and/or another official state language) is used to teach certain subjects in the curriculum other than languages lessons themselves.“ (Eurydice, 2006)
- CLIL is an approach to bilingual education in which both curriculum content – such as Science or Geography – and English are taught together. It differs from simple English-medium education in that the learner is not necessarily expected to have the English proficiency required to cope with the subject before beginning study. Hence, it is a means of teaching curriculum subjects through the medium of a language still being learned, providing the necessary language support alongside the subject specialism. (Graddol, 2006)

Among all of these definitions, one can be taken as the most essential one and that is that CLIL presents an integration of language and content learning. Using this approach, main aims of European politics and education i.e. that every citizen is able to speak two or more foreign languages, are easily reachable. Furthermore, it will raise the cultural awareness and contribute to the promotion of language diversity.

CLIL is a new term, which due to its various quality characteristics, and efficacy, became interesting to researchers and many authors all around Europe where it experienced a great expansion. Some of these authors address this new approach as educational approach, essentially methodological approach, a pedagogic tool, an innovative methodological approach etc. (Cenoz, Genesee, & Gorter, 2013) Therefore, the main aim of this paper is to try to make a short introduction into CLIL methodology which could serve everyone interested in this approach for its further implementation and improvement.

3. Basic features of CLIL methodology

Given the fact that CLIL is a new approach which is just about to be fully implemented into educational systems of many countries due to its rapid growth and pilot projects in these countries, the methodology of this new way of learning still has not been fully defined. In this relatively short period from

its beginning till now, CLIL is constantly being tested and each teacher seeks for the best way to incorporate some of their already used methods into this new approach. Furthermore, there has been a number of research papers, analyses, case studies and projects related to CLIL implementation and improvement. In addition to this, the authors Marie Pavesi, Daniele Bertocchi et al, in their publication *A guide for teachers and schools to using foreign languages in content teaching* (2001) state the following:

“CLIL requires active methods, co-operative classroom management, and emphasis on all types of communication (linguistic, visual and kinaesthetic)”

Here we can see that there are some features that can be seen as CLIL methodological features even though there is no specific methodology related to it. Considering huge authors' interest in this approach and their researches, many more methods and strategies are related to CLIL what contributes to quality and efficacy of this approach. According to some authors, it should be noted that CLIL methodology includes (Chostelidou & Griva, 2013):

- a) its multiple focus (on language, learning and cognition);
- b) the construction of safe and enriching learning environments;
- c) the use of authentic materials and interactions;
- d) the promotion of active learning;
- e) the use of macro- and micro- scaffolding in students' learning so as to enhance their autonomy; and,
- f) the promotion of co-operation among students and teachers.

Having in mind this, while planning their lessons, CLIL teachers ought to choose right methods to fulfil the methodology aims and in that way reach their learning objectives and outcomes what each CLIL lesson needs to have as for the content as well as for the language.

CLIL methodology is especially important in terms of output from students, the use of graphic organizers, Bloom's taxonomy of thinking skills, Cummins's BICS and CALP, the diversity of CLIL approaches and "learning as doing" in interaction. (Hillyard, 2011) This integrated approach requires that attention is more paid to Higher Order Thinking Skills (HOTS) i.e. to their gradual development where students are instructed and taught how to come to

the level of their own production of the knowledge they acquired. Furthermore, the emphasis is given to developing Cognitive Academic Language Proficiency (CALP) where students are taught thinking skills alongside the language and content and in that way they develop their cognitive competence while at the same time improving their academic language proficiency.

Umberto Lesca in his work *An Introduction to CLIL* (2012) lists the core features of this approach based on CLIL course taken at British Study Centre – Oxford. The features are the following:

- multiple focus approach
- safe and enriching learning environment
- authenticity
- active learning
- scaffolding
- cooperation

From these features listed, what can be seen is that CLIL approach put students in the first place in a way which offers them huge exposure to foreign language. This is performed by using multiple focus approach on both language and content, authentic materials at the same time ensuring relaxed and enriching environment for learning with mutual collaboration with their peers. Undoubtedly, this could not be realized without providing support and help to students in a form of scaffolding which will be further discussed in one of the next chapters.

3.1. 4Cs

Prior to planning a CLIL lesson, a teacher has to be aware of four basic principles each CLIL lesson needs to have. According to Do Coyle (2005), these four principles are:

- 1.
2. content
3. communication
4. cognition
5. culture

Content is, together with language, the main principle of every CLIL lesson. Integration of these two principles is the key of this new approach where students gain new knowledge of content and language based on their prior knowledge. What is important here is that content and language are given the same importance by teachers and both content and language demands need to be clearly defined and explained.

Communication plays an important role in CLIL approach since the frontal teaching form should be entirely replaced by communication between teacher-student, student-student, within group work, group research etc. According to Maria Pavesi et al., communication needs to have an important emphasis along with other CLIL features: „*CLIL requires active methods, co-operative classroom management, and emphasis on all types of communication (linguistic, visual and kinaesthetic)*“ (2001) Considering the fact that language is used as a tool in learning new content in CLIL, students learn language by using it in different contexts what highly contribute to improving their language skills. Two phrases Coyle uses in one of his works, “*learning to use language and using language to learn*” (2005) is what makes communication one of the key principles of CLIL which teachers need to pay attention to. This is the point where the difference between older approaches in teaching languages and CLIL can be clearly recognizable.

By making students capable to communicate to each other, to their group, teacher or other sources of knowledge, it will be easier for them to acquire and improve their cognitive skills. One more difference of CLIL from other teaching approaches is that this approach also requires students' own individual effort to find the answers, possible solutions and conclusions. This can be made through communication, and other competences students have which can also be improved by their constant use. What CLIL wants from students is not merely concise, specific and concrete answers but rather their own abstract, complex and analytical questioning. In addition to this, their cognitive skills will be indisputably improved since CLIL aims toward developing Bloom's HOTS (Higher Order Thinking Skills) which encourage students to investigate and evaluate new information and to use it to develop something new. (Montalto, Walter, Theodorou, & Chrysanthou, 2016)

Culture is the principle of each CLIL lesson which tends to connect the content with not only students' surroundings but also to other culture, nations,

their traditions and customs. While teaching a foreign language, teachers need to expose their students to culture of native speakers with the intention of raising their intercultural awareness and improving their social skills and competences.

All these four principles are concisely summarised by Coyle (2005) what can serve as a guideline to teachers for developing quality CLIL lesson.

The 4Cs framework seeks to assure quality in terms of guidance for:		
Content	~	progression in knowledge, skills
Communication	~	interaction, language using to learn
Cognition	~	engagement: thinking & understanding
Culture	~	self and other awareness/citizenship

Picture 1. The 4Cs Framework by Do Coyle

3.2. Teaching methods in CLIL

Even though CLIL still has not determined its specific methodology, there are various methods that are related to it due to various pilot projects on CLIL implementation and many researches on this topic. Among these methods, there are also methods which were used in non-CLIL approaches but only adjusted to fit all the requirements CLIL demands. This is the point where teachers need to show their good methodology skills in order to choose right and supportive methods for teaching content with and through a foreign language. It is believed that teachers' good methodology skills could be set on a higher level of importance rather than teachers' language skills which again undoubtedly need to be appropriate and good enough for teaching.

According to Pavesi et al. (2001), CLIL includes not only active methods, co-operative classroom management, and communication, but also the importance of the following:

- usage of audio-visual aids and technology,
- holistic approach to learning as well as practice of the acquired knowledge,
- using target language in authentic communication not paying too much attention on making mistakes,

- providing students all necessary help i.e. applying scaffolding by using adaptation, simplification and various resources,
- analysing the curricula by teachers of language and teachers of content together.

David Marsh, one of the important authors and researchers of integrated learning, mentioned some of the CLIL methods in his book *Profiling European CLIL Classroom* (2001):

- interactional (e.g. group work) methods, and not transactional (e.g. teacher monologue), which provide a forum for experiential learning,
- native speaker assistants who are given a specific role in a teaching situation through providing linguistic support and wider methodological opportunities,
- using similar teaching materials translated into another foreign language,
- enabling high exposure of students to foreign language,
- methods aimed to development of individual approach to student adapting to individual learning styles

Furthermore, Marsh (2001) emphasises the crucial importance of diversity of methods in CLIL what can be primarily enabled through teachers' cooperation the so called team-teaching. For the institution implementing CLIL, it is necessary to organize team-teaching since there is where teachers of both, language and content, work together in order to contribute to better implementation of the approach. There they can adapt methods used in teaching language as well as those used in teaching particular content and make new, quality CLIL methods.

This is what gives CLIL its efficacy and success – the combination of communication, content and language – providing teachers with diverse possibilities to create new methods, or adapt already used ones. In addition to this, approach of integrated language and content is soon to get improved not just theoretically, but more importantly, in practice, too.

3.3. Scaffolding

Scaffolding presents a dynamic element of teaching and learning process, rather than a static feature which provides students every help they need in order to acquire the unknown knowledge. This element is extremely important for students since while learning in this CLIL approach, they have two aspects of unknown – language and content. Teachers’ role here presents crucial part in creating safe environment for learning where students can be aware of their progress and improvement as well as of their huge possibilities. If instructed in a quality way and showed how to solve particular tasks, students easily do the same on their own. In that way, they are taught how to apply the knowledge in practice what is one of the main aims of CLIL.

One example of how teachers can scaffold learning is the use of graphic organisers. Tools like tables and grids, flow charts and mind maps enable data processing, and develop thinking skills such as comparing and contrasting, sequencing, recognising relationships and classifying. (Theodorou, n.d.) Many authors, among who is Walqui, give great importance to scaffolding in the CLIL approach. Walqui identifies six types of instructional scaffolding strategies that she finds “especially salient” and which aim at promoting the conceptual, academic and linguistic development of the student in CLIL classes. (Coelho, 2017)

Types of instructional scaffolding (Walqui’s model)	
Modelling	Teacher provides clear examples for imitation
Bridging	Teacher creates bridges that build on previous knowledge and understandings
Contextualizing	Teacher adds context to academic language (films, images, <i>realia</i> , metaphors and analogies)
Schema building	Teacher provides thinking frameworks to help illustrate ideas (charts, advanced organizers)
Re-presenting text	Teacher presents the same content through using a variety of genres (re presented as drama, narrative, report, exposition, tautological transformation, theory, poem, third-person historical narratives, eyewitness accounts, scientific texts, letters, cooperative posters, ...)
Developing meta-cognition	Teacher develops students’ learning skills for planning, monitoring, and assessing

Table 1. Six stages of instructional scaffolding (Coelho, 2017)

Verbal Scaffolding (Language development focused)	Procedural Scaffolding (Grouping techniques and activity structures and frames)	Instructional Scaffolding (tools that support learning)
<ul style="list-style-type: none"> • Paraphrasing • Using “think-alouds” • Reinforcing contextual definitions • Developing questions with Bloom’s taxonomy in mind • Writing prompts • Follow oral text with written text • Elaboration and expansion of student response • Use of cognates • Purposefully using synonyms and antonyms • Teaching familiar chunks “May I go to the restroom? “Excuse me,” etc. • Clear enunciation and articulation by teacher, slow when appropriate • Corrective feedback techniques, especially elicitation, clarification requests, and metalinguistic clues • Songs, jazz chants, rhythm and rhyme • Language task for graphic organizer 	<ul style="list-style-type: none"> • Using an instructional framework that • includes explicit teaching (T)-modeling • (T)-practicing (St)-applying (St) • 1-1 teaching, coaching, modeling • Pairing and grouping of students so that less experienced/ knowledgeable students work with more experienced/ knowledgeable students • Activating prior knowledge • Think-Pair-Share • Met’s Expanded Think-Pair-Share • Personalize info (relate to your own life) • Jigsaw • Dictogloss • Cooperative group techniques • Joint writing project • Use of routines • TPR/TPRS • Scored discussion • Role play, simulations • Process writing 	<ul style="list-style-type: none"> • Graphic organizers • Manipulatives • Using visuals and imagery • Word wall • Making a variety of resources available in the classroom, dictionary, thesaurus, etc. • Posting schedules • Labeled visuals • Pictographs as a success supporting strategy for dictogloss with young learners

The following table shows three types of scaffolding each one containing techniques which teachers find useful and effective in their CLIL lessons.

Table 2. Scaffolding techniques in CLIL lesson planning (Echevarria, 2004)

4. Examples of CLIL activities and lesson materials

This chapter will present some of the samples of CLIL lesson materials that could serve as an example to teachers first time dealing with this approach. While planning lessons like these it is necessary to bear in mind all these aforementioned features. As already mentioned, Lesca wrote *An introduction to CLIL* (2012) based on the taken course at British Study Center - Oxford and here he lists some of the listening, speaking and vocabulary activities used in CLIL lessons.

A list of listening activities includes:

- Listen and label a diagram/picture/map/graph/chart
- Listen and fill in a table
- Listen and make notes on specific information (dates, figures, times)
- Listen and reorder information
- Listen and identify location/speakers/places
- Listen and label the stages of a process/instructions/sequences of a text
- Listen and fill in the gaps in a text

On the other hand, typical speaking activities can include:

- Question loops - questions and answers, terms and definitions, halves of sentences
- Information gap activities with a question sheet to support
- Trivia search - 'things you know' and 'things you want to know'
- Word guessing games
- Class surveys using questionnaires
- 20 Questions - provide language support frame for questions
- Students present information from a visual using a language support handout.

When introducing new words some techniques might be useful to explain their meaning; among them are:

- miming;
- showing pictures;
- giving a context sentence;
- giving a definition;
- using realia.

In his notes, this author chooses some of the examples of CLIL activities where it can be seen that focus is on the content but the tasks following it, provide enough language support giving the same focus on language as well as on the content what makes these activities CLIL activities. All these following samples can be found and downloaded from www.onestopclil.com.¹

Energy-efficient house one stop clil

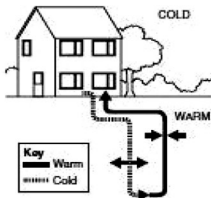
- 1 Work in pairs and discuss these questions.
 - 1 What renewable energy sources can you think of?
 - 2 Which are suitable for domestic use?
 - 3 Why do people use them?
 - 4 Do you use any renewable energy sources in your home? What about other people in your country?
 - 5 What do you predict for the future?
- 3 Read the texts again and make notes under the following headings: initial cost, how it works, energy saved annually and the environmental benefit.
- 4 Work with a partner. You are building a new house and have been given a special grant of £12,000 to spend on renewable energy sources. Discuss which of the renewable energy technologies you will invest in.

- 2 Read these texts about four renewable energy technologies in the UK. Which do you think is the best idea? Why?

Glossary: carbon saving* = the amount of carbon that is not used (thus reducing carbon emissions and global warming).
CO₂ = carbon dioxide

Ground source heat pumps

This technology draws heat from the ground, which is piped underground to your home. This can supply under-floor heating or power radiators. You need power to run the system, and you get 4 units of power for every 1 unit of input. A 10kW unit should save all the gas you would have used, but depending on your electricity use the annual energy saved is variable. The initial cost is in the region of £10,000, with government grants of £1,200 on offer. The annual carbon saving* is around 33%.

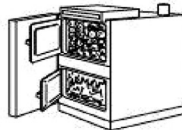
Wind turbines

Wind speeds of 20kph or more are needed for this technology to be effective. Small turbines are 1.75m in diameter and supply 1kW of power. Large turbines are 2m in diameter and generate 1.5kW worth of electricity. They generate 35% / 70% of your electricity needs. The cost? £1,500 for the small turbine, £4,500 for the large, but government grants are available of £500 and £1,500 respectively. The CO₂ saving* for small turbines is 15%, and for large ones 30%.

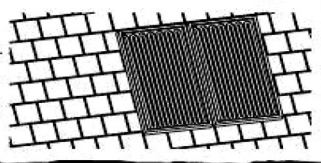
Wood-burning boilers

Like gas boilers, wood-burning boilers burn carbon-based fuel, but because trees absorb carbon, they are carbon-neutral. They cost more to run than gas, so there is no annual saving, and the initial investment will be at least £5,000. Government grants are available of up to £1,500. They heat both your house and your water and should save you all the money you spend on gas. These boilers effectively save nearly 70% of your annual CO₂ emissions.

Solar water heaters

Solar panels are a familiar sight, particularly in hotter countries. Essentially they heat water which is piped round the house. Technology has been improving over the past few years and you should expect to pay about £2,500 for a medium-sized system. A government grant of £500 is currently available and you should expect to save around 8% on your heating bill. The annual carbon saving* is also 8%.

1 this section is a part of <http://www.onestopenglish.com/> page where CLIL resources can be found including interactive animations, illustrations and wordlists to provide a comprehensive overview of key topics. Except for this one, CLIL teachers might find <http://languages.dk/clil4u/> helpful with their first CLIL lessons.

WARS

The Cold War
Howard Tennant

HISTORY

1 The United Nations and the Cold War

Reading, Vocabulary

Complete the text with the correct word(s) from the box.

Soviet	cold	conflict	founded	deal	Europe	allies
ideologies	Baltic	Churchill	buffer	relations	Germany	superpowers
enmity	propaganda	Second World War	leader	between	dictators	

Cold conflict

In 1945 the United Nations was (1) _____ in an attempt to establish an organization that could (2) _____ with the world's quarrels. However, differences (3) _____ the former allies soon emerged.

In a speech made in the USA in 1946 (4) _____ spoke of an 'iron curtain' descending across (5) _____. He imagined a line running from the (6) _____ Sea in the north to the Adriatic Sea in the south. He described how the (7) _____ leader Stalin had taken control of the countries of Eastern Europe.

For forty-five years after the end of the (8) _____ world war there existed a (9) _____ War. It was called this because although no shots were fired, between the USA and the Soviet Union and their (10) _____ it was a war of words and (11) _____.

The causes of this global (12) _____ were not simply to do with the different political (13) _____ of the two leading nations, or the (14) _____, as they were called, but with mistrust stemming from the (15) _____ over what had happened in the war. The Soviet (16) _____ Stalin felt that at times the Soviet Union had stood alone against (17) _____ and he saw the Eastern European countries as (18) _____ zones against invasion.

For its part, the USA, realizing it could not stand outside international (19) _____, felt it was important to stand up to (20) _____ such as Stalin.

5. Conclusion

Even though CLIL is rapidly expanding its impact on today's contemporary teaching learning process in Europe, this approach still lacks enough theoretical background presented in our education system. It is crucial for our teachers and educational institutions to be introduced into this innovative approach and its methodology. In order to successfully implement its methods, teachers need

to have good language and methodological skills and be able to choose suitable methods, adjust already used methods, create materials and help their students to acquire and improve cognitive, metacognitive, communication, social and many other skills needed for their future development. CLIL methodology is still improving but the very important points are that it demands active learning, safe environment for learning, collaboration between students and teachers, team work, individual students' work, high exposure of foreign language while learning new content, and quality scaffolding. Prior to all CLIL lessons, 4Cs need to be integrated within them; cognition, communication, content and culture need to be part of every lesson. By these four aspects successfully integrated into lessons, CLIL students may easily improve their skills and reach Bloom's HOTS skills and Cummins's CALP proficiency what makes their learning more quality and effective. CLIL methodology demands more work on its development and the only way to do this is to introduce its theoretical background to everyone interested and involved in the education system. Only that way, its implementation may start from the basic and the simplest features in order to reach and get the full, quality effectiveness of this new approach.

SAŽETAK

Pod utjecajem velikog napretka u svjetskoj ekonomiji, turizmu, IT komunikaciji i generalnom globalnom razvoju tokom posljednjih godina, engleski jezik je značajno proširio svoju upotrebu. Ovaj jezik se više ne podučava samo kao jezički predmet, već se koristi i kao alat za učenje ostalih sadržaja i predmeta gdje dolazi do integracije jezika i sadržaja. Jedan ovakav novi pristup se zove Integrirano učenje sadržaja i jezika (eng. Content and Language Integrated Learning – CLIL). Ovaj rad će se baviti osnovnim uvodom u ovaj pristup učenju, stavljajući svoj akcenat na CLIL metodologiju. Budući da CLIL još nema jasno definisanu metodologiju, rad će obuhvatiti sve metodološke odlike integriranog pristupa učenju pronađene u dosadašnjim istraživanjima i projektima. Ove odlike mogu predstavljati značajnu pomoć nastavnicima zainteresiranim za CLIL pristup u razumijevanju samog pristupa i njegovu konačnu implementaciju.

Ključne riječi: CLIL, jezik, sadržaj, integracija, metodologija

Bibliography

- Cenoz, J., Genesee, F., & Gorter, D. (2013). Critical Analysis of CLIL: Taking Stock and Looking Forward . *Applied Linguistics 2013, Oxford University Press*, 243–262.
- Chostelidou, D., & Griva, E. (2013). Measuring the effect of implementing CLIL in higher education: An experimental research project. *5th World Conference on Educational Sciences - WCES* (pp. 2170-2174). Procedia, Social and Behavioral Sciences.
- Coelho, M. (2017). Scaffolding Strategies in CLIL Classes – supporting learners towards autonomy. In M. d. Ribeiro, A. Gonçalves, & M. M. Silva, *Languages and the Market: A ReCLes.pt Selection of International Perspectives and Approaches* (pp. 106-115). ReCLes.pt – Associação de Centros de Línguas do Ensino Superior em Portugal.
- Coyle, D. (2005). *CLIL - Planning Tools for Teachers*. Nottingham: University of Nottingham .
- Echevarria, J. V. (2004). *Making content comprehensible for English learners: The SIOP Model (2nd ed.)*. Boston: MA: Pearson Education.
- Eurydice. (2005, November). *Content and Language Integrated Learning*. Retrieved August 13, 2018, from Eurydice, European Commision: <http://www.eurydice.org>
- Eurydice. (2006). *Content and Language Integrated Learning at School in Europe*. Brussels: Eurydice European Unit.
- Graddol, D. (2006). *English Next* . British Council .
- Hillyard, S. (2011). First Steps in CLIL: Training the Teachers. *Latin American Journal of Content & Language Integrated Learning*, 4(2), doi:10.5294/lacil.2011.4.2.1 ISSN 2011-6721 , 1-12.
- Lesca, U. (2012). *An introduction to CLIL*. Biella: ISTITUTO DI ISTRUZIONE SUPERIORE - “QUINTINO SELLA” .
- Marsh, D. (2002). *CLIL-The European Dimension*. Finska: UniCOM, Continuing Education Centre.
- Marsh, D., Coyle, D., & Hood, P. (2010). *CLIL Content and Language Integrated Learning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marsh, D., Maljers, A., & Hartiala, A.-K. (2001). *PROFILING EUROPEAN CLIL CLASSROOMS*. Jyväskylä: University of Jyväskylä, Finland & European Platform for Dutch Education, The Netherlands.

- Montalto, S. A., Walter, L., Theodorou, M., & Chrysanthou, K. (2016). *The CLIL Guidebook*. Lifelong Learning Programme, European Commission.
- Pavesi, M., Bertocchi, D., Hofmannová, M., & Kazianka, M. (2001). *Teaching Through a Foreign Language, A guide for teachers and schools to using foreign languages in content teaching*. Rome : TIE CLIL .
- Theodorou, M. (n.d.). *Scaffolding Guidebook. Project: Safety 4E1* .

DEUTSCH NACH ENGLISCH IN DER GRUNDSCHULE

ZUSAMMENFASSUNG

In diesem Beitrag geht es um den Deutscherwerb an der Grundschule. Das Deutsche wird meistens als zweite Fremdsprache gelernt, und zwar nach dem Englischen als der ersten Fremdsprache. Die Analyse wird anhand von Klassenarbeiten von der 6. bis zur 9. Klasse der Grundschule „Šesta osnovna škola“ in Mostar durchgeführt, um den Einfluss des Englischen auf das Deutsche näher zu bestimmen.

Schlüsselwörter: Deutsch als Fremdsprache, Transfer, Ad-hoc-Entlehnung, Auslösewörter

Einleitung

In den Grundschulen in Mostar werden zwei Fremdsprachen gelernt, u.z. Englisch als erste obligatorische Fremdsprache, die als L2 bezeichnet wird, und eine zweite Fremdsprache, also L3, das meistens Deutsch ist. Der Deutschlernende hat nun von der L1 und der L2 bestimmte Kenntnisse über Sprachlernen. Aufgenommene Informationen werden kaum völlig separat gespeichert, sondern in der Regel mit bereits vorhandenem Wissen verflochten (vgl. Reinfried, 1998: 23). Das bedeutet, dass die Deutschlerner auf ihre schon vorhandenen Englischkenntnisse zurückgreifen, und dass sie die Ähnlichkeiten zwischen dem Englischen und dem Deutschen nutzen, um Bedeutungen im Deutschen zu erschließen und um sich das Verstehen in der L3 zu erleichtern.

Das Korpus dieses Beitrags entstand anhand von Klassenarbeiten von der 6. bis zur 9. Klasse der Grundschule „Šesta osnovna škola“ in Mostar. Alle Schüler haben Deutsch als zweite Fremdsprache nach Englisch in der 6. Klasse angefangen zu lernen und fast alle lernen Deutsch nur in der Schule, nur wenige von ihnen besuchen Deutschkurse oder reisen in deutschsprachige Länder.

Transfer

Transfer wird oft als der (nicht direkt sichtbare) Prozess der Übertragung muttersprachlicher oder fremdsprachlicher Strukturen auf die Zielsprache angesehen. Es handelt sich hier um Übertragungen vom konkreten Sprachmaterial (*matter borrowing*), abstrakten Sprachmustern (*pattern borrowing*) oder Bedeutungen. Im Bereich der Lexik werden sowohl Wörter als auch Bedeutungen aus der L2 übernommen und in der L3 integriert. Im Bereich der Morphosyntax werden syntaktische Muster kopiert und Morpheme übernommen. Auch in der Phonologie und Prosodie kommt es öfter zu Entlehnungen, was aber in diesem Beitrag nicht analysiert wurde. Man unterscheidet zwischen positivem und negativem Transfer. Wenn der Sprecher, in diesem Fall der Schüler, Ähnlichkeiten zwischen den beiden Sprachen beim Erwerb oder Gebrauch der neuen Sprache, Deutsch, erfolgreich ausnutzt, reden wir vom positiven Transfer. Der negative Transfer manifestiert sich in der Regel durch Abweichungen von der Norm in der Zielsprache und das ist der Grund, warum er wesentlich einfacher zu bestimmen als positiver Transfer ist. Der Transferprozess führt zu Fehlern, die aber immer als etwas Negatives verstanden werden. Durch sie kann man erfahren, wie weit der Lernende die fremdsprachliche Kompetenz erreicht hat und was noch nicht verstanden ist. Fehler werden als notwendige Zwischenstufen auf dem Wege des Spracherwerbs angesehen. Man sollte Fehler studieren, sie in Kategorien einteilen und ihre Ursachen suchen, womit sich die Fehleranalyse beschäftigt, als Teilgebiet der angewandten Sprachwissenschaft.

Anfängliche Fusion der beiden Fremdsprachen ist besonders bei Grundschulern ein großes Problem. Es kommt fast bei jedem Schüler zu solchen Sprachmischungen vor, die meisten Übernahmen werden bei den Schülern der 6. Klasse festgestellt, am Anfang des Deutschlernens.

In unserem Korpus wird der Transfer mit folgendem Wortmaterial bestätigt, u.z. Übertragungen von Sprachmaterial, Ad-hoc-Entlehnungen, Transfer von Bedeutungen, Übernahmen von Regeln und Strukturen, Auslösewörtern.

Übernahme von Sprachmaterial

In einem auf Deutsch verfassten Aufsatz wurde ein kompletter Satz aus dem Englischen verwendet, wie z.B.:

*I eat **cevapi and baklava**.*

Außer den ganzen Sätzen werden aber auch ganze Phrasen übernommen, bzw. verwendet.

*Er **play guitar and drum**. (engl. to play an instrument)*

*Er ist **good at German**. (engl. to be good at something)*

*Meine Familie und **I go on** Sommerferien in Trpanj. (engl. to go on holiday)*

Aus mangelhaften Deutschkenntnissen oder auf Grund von Ausdrucksschwierigkeiten benutzen die Lernenden bestimmte englische Wörter. Es werden am häufigsten Substantive, Adjektive, Verben, manche Pronomen übernommen.

Substantive

*Meine Familie und ich essen **sandwich**.*

*Ich bin üben **German**.*

*Ich wohne in Mostar **Bosnia**-Herzegowina.*

*Wir gehen in **Italy**.*

*Der Schal ist über **wal**.*

*Er ist **singer**.*

*Auf Bette ist eine **pillow**.*

*Das **theme** ist ein Kampf zwischen Mensch und Natur.*

*Das **Author** heißt Mark Twain.*

*In **Summer** reist er mit den Eltern in die Berge.*

*Mein **father** ist Doktor.*

*Das ist eine **window**.*

*Ana ist in **Germany** mit seine Mutter, Vater, Oma, beste Freundin Peter.*

Verben

*Ich **love** mein Deutschland Lehrerin.*

*Die Wetter **is** sehr schön.*

Adjektive

Die Wetter ist **hot**.

Es ist **soft**.

Teenager ist **nervous**.

Meine Familie ist **good**.

Baščaršija in Sarajevo ist **popular**.

Hanna's Zimmer ist **tidy**. (engl. tidy)

Neben dem Bett ist **blue** Bücherregal.

Meine **best** Freundin ist Jana.

Präpositionen

On Bett ist küssen.

After Meer Ich gehen **to** meine opa und oma.

Pronomen

In unserem Korpus kommen am häufigsten das Personalpronomen **I** und das Possessivpronomen **my** vor.

I lerne viele.

Ich und **my** Familie go in sarajevo.

Partikeln

Meine Eltern kritisieren mich **too**.

Auch **Komposita** werden nach dem englischen Muster gebildet, wie, z.B.:

In Sarajevo **football club** ist Željezničar and Sarajevo.

In Sarajevo ist **National Museum**.

Ad-hoc-Entlehnungen

Im Korpus gibt es auch Beispiele, mit denen man versuchte, englische Wörter dem Deutschen anzupassen. Solche ganz spontan entlehnten Wörter aus dem Englischen werden nach Riehl (2014: 105) Ad-hoc-Entlehnungen genannt.

Meine Hobby ist **schwimming**. (engl. swimming)

Meine Freundee **callst** Mina. (engl. call)

Es hebt sich ein Beispiel von englisch-deutscher Mischung hervor, wenn aus dem englischen Personalpronomen „we“ und dem deutschen „wir“ ein neues Pronomen „wi“ entsteht.

*Dort, **wi** werden shopping haben.*

Transfer von Bedeutungen (semantischer Transfer)

Unter semantischem Transfer verstehen wir Übernahmen von Bedeutungen bzw. Gebrauchskontexten für Wörter oder Strukturen. Das geschieht am häufigsten bei lautlich etymologisch verwandten Wörtern, kann aber auch bei verwandten Funktionswörtern erfolgen (vgl. Riehl, 2014: 109).

*Ich kann nicht kochen. aber ich kann Eier, Bratwurst und Suppe **präparieren**.*
(engl. *prepare* = etwas zubereiten)

*Ich stehe auf und gehe in der **Raum** zu wecken einen Bruder.* (engl. *room* = Raum)

*Meine Aufgabe ist es: mein Zimmer aufräumen und **studieren**.* (engl. *study* = lernen)

*Den Rasenmähen ist **hart** für mich.* (engl. *hard* = schwierig)

*Sie hat einen Bruderm namen Mirza und oft **kämpfen** sie.* (engl. *fight* = streiten, kämpfen)

Übernahme von Regeln und Strukturen

Morphologische Markierungen wie Plural- oder Kasusendung werden bei einzelnen Wörtern strukturell in das System des Deutschen angepasst. Es können auch ganze Satzstrukturen aus dem Englischen kopiert werden. Es entstehen morphologisch-syntaktische Mischungen.

*Ich werde **ein** Polizist wie mein Vater sein.* (engl. *I will be **a** policeman like my father.*) → Verwendung des unbestimmten Artikels

*Meine **Schwesters nahme** ist Dzenana und mein **Bruders nahme** ist Dzenan.*
(engl. *My **sister's name** ist Dzenana and my brother's name ist Dzenan.*)

*Wir sind besten Freunden **fur** 10 Jahre.* (engl. *We have been best friends **for** 10 years.*)

*Ich interessiere mich **im** Computer.* (engl. *to be interested **in** something*)

***Tom's** Vater ist streng und **Tom's** Leben ist sehr interresant.* (Genitivendung –s mit einem Apostroph)

*Sie ist Mutter **of** mein Vater.* (engl. *She is the mother of my father.*)
(Genitivkonstruktion mit Präposition *of*)

Kinders like buch. (Pluralendung *-s*)

Syntaktische Strukturen werden aus dem Englischen kopiert, so dass der Transfer eines Strukturmusters stattfindet.

*Ich kann schwimmen **dort**.* (I can swim **there**.)

*Im Sommer, **Sie** reist ans Meer.* (In summer **she** travels to the seaside.)

Meine Mutter mag es, wenn ich helfe ihr. (engl. *My mother likes it when I help her.*)

Dies ist, wie es mein tag endet. (engl. *That's how my day ends.*)

Ortographische Anpassungen

Im Korpus wurden viele Beispiele für ortographische Anpassungen vorgefunden.

*Am meisten nehmen **Ich** den Müll raus.* (engl. Großschreibung von Personalpronomen „I“)

*Ich reise zu **Albania** und **Makedonia**.* (engl. *Albania*)

*Ich bleibe auch zu **House**.* (engl. *house* + Großschreibung eines Substantivs)

Auslösewörter

Der nicht-intendierte Wechsel von einer Sprache in die andere kann durch bestimmte Auslösewörter (*trigger words*) hervorgerufen werden (Riehl, 2014: 103). Das sind meistens in beiden Sprachen ähnlich klingende Wörter, die auch als sog. homophone Diamorphe bezeichnet werden (zit. nach Riehl, 2014: 103). Nach Clyne (2003:162 ff.) fallen darunter Eigennamen, lexikalische Entlehnungen und bilinguale Homophone.

*Meine Hobby ist Fußball und **Computer** games.*

*Mein Star ist **Justin Bieber** and Adele.*

*Tema **Harry Potter** is Harry Potter vs bösen in Schüle.*

*Ich gehe **to** mein Father und mein Hund.*

*Mein **hobby** ist football.*

Schlusswort

Es wurden Klassenarbeiten in den letzten 7 Jahren analysiert, wobei Fehler festgestellt wurden, die hier dem Englischen zu verschreiben sind. Die meisten Fehler wurden von den Sechstklässlern (das erste Jahr des Deutschlernens) begangen, es wurden 60 Sätze exzerpiert. In der 7. Klasse waren es 22, in der 8. Klasse 25 und 9 in der neunten Klasse.

Es wird vermutet, dass sich die Schüler während der Klassenarbeit an die deutschsprachigen Wörter nicht erinnern können oder dass sie von der ersten in die zweite Fremdsprache unbewusst hin und her wechseln. Wir stellten fest, dass syntaktische, morphologische, semantische und phonologische Aspekte der englischen Sprache die deutsche Sprache beeinflussen. Das Englische als L1 muss in den DaF-Unterricht miteinbezogen werden, denn das vorher Gelernte kann positiven Transfer beschleunigen. Die Verwendung des Englischen kann aber auch bei grammatischen Erklärungen, besonders in der Anfangsphase, wenn die Lernenden nur wenig Deutschkenntnisse haben, von großem Nutzen sein. Die Lehrbücher, sowie der moderne DaF-Unterricht, in Bosnien-Herzegowina müssten neu konzipiert werden, so dass der Vergleich mit dem Englischen, bzw. Ähnlichkeiten und Unterschiede zwischen dem Englischen und Deutschen im Vordergrund steht.

NJEMAČKI JEZIK POSLIJE ENGLSKOG JEZIKA U OSNOVNOJ ŠKOLI

SAŽETAK

U ovom radu riječ je o učenju njemačkog jezika u osnovnoj školi. Njemački jezik se najčešće uči kao drugi strani jezik, i to poslije engleskog kao prvog stranog jezika. Analiza je provedena na osnovu pismenih radova od 6. do 9. razreda „Šeste osnovna škola“ u Mostaru kako bi se mogao bliže odrediti utjecaj engleskog jezika na njemački jezik.

Ključne riječi: njemački kao strani jezik, transfer, „ad-hoc-pozajmljenica“, riječi „okidači“

Literatura:

- Bahr, A. u. a. (1996): *Forschungsgegenstand Tertiärsprachenunterricht: Ergebnisse eines empirischen Projekts*, Bochum: Brockmeyer.
- Busch, B. (2017): *Mehrsprachigkeit*, 2. Auflage, Facultas Verlags- und Buchhandels Ag facultas, Wien.
- Müller, N. et al. (2011): *Einführung in die Mehrsprachigkeitsforschung, Deutsch-Französisch-Italienisch*, 3., überarbeitete Auflage, narr Verlag, Tübingen.
- Riehl, C. M. (2014): *Mehrsprachigkeit, Eine Einführung*, WBG Verlag, Darmstadt.
- Apeltauer, E. (2001): *Grundlagen des Erst- und Fremdsprachenerwerbs*, Berlin: Druckhaus Langenscheidt.
- Internetquellen:
- <http://tampub.uta.fi/bitstream/handle/10024/83455/gradu05826.pdf;sequence=1>
- <http://archive.ecml.at/documents/relresearch/Spiropoulou.pdf>
- http://www.zfl.ro/beta/inhaltsverzeichnisse/07neuner_deutsch_als_zweite_fremdsprache.pdf
- <https://tampub.uta.fi/bitstream/handle/10024/84056/gradu06279.pdf?sequence=1>

Edina Solak
Mirza Bašić

SLOŽENI GLAGOLSKI OBLICI U DJELU ATABETÜ'L- HAKAYIK

SAŽETAK

U turskome jeziku složeni glagolski oblici jesu kompozitni glagolski oblici koji se sastoje od pomoćnoga ili punoznačnoga glagola koji ima imensku dopunu. Primarni cilj ovoga rada jeste analizirati s morfološkoga i funkcionalno-semantičkoga aspekta složene glagolske oblike koji se upotrebljavaju u djelu *Atabetü'l-Hakayik*, koje je napisano karahanidskim turskim jezikom. S obzirom na to da karahanidski turski jezik predstavlja sponu između perioda staroturskoga i srednjoturskoga jezika, jedna ovakva analiza trebala bi ukazati na činjenicu koji su se složeni glagolski oblici upotrebljavali i u staroturskome i u srednjoturskome periodu razvoja turskoga jezika. Isto tako, analiza bi trebalo da pokaže koji su se složeni glagolski oblici zadržali u upotrebi i u savremenome turskom jeziku. Zapravo, trebalo bi da odgovori na pitanje da li su određeni složeni glagolski oblici zadržali istu funkciju i značenje i u savremenome turskom jeziku.

Ključne riječi: složeni glagolski oblici, kompozitni glagoli, pomoćni glagoli, karahanidski turki jezik, savremeni turski jezik

1. Uvod

Jezik je usko povezan sa sociokulturnom stvarnošću i društvene promjene utječu na jezik, koji je, zapravo, najbolji pokazatelj društvenih promjena. Karahanidski turski jezik bio je književni jezik koji se upotrebljavao u periodu nakon što su Turci prihvatili islam. Prelazak Turaka na islam snažno je utjecao i na sami karahanidski turski jezik.

U općoj klasifikaciji turkijskih narječja i dijalekata, zastupljena su različita mišljenja kada je u pitanju klasificiranje karahanidskoga turskog jezika. Naime, jedna skupina turkologa zastupa mišljenje da se karahanidski turski jezik svrstava u rani period srednjoturskoga razdoblja razvoja turskoga jezika. S druge strane, neki turkolozi zastupaju mišljenje da karahanidski turski jezik pripada staroturskome periodu razvoja turskoga jezika. Dakle, može se konstatirati da karahanidski turski jezik predstavlja svojevrsnu sponu između dva historijska perioda razvoja turskoga jezika, između staroturskoga i srednjoturskoga perioda razvoja turskoga jezika (v. Ercilasun 2004: 342).

Djela napisana na karahanidskome turskom jeziku u periodu od 11. do 13. stoljeća predstavljaju vrlo značajne izvore za proučavanje historije turskoga jezika i književnosti jer su to najstariji sačuvani pisani spomenici iz perioda nakon što su Turci prihvatili islam. Tri djela napisana u ovome razdoblju privlače posebnu pažnju, a to su djela: *Divânü Lügati't-Türk*, *Kutadgu Bilig* i *Atabetü'l-Hakayik*.

Nije sačuvano mnogo podataka o poemi *Atabetü'l-Hakayik*. Poznato je da je napisana u 12. ili 13. stoljeću te da je autor ove poeme Edip Ahmed. Djelo je didaktičkoga sadržaja u kojem preovladavaju savjeti iz vjerskoga života, što se može povezati s periodom kada je nastala poema jer je to bilo razdoblje u kojem su turkijski narodi, u velikoj većini, bili prihvatili islamsko vjerovanje (v. Akar 2005: 152).

Peoma *Atabetü'l-Hakayik* sastoji se iz dva dijela. Prvi dio predstavlja uvodni dio poeme, koji je dorađivan u kasnijim prijepisima. U duhu islamske tradicije uvodni je dio posvećen Bogu, Poslaniku i četverici pravednih halifa. Zapravo, uvodni se dio sastoji od pet poglavlja. Prvo je poglavlje posvećeno Bogu, drugo Poslaniku, treće četverici pravednih halifa, četvrto vladaru Muhammedu Ispehsalaru, dok se u petome poglavlju iznose temeljne informacije o nastanku ove poeme (v. Sever 2011: 74 – 77).

Drugi, odnosno originalni dio poeme, sastoji se od devet poglavlja. Prvo se poglavlje sastoji od 12 katrena i u ovome se dijelu poeme govori o koristi znanja i štetnosti neznanja. I drugo i treće poglavlje imaju po 12 katrena, a u njima se posebna pažnja posvećuje važnosti diskursa u kreiranju društvenih prilika, ali se, isto tako, govori i o prolaznosti i nepouzdanosti ovoga svijeta.

U četvrtome poglavlju, koje sadrži deset katrena, hvali se velikodušnost te se upućuju velike kritike na račun škrtosti. Peto poglavlje ima sedam katrena, a u njemu se govori o dobrim stranama skromnosti i poniznosti te lošim stranama oholosti i prepotentnosti. Šesto poglavlje govori o požudi i pohlepi, a sadrži šest katrena. Sedmo poglavlje sadrži 16 katrena i posvećeno je pozitivnim ljudskim osobinama kao što su plemenitost, ljubaznost i sl. Osmo je poglavlje najduže, sadrži 21 katren i u njemu se skreće pažnja na loše stanje u kojem se društvo nalazi. I deveto poglavlje, koje se sastoji od pet katrena, posvećeno je samom autoru poeme (v. Heyet 2008: 77 – 78).

Primarni cilj ovoga rada jeste analizirati upotrebu složenih glagolskih oblika u djelu *Atabetü'l-Hakayık*, a kao temeljni izvor građe koristi se djelo Alija Hasana Yücela pod naslovom *Edib Ahmed Yükneki Atabetü'l-Hakayık*. U ovome djelu priređen je originalni tekst poeme *Atabetü'l-Hakayık*, a stihovi su ispisani i latiničnim pismom. Pored toga, tekst je transponiran i u savremeni turski jezik, što pruža dobre temelje za analizu složenih glagolskih oblika u karahanidskome turskom jeziku, ali i za kontrastivnu analizu kada je u pitanju upotreba kompozitnih glagola u karahanidskome i savremenome turskom jeziku.

2. Složeni glagolski oblici u djelu *Atabetü'l-Hakayık*

U turskome se jeziku glagoli prema tipu tvorbe dijele na: proste (*basit fiiller*), derivirane (*türemiş fiiller*) i složene glagolske oblike (*birleşik fiiller*). Prosti glagolski oblici jesu glagoli čije se značenje temelji na njihovome korijenu. Prosti su glagolski oblici najčešće jednosložni glagoli (Dizdaroğlu 1963: 29; Ercilasun 1984: 11; Hacıeminoğlu 1991: 19 – 29).

Derivirani glagolski oblici jesu glagoli koji se izvode dodavanjem derivacijskih sufiksa na korijen ili osnovu lekseme (v. Korkmaz 2003: 529 – 530). Zapravo, derivirani glagolski oblici izvode se pomoću denominalnih sufiksa za izvođenje glagola i deverbálnih sufiksa za izvođenje glagola. Denominalni sufiksi za izvođenje glagola jesu derivacijski sufiksi koji se dodaju na korijen ili osnovu imenske riječi i na taj način izvode glagol (v. Ergin 1993: 169; Öner 2006: 62 – 65). S druge strane, deverbálnih sufiksi za izvođenje glagola jesu derivacijski sufiksi koji se dodaju na korijen ili osnovu glagola i na taj način izvode glagol

koji ima drugačije značenje (v. Ercilasun 1984: 21; Ergin 1993: 190; Korkmaz 2003: 123).

U turskome jeziku u skupinu složenih glagolskih oblika svrstavaju se kompozitni glagolski oblici koji se sastoje od pomoćnoga ili punoznačnoga glagola koji ima imensku dopunu. Imensku dopunu najčešće čini jedna imenska riječ, ali ima određenih primjera u kojima je imenska dopuna složenih glagolskih oblika sastavljena od više od jedne lekseme (v. Ercilasun 1984: 48 – 52; Korkmaz 2003: 791 – 792).

2.1. Složeni glagolski oblici s pomoćnim glagolom *bolmak*

U ovu skupinu složenih glagolskih oblika svrstavaju se kompozitni glagoli sastavljeni od pomoćnog glagola *bolmak* i imenske dopune. U karahanidskome turskom jeziku pomoćni glagol *bolmak* značenjski je ekvivalent pomoćnoga glagola *olmak*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *biti* ili *postati* (v. Čaušević 1996: 208 – 209).

<i>biliglig biligsiz kaçan teng bolur</i> (87)	<i>Bilgiliyle bilgisiz nasıl denk olur</i> (87)
<i>yigıt hace bolur yangı eskirür</i> (195)	<i>Genç yaşlanır, yeni eski olur</i> (195)
<i>niçe pür hünerde birer ayb bolur</i> (362)	<i>Ne kadar hünerli olsa da bir ayıbı olur</i> (362)
<i>işi edgü bolsa er edgü bolur</i> (377)	<i>Arkadaşı iyiyse insan iyi olur</i> (377)
<i>harabat oramı bolup abadan</i> (399)	<i>Harabat oldu abad</i> (399)
<i>harab boldı mescid budun bi-nemaz</i> (400)	<i>Harap oldu mescit, halk binamaz</i> (400)
<i>açık bolga yarın kotup bardugung</i> (436)	<i>Yarın bırakıp gitmesi acı olur</i> (436)

U 87, 195, 377, 399. i 400. stihu primjećuje se kako se pridjevi mogu pojavljivati kao imenske dopune složenih glagolskih oblika s pomoćnim glagolom *bolmak*. Pridjev *teng* značenjski je ekvivalent pridjeva *denk*, koji u savremenome turskom jeziku nosi značenje *izbalansiran*, *uravnotežen*. Stoga i kompozitni glagol *teng olmak* predstavlja značenjski ekvivalent kompozitnoga glagola *denk olmak*, koji ima značenje *biti* / *postati izbalansiran*, *uravnotežen*, *ravnopravan* (v. Đinđić 2014: 377). Pridjev *hace* značenjski je blizak pridjevu *koca*, koji u

savremenome turskom jeziku ima značenje *star*. Stoga je kompozitni glagol *hace bolmak* značenjski blizak medijalnome glagolu *yaşlanmak*, koji nosi značenje *ostarjeti* (v. Đinđić – Teodosijević – Tanasković 1997: 1048). S obzirom na to da je pridjev *edgü* značenjski blizak pridjevu *iyi (dobar)*, kompozitni glagol *edgü bolmak* značenjski je blizak kompozitnome glagolu *iyi olmak*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *biti / postati dobar*. Pridjev *abad* značenjski je blizak pridjevu *bayındır*, koji nosi značenje *napredan, izgrađen, razvijen*, a kompozitni glagol *abadan bolmak* značenjski je blizak glagolu *bayındırlaşmak*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *razvijati se, izgraditi se* (v. Đinđić 2014: 189). Pridjev *harab* (*uništen, srušen, razoren*) ima identično značenje i u karahanidskome i u savremenome turskom jeziku te i kompozitni glagol *harab bolmak* predstavlja značenjski ekvivalent kompozitnoga glagola *harap olmak*, koji ima značenje *biti razrušen, razoren*.

U 362. i 436. stihu poeme *Atabetü'l-Hakayık* uočava se kako i imenice mogu biti u funkciji imenskih dopuna složenih glagolskih oblika s pomoćnim glagolom *bolmak*. Imenica *ayb* značenjski je ekvivalentna imenici *ayıp*, koja ima značenje *sramota, bruka, nepristojnost*, te je i kompozitni glagol *ayb bolmak* značenjski ekvivalentan kompozitnome glagolu *ayıp olmak*, koji znači *biti / postati nepristojan* (v. Đinđić – Teodosijević – Tanasković 1997: 89). Imenica *açık* značenjski je ekvivalent imenice *acı*, koja u savremenome turskom jeziku nosi značenje *bol, patnja*. Stoga i kompozitni glagol *açık bolmak* predstavlja značenjski ekvivalent kompozitnoga glagola *acı olmak*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *biti / postati bolan* (v. Đinđić 2014: 38 – 39).

2.2. Složeni glagolski oblici s pomoćnim glagolom *itmek*

U ovu skupinu složenih glagolskih oblika svrstavaju se kompozitni glagoli sastavljeni od pomoćnog glagola *itmek* i imenske dopune. U karahanidskome turskom jeziku pomoćni glagol *itmek* značenjski je ekvivalent pomoćnoga glagola *etmek*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *činiti* (v. Čaušević 1996: 206 – 207).

*bela kilse **sabr it** ferahka kuyup* (349) *Bela gelirse **sabret**, bekle feraha çıkmayı* (349)
*ugan **rahmet itsün** bu saat anga* (491) *Tanrı **rahmet etsin** bu saat ona* (491)

U poemi *Atabetü'l-Hakayik* pomoćni glagol *itmek* upotrebljava se u složenim glagolskim oblicima u kojima se imenice pojavljuju kao dopune. Imenica *sabır* (*strpljivost*) ima identično značenje i u karahanidskome i u savremenome turskom jeziku te je kompozitni glagol *sabr itmek* značenjski ekvivalent glagola *sabretmek*, koji nosi značenje *tpjeti, podnositi* (v. Čaušević 1996: 1142). I imenica *rahmet* (*samilost, milosrđe*) ima identično značenje i u karahanidskome i u savremenome turskom jeziku. Stoga je kompozitni glagol *rahmet itmek* značenjski ekvivalent kompozitnoga glagola *rahmet etmek*, koji ima značenje *smilovati se* (v. Đinđić 2014: 1123).

2.3. Složeni glagolski oblici s pomoćnim glagolom *kılmak*

U ovu skupinu složenih glagolskih oblika svrstavaju se kompozitni glagoli sastavljeni od pomoćnog glagola *kılmak* i imenske dopune. U karahanidskome turskom jeziku pomoćni glagol *kılmak* ima identičnu funkciju kao i pomoćni glagol *itmek*, a analiza konkretnih primjera iz djela *Atabetü'l-Hakayik* pokazuje da se pomoćni glagol *kılmak* znatno češće upotrebljava od pomoćnoga glagola *itmek*.

<i>yok erdim yaratting yana</i> yok kılıb (9)	<i>Yoktum, yarattın, yine</i> yok kılıp (9)
<i>ikinç bar kılur sen mukir men munga</i> (10)	<i>İkinci kez</i> var ettin , <i>bunu ikrar ederim</i> (10)
<i>men artut kılayın şahımga anı</i> (42)	<i>Ben</i> armağan kılayım <i>şahıma onları</i> (42)
ata kıldı <i>şahımka bu cümle ni</i> (64)	<i>Tanrı bunların cümlesini şahıma</i> verdi (64)
<i>şahımni dua birle</i> yad kilsu dip (72)	<i>Duayla</i> yâd etsin <i>şahımı</i> (72)
<i>kopup tikle yükñüp</i> tazarru kılur (148)	<i>Kalkıp eğilerek dile</i> yalvarır (148)
cefa kılđaçınkga yanut kıl <i>vefa</i> (327)	<i>Sana</i> cefa edeni <i>vefayla</i> yanıtla (327)
<i>tözü</i> kul kılurlar <i>azad özlerin</i> (422)	<i>Hepsi</i> kul kıldı <i>azat özünü</i> (422)
<i>sanga</i> hedye kıldım <i>bu tangsuk sözüüm</i> (483)	<i>Sana</i> hediyeye kıldım <i>bu seçkin sözleri</i> (483)

U svim primjerima u poemi *Atabetü'l-Hakayik* pomoćni glagol *kılmak* pojavljuje se u kompozitnim glagolima u kojima funkciju dopune imaju imenice.

Imenica *yok* (*nepostojeća stvar*) ima identično značenje i u karahanidskome i u savremenome turskom jeziku te je i kompozitni glagol *yok kılmak* značenjski ekvivalent kompozitnoga glagola *yok etmek / kılmak*, koji ima značenje *uništavati, uništiti, istrebljivati, istrijebiti* (v. Đinđić – Teodosijević – Tanasković 1997: 1067). Isto tako, i imenica *var* (*imovina, imetak, postojeća stvar*) ima identično značenje i u karahanidskome i u savremenome turskom jeziku te je kompozitni glagol *var kılmak* značenjski ekvivalent glagola *var etmek*, koji nosi značenje *stvarati, stvoriti* (v. Đinđić 2014: 1400).

Imenica *artut* značenjski je bliska imenici *armağan*, koja ima značenje *poklon, dar, nagrada*. Stoga je i kompozitni glagol *artut kılmak* bliskoznačan kompozitnome glagolu *armağan etmek*, koji nosi značenje *poklanjati, pokloniti* (v. Đinđić 2014: 118). Isto tako, imenica *ata* značenjski je bliska imenici *ihsan*, koja nosi značenje *poklon, dar, nagrada* te je kompozitni glagol *ata kılmak* značenjski blizak kompozitnome glagolu *ihsan etmek*, koji ima značenje *poklanjati, pokloniti* (v. Đinđić – Teodosijević – Tanasković 1997: 493).

U 72. stihu poeme *Atabetü'l-Hakayık* primjećuje se kako imenica *yâd* (*sjećanje, uspomena, spominjanje*) ima identično značenje i u karahanidskome i u savremenome turskom jeziku. Stoga i kompozitni glagol *yâd kılmak* predstavlja značenjski ekvivalent kompozitnoga glagola *yâd etmek*, koji ima značenje *sjećati se, sjetiti se, spominjati, spomenuti*. U 148. stihu uočava se da je imenica *tazarru* značenjski bliska imenici *yakarma*, koja označava moljenje Bogu te je kompozitni glagol *tazarru kılmak* značenjski blizak glagolu *yalvarmak*, koji ima značenje *moliti, moljakati, preklinjati* (v. Đinđić 2014: 1425).

U 327. stihu može se primijetiti da imenica *cefa* (*muka, mučenje*) ima identično značenje i u karahanidskome i u savremenome turskom jeziku. Stoga je i kompozitni glagol *cefa kılmak* značenjski ekvivalent kompozitnoga glagola *cefa etmek*, koji ima značenje *mučiti, zlostavljati* (v. Đinđić 2014: 273). Pored toga, u 327. stihu uočava se kako je imenica *yanut* značenjski ekvivalent imenice *yanıt*, koja nosi značenje *odgovor* te je i kompozitni glagol *yanut kılmak* značenjski ekvivalent glagola *yanıtlamak*, koji ima značenje *odgovarati, odgovoriti* (v. Đinđić – Teodosijević – Tanasković 1997: 1039).

S obzirom na to da imenica *kul* (*rob, sluga*) ima identično značenje i u karahanidskome i u savremenome turskom jeziku, identično značenje ima i kompozitni glagol *kul kılmak* (*potčinjavati, potčiniti*). Imenica *hedye* značenjski je

ekvivalent imenice *hediye*, koja ima značenje *poklon*, *dar*, te i kompozitni glagol *hediye kılmak* predstavlja značenjski ekvivalent kompozitnoga glagola *hediye etmek / kılmak*, koji nosi značenje *poklanjati*, *pokloniti* (v. Đinđić 2014: 628).

3. Zaključak

Kada se govori o upotrebi kompozitnih glagolskih oblika u karahanidskome turskom jeziku, analiza konkretnih primjera iz djela *Atabetü'l-Hakayık* pokazala je da su se upotrebljavali složeni glagolski oblici s pomoćnim glagolima *bolmak*, *itmek* i *kılmak*. Analiza je pokazala kako je u karahanidskome turskom jeziku pomoćni glagol *bolmak* bio značenjski ekvivalent glagola *olmak*, koji u savremenome turskom jeziku ima značenje *biti* ili *postati*. U poemi *Atabetü'l-Hakayık* zabilježena je upotreba kompozitnih glagola s pomoćnim glagolom *bolmak* u kojima se pridjevi i imenice pojavljuju u funkciji imenskih dopuna.

U analizi se moglo primijetiti da su u karahanidskome turskom jeziku pomoćni glagoli *itmek* i *kılmak* bili bliskoznačni pomoćnome glagolu *etmek*, koji u savremenome turskom jeziku nosi značenje *činiti*. Analiza konkretnih primjera ukazala je na činjenicu da se u karahanidskome turskom jeziku znatno češće upotrebljavao pomoćni glagol *kılmak* u odnosu na pomoćni glagol *itmek*. U poemi *Atabetü'l-Hakayık* evidentirana je upotreba složenih glagolskih oblika s pomoćnim glagolima *itmek* i *kılmak* u kojima funkciju dopune imaju imenice. Naime, u ovoj poemi nije zabilježena upotreba kompozitnih glagolskih oblika s pomoćnim glagolima *itmek* i *kılmak* u kojima funkciju dopune imaju pridjevi ili neka druga vrsta imenskih riječi.

COMPLEX VERB FORMS IN *ATABETÜ'L-HAKAYIK*

SUMMARY

Complex verb forms in Turkish language are compound verb forms consisting of an auxiliary or full verb with a noun complement. The primary objective of this paper is to analyze morphological, functional and semantic aspects of complex verb forms used in *Atabetü'l-Hakayik* which was written in Karakhanid Turkish. Considering the fact that Karakhanid Turkish is a link between Old Turkish and Middle Turkish, an analysis like this should emphasize the fact that complex verb forms were used in Old Turkish and Middle Turkish periods of the development of Turkish language. Also, the analysis should show which complex verb forms are still in use in Modern Turkish language. In fact, it should answer the question whether certain complex verb forms have kept the same function and meaning in Modern Turkish language.

Key words: complex verb forms, compound verbs, auxiliary verbs, Karakhanid Turkish language, Modern Turkish language

Izvori i literatura

Akar, Ali (2005), *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Čaušević, Ekrem (1996), *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

Dizdaroğlu, Hikmet (1963), *Türkçede Fiiller*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Đindić, Slavoljub, Mirjana Teodosijević, Darko Tanasković (1997), *Türkçe-Sırpça Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara.

Đindić, Marija (2014), *Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ercilasun, Ahmet Bican (1984), *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara.

Ercilasun, Ahmet Bican (2004), *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Ergin, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, 21. Baskı, Bayrak Basım Yayımları, İstanbul.

- Hacıeminoğlu, Necmettin (1991), *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Heyet, Cevad (2008), *Türk Dilinin ve Lahçelerinin Tarihi Seyri*, Çeviren: Mürsel Öztürk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Öner, Mustafa (2006), "Türkçede İsimden Fiil Yapım Üzerine Notlar", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Ankara Üniversitesi, Ankara, 60 – 76.
- Sever, Mustafa (2011), "İlhamımı Kur'an-ı Kerim'den Alan Bir Ahlakçı Edib Ahmed ve Atabetü'l-Hakayık", *Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 35, İstanbul, 74 – 77.
- Yücel, Âli Hasan (2016), *Edib Ahmed Yükneki Atabetü'l-Hakayık*, Çeviren: Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

*KNJIŽEVNOST
RASPRAVE I ČLANCI
Naučni i stručni tekstovi*

Aida Džihović – Šator - Lejla Žujo – Marić

ISTINA, SJEĆANJE I PRIPOVIJEDANJE U ROMANU KAD SAM BIO HODŽA DAMIRA OVČINE

SAŽETAK

Ovaj rad istražuje pitanje istine i istinitosti u romanu *Kad sam bio hodža* Damira Ovčine, kao i pitanje sjećanja, traume i zapisivanja, odnosno načina prenošenja iskustva u romanesknu formu. Uz to, u radu će biti propitani koncepti pamćenja, svjedočenja, intertekstualnosti i njihova funkcija u oblikovanju kulturnog pamćenja.

Ključne riječi: *Kad sam bio hodža*, Damir Ovčina, istina, intertekstualnost, sjećanje, svjedočenje, kulturno pamćenje

Uvodni dio

Roman *Kad sam bio hodža* Damira Ovčine jedan je od tekstova kojima ćemo se još dugo vraćati vođeni strujom jezgrovite naracije i potresnih priča zapečaćenih na ratom izoliranoj sarajevskoj Grbavici. Iako je Agresija na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995) kao historijski događaj ostala u posljednjim decenijama prošlog vijeka, gotovo dvije i po decenije iza nas, ona je umjetničkim postupcima Damira Ovčine oživiljena kao unutarne iskustvo koje se dešava sada i ovdje. Na idejnom nivou, ovo je još jedno u nizu djela bosanskohercegovačke književnosti koje govori o ratu kao najvećem zlu promovirajući antiratni stav i apsurdnost rata i ratovanja, kao i djelo koje se može smjestiti u tzv. *sarajevski tekst* s ciljem da posvjedoči traumatičnu historiju jednog prostora, jednog grada, jednog naselja i malog bosanskog čovjeka po čemu se može dovesti u vezu sa književnim djelima, između ostalih, Zlatka Topčića, Miljenka Jergovića, Dževada Karahasana, Semezdina Mehmedinovića, Tvrtka Kulenovića, Nedžada Ibrišimovića.

Na fabulativnom nivou pratimo glavnog junaka, mladića na pragu mature u osvit zlokobnog proljeća 1992. godine. Prelazak iz dječakog u zrelo doba obilježen je iznenadnom bolešću i smrću majke, ljubavnim susretima sa djevojkom, skupljanjem stripova, interesovanjem za sport, muziku i književnost. Mladi čovjek pokušava i samostalno zapisati poneki redak, voljeti i živjeti. Međutim, niti intimnog života neminovno određuje i historijski kontekst, a vrtlozi nadolazećeg rata će se u svojoj morbidnosti i silovitosti sručiti na Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, Grbavicu, na svijet mladog čovjeka mijenjajući tok njegovog života. Sve će se zaustaviti u trenutku kada ostaje odsječen na okupiranoj Grbavici, a šarolikost životnih sadržaja zasjenit će, između ostalih, zatočeništvo i obavezni rad u civilnoj zaštiti, sakupljanje mrtvih tijela nevinih na različitim ćoškovima odsječenog grbavičkog svijeta i tiha molitva u desetak reda za njihove duše. Identitet hodže glavnome junaku dodjeljuju vladajuće strukture zločinom zakovane Grbavice, a s ciljem poniženja, uspostavljanja razlike u kojoj je onaj drugi demoniziran, viđen samo kroz optiku nacionalnog identiteta, vrijedan prijezira i smrti. U vremenu rata, ispod površine vanjskih priča i uspostavljanja nacionalnih i ideoloških razlika, moguće je pronaći i oaze humanosti i razumijevanja – djevojka s prvog sprata i njena baka to potvrđuju.

Direktiva novonastale vlasti traži sakupljanje i odvoženje opljačkane imovine iz brojnih grbavičkih stanova, ali glavni junak, njegov šef Miro i muzičar otvoreni su da ljudski saslušaju potresne ispovijesti stanovnika Grbavice koji su objekt fizičke i psihičke torture, silovanja, nezamislivih zločina kreiranih u mašineriji smrti. Događaji u prvom dijelu romana se gotovo filmski smjenjuju i kulminiraju u trenutku neočekivanog preokreta kada glavni junak ubija Rogaticu i još jednog vojnika, silnike neprijateljske vojske. U drugome dijelu romana glavni junak postaje bjegunac sakriven u napuštene prostore svoje zgrade, što će odrediti karakter naracije i način oblikovanja svjedočenja o ratu. U vremenu fizičke izoliranosti od ratne stvarnosti, protagonist romana čita knjige koje djevojka s prvog sprata na svoje ime posuđuje iz biblioteke, te upisuje inicijale u stranice knjige koja se, „vraća u svijet“ ne bi li ostavio trag o sebi, okreće se svom unutarnjem biću jačajući svoju tjelesnu i psihičku izdržljivost. U statusu bjegunca stiješnjenog u grbavičkoj zgradi između naklonosti i požrtvovanosti djevojke i njene bake i vanjskog svijeta rata i smrti, dočekat će završetak opsade

Sarajeva i povlačenje vojske sa prostora Grbavice. Posljednje stranice romana obilježene su temom povratka – jednom od velikih tema književnosti dvadesetog vijeka. Glavni junak, obremenjen ruksakom zapisa i uspomena na ratni košmar, kao da izlazi iz sna, napušta Grbavicu i vraća se svome ocu i domu, a život se prividno vraća u svoj ustaljeni kolosijek.

Istina u romanu i kako do nje doći?

Roman *Kad sam bio hodža* Damira Ovčine od ostalih ratnih romana, priča ili poezije barem u bosanskohercegovačkom kontekstu, izdvaja prije svega njegova iskrenost, ali i vidljiv trud da se ostane dosljedno istini, a onda i stil pisanja koji proizlazi upravo iz takvih nastojanja. Iako su savremene književne teorije, postmodernizam i poststrukturalizam, prije svega, ali i savremeni čitalac skeptični prema istini i istinitosti, a potraga za istinom ironizirana, mnogi savremeni, pa i postmoderni pisci istinu, pogotovo *estetsku istinu* ne napuštaju i istražuju je kroz svoje pisanje bez ironijskog otklona. U razgovoru za *Al Jazeera Balkans* kao odgovor na pitanje o stilu, autor odgovara sljedećim riječima:

Književnost je sva u načinu koji otvara prostor za sadržaj. Sve drugo je drugo. Od najveće nesreće loš stil pravi laž. Ono dobro napisano jedino ostaje kao istina. Vješt pisac složi stvari, pa i za plaćenim ubicama čitalac plaće. Za mene je stil prvo i posljednje pitanje u ovom sportu. Tražio sam način da bih kroz vlastitu uvjerenost u postupak mogao stvoriti istinitost. Makar za sebe sama. Reakcije su uvjetovane piščevom vlastitom uvjerenošću u napisano.¹

Dakle, Ovčina nastoji prenijeti kompleksan, razarajući i zastrašujući društveni konfliktan fenomen - rat, a zatim i ljudski doživljaj rata, ali sa izraženim nastojanjem da to bude istinita slika rata, u mjeri da to postaje i tema romana. Ovčina pred sobom ima priču koju želi ispričati, želi da priča bude što bliža istini, te otuda proizlazi i ta svojevrsna dnevnička forma toka svijesti, ali i intertekstualni dijalog sa djelima i autorima koji su također bili preokupirani

1 <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/ovcina-fasizam-pociva-na-lazi-ignoranciji-i-neznanju-kao-najjacim-alatima-zla>, preuzeto, 17. 1. 2019.

tim pitanjem u svom pisanju, zatim specifična sintaksa, stvaranje likova i cjelokupna struktura romana.

Roman je sasvim sigurno poseban i svoj, ali on u isto vrijeme proizlazi iz kolektivne spisateljske podsvijesti, neke neraskidive intertekstualne rijeke ili Eliotove tradicije, pa tako u romanu pronalazimo poveznice sa velikim romanima toka svijesti, sa Džojsovom npr., ali i sa stilom Hemingveja, Toni Morison, kao i s modernističkim pjesnicima kao što je već spomenuti Eliot ili Paund, koji su svi na neki način svoju prozu i poeziju proželi pitanjima istine i iskrenosti, te prenošenja stvarnosti u fikciju.

U tom kontekstu roman podsjeća na romane toka svijesti kao što su *Portret umjetnika u mladosti* što je upravo i roman *Kad sam bio hodža*, portret dakle jednog umjetnika u njegovoj mladosti, ali, pri tome, u vanrednim, ratnim okolnostima. Dakle, ovdje *kunstleroman* istražuje razvoj spisateljske svijesti u doba rata kada su svi ljudski instinkti primarno fokusirani na preživljavanje, te se i samo pisanje može posmatrati kao vid preživljavanja što ono i jeste. Međutim, u isto vrijeme *Kad sam bio hodža* se i razlikuje od spomenutog Džojsovog romana, jer ovdje nije fokus na unutarnjim previranjima, samom toku svijesti i subjektivnoj viziji svijeta glavnog junaka, nego naprotiv, ovdje narator u prvom licu nastoji svoj iskaz što više objektivizirati, te je zato i toliko specifičan. Sam stil je mnogo jednostavniji, odnosno Ovčina koristi jednostavniju sintaksičku formu, glavnog junaka ne pratimo kroz različite faze njegovog psihofizičkog razvoja, nego isključivo u periodu adolescencije što ističe naglu prirodu odrastanja u ratu.

Ono što je posebno interesantno jeste to da roman najviše podsjeća na romane onih autora koji su također bili preokupirani pitanjem fikcionaliziranja istine, pretvaranja istine u priču kao što su to Doris Lesing, Toni Morisson ili Maksin Hong Kingston, naprimjer. Sve pomenute autorice pišu o velikim pitanjima ljudskog postojanja, onim problematičnim, ustvari o ratovima, ropstvu, rodnim problemima, imigrantima, dakle drugosti i konfliktnim tačkama ljudske historije. Svi takvi romani bježe od ukalupljene narativne forme, približavaju se poeziji, draži im je prezent i njegova neposrednost. Toni Morison svojim romanom *A Mercy* nastoji da vjerodostojno prikaže društveni, kulturno-historijski sentiment Amerike u 17. stoljeću i da na svjetlo dana izvuče potisnutu, nezapisanu, marginaliziranu 'istinu' o historijskim događajima i

počecima onoga što će postati SAD. Njen cilj je da na taj način dekonstruira *vladajuću veliku priču* o Americi kao velikoj naciji slobode i progressa koja je uspjela da u drugi plan potisne način na koji je nastala, a pri tome koristi tehniku toka svijesti, lične subjektivne iskaze i jako joj je bitno zapisivanje istine što pronalazimo i kod Ovčine gdje preokupacija zapisivanjem istine, njenim metodama i tehnikama i sama postaje tematika romana. Ovčina je svjestan težine borbe sa velikim narativima i činjenice da pobjednici pišu historiju, on se ne mora vraćati u prošlost i dekonstruisati određene događaje, ali je svjestan njihove distorzije u protoku vremena i čini sve da do toga ne dođe.

Doris Lesing u *Zlatnoj bilježnici* koja jednim dijelom također govori o ratu kroz roman *Granice rata* i pretvaranje ratnog iskustva u priču, ali koji je na određen način i svojevrsna narativna vježbanka, upravo otvara tu problematiku istinitosti, rata, historije i umjetničkog iskaza, te u dijelu romana koji predstavlja revidirani dnevnik, a u kojem uspijeva ostati najbliža istini, koristi stil koji pronalazimo kod Ovčine - eliptičan stil, proste rečenice sa što manje glagola i pridjeva što je primjetno u sljedećem odlomku:

Probudila sam se rano, oko pet, napeta, jer mi se učinilo da sam čula kako se Janet miče u susjednoj sobi. Ali ona se valjda samo okrenula i nastavila spavati. Siva struja vode na prozorskom staklu. Sivo svjetlo. Oblici pokušstva golemi u nejasnoj svjetlosti. Ležali smo Michael i ja licem prema prozoru: moje ruke pod njegovim gornjim dijelom pidžame, koljena zabijena u ugo njegovih koljena. Jaka zdrava toplina struji iz njega u mene. Razmišljam: uskoro mi više neće dolaziti. Možda ću znati taj posljednji put, možda neću. Možda je ovo posljednji put? (365)

Međutim, ono što Lesingova radi ostaje namjerno obuzdano kroz fragmente i u odnosu na ostatak romana je kratko i to je poslužilo poanti koju je imala ta autorica. Autor romana *Kad sam bio hodža* takav stil dovodi do savršenstva i on prožima cijeli roman koji je u potpunosti satkan od kratkih rečenica, glagoli su samo tamo gdje su nužni, pridjevi su skoro nepostojeći, a elipsa preuzima simboliku forme preživljavanja i podiže roman na nivo univerzalnosti. Sve što nije nužno za priču je izostavljeno, imena ljudi su izostavljena, pa kao kod Konrada u *Srcu tame*, još jednom romanu koji se dotiče opresije, ljudske patnje

i stradanja, imamo likove koji su nazvani prema nekoj funkciji koju obavljaju ili profesiji - Šef, Rukovodilac, Muzičar, ali i prema nekoj svojoj osobini ili mjestu stanovanja - Ona koja je ostala na drugoj strani grada, Ovaj što voli historiju, itd. Čak se i ime glavnog junaka, kao i njegovo prezime, pa i prezime djevojke samo implicira, dato je u naznakama kao svojevrsna enigma za čitaoca. Kao ironičan komentar na situaciju u kojoj su imena i prezimena od životne važnosti, Ovčina ih strogo izbjegava.

Kao jukstapozicija eliptičnom stilu stoje veoma precizni opisi grada i nazivi ulica, pa Sarajevo postaje Džojsov Dablin: „Ja niz Kralja Tomislava kroz snijeg. Stara zgrada klinike za očne bolesti s lijeve strane. Oglas na stubu u kojem ispisano prodajem stan u Zaima Šarca četrdeset pet kvadrata povoljno (...) preko Skenderije, pa niz rijeku pješke ka Lenjinovoj. Bijeli se na Trebeviću...” itd. Ovakvi opisi koji se uz motive čina pisanja kao forme preživljavanja i motiva ritualnog ponavljanja radnji u romanu kao što su sklekovi ili prepipavanje markira kao da služe naratoru kao uzemljenje, kao vanjski referent, kao linije na papiru, kao graničnici prema onoj drugoj strani pameti.

Vrijeme događaja saznavamo kroz poređenja i metafore što govori o autorovom nastojanju da priču zadrži i svojom, vezanom za lični geografski prostor, ali i univerzalnom - to može biti bilo koji rat, to mogu biti bilo koji ljudi, u bilo koje vrijeme. Takav odnos prema vremenu neminovno izdvaja vrijeme događaja iz historijskog i stvarnog protoka vremena, ono se zgušnjava i zbog ekstremnosti događaja koje sadrži izdiže iznad svega drugog, protok unutar tog vremena postaje nebitan jer tada sve što se dešava izgleda kao da se dešava sada, sve je intenzivno i sveprisutno u tom izdvojenom vremenskom vakumu.

Ovčina također koristi i detaljne opise putanja po gradu da bi ukazao na skučenost kasnijeg kretanja po ratnom Sarajevu, odnosno izdvojenosti Grbavice od ostatka grada.

Druga sedmica februara. Topao dan. Prijatno u kolima. Majka pomno gleda na svijet duž glavne ulice pa razgovara vedro s nama. Zamislim kako blijedi cijela priča s njenom bolešću. Gledamo Skenderiju pa Marindvor, Pofaliće pa Maltu, Čvilu pa Otoku. Poslije Alipašina lijevo na Vojničko pa Mojnilo pa desno na Dobrinju pet pa opet desno kod smeđe zgrade pa lijevo u Akifa Šeremeta. Desno u Franca Prešerna. Na donjem lijevom i gornjem desnom

balkonu komšinice. Mašu nam. Sišle do auta. Pridržavam je. Oslanja se na mene dok priča s njima. Penjemo se sporo ali vedrog raspoloženja. Otac otvorio vrata.

(Ovčina, 2017: 20)

Opisi grada na početku romana i slobodno prolaženje kroz njegova naselja koje ujedno i podsjeća na kretanje rijeke svojim opisom, ono je tečno, neprekinuto i prirodno, suprotstavljeni su uskom kretanju po Grbavici kasnije u romanu kada se kretanje svodi na putanje između zgrada i unutar haustora. Kretanje između dva stana unutar jednog haustora postaje dugo, teško, istrzano i isprekidano, nikako prirodno i tečno. Opisi gradskih putanja i naselja su u ratnom Sarajevu vezani za vojnu aktivnost: „Dug rafal s Metalke putuje preko rijeke. Onda jurišne puške i lahki a i dugi teški mitraljezi sa zgrada oko mosta. Pa razna oružja uz Ljubljansku. Ohridsku, Trebevičku sve do na planinu. Sat u dnevnoj sobi stana s ćirilničnim prezimenom mjeri u pravilnom ritmu“ (Ovčina, 2017: 214). Pomnog čitatelja ovakav opis vraća na opise kretanja s početka romana, a usporen ritam opisa i njegova smirenost prvih opisa samo još više ističu oštri kontrast mirnodoblja i ratnog užasa.

Kada govorimo o velikim piscima i njihovim narativnim stilovima, ne možemo ne spomenuti sličnost sa Hemingvejem i njegovim jednostavnim, direktnim i nenakićenim proznim stilom. Poređenje sa Hemingvejem je pogotovo bitno u kontekstu istine u romanesknom domenu i iskrenosti u fikcionaliziranju stvarnosti, jer je upravo Hemingvej isticao da je dužnost pisca reći istinu. Narator u romanu, kada ponavlja rečenice engleskog jezika koje uči, izgovara Hemingvejevu slavnu rečenicu, ali ne onu koja pripada i jednom njegovom romanu, nego elegiju prijatelju, koja ujedno sumira Hemingvejev život i stil pisanja i koja pomalo podsjeća na stil romana *Kad sam bio hodža*: „Više od svega je volio jesen. Lišće žuto po jablanima, lišće po tokovima pastrmke, a iznad brda visoka plava neba bez vjetra.“ Odmah nakon ove rečenice koja je napisana na engleskom jeziku ide i sasvim suprotan opis sarajevske jeseni: „Nebo više Grbavice od teških oblaka a vjetar pun planine“ (Ovčina, 2017: 481), čime ona postaje još teža. Dakle, putem intertekstualnosti i jukstapozicije autor stvara cjelovitu sliku jedne teške jeseni i jednog teškog rata. Aludirajući

na Hemingveja svojim stilom, pa i citatima, kao što je prethodno spomenuti citat, Ovčina povlači paralelu između ratova, ljudskih iskustava u ratu i njihove fikcionalizacije. Hemingvej u svom romanu *Zbogom oružje/Farewell to Arms* nastoji realistično prikazati šta je rat ustvari i fokusira se ne na momente borbe, nego na ljude i ljudsku interakciju u svim ostalim momentima rata. Kod Ovčine su ti osjećaji, ljudi i njihova interakcija još izraženiji jer se odvijaju u specifičnijim uslovima, odnosno 'iza neprijateljskih linija' i svaki osjećaj sa spektra mogućih ljudskih osjećaja, kao i interakcije je prikazan u sjeni jednog takvog iskustva življenja.

Veoma je bitno napomenuti i to da svojim stilom autor prisiljava čitaoca da bude prisutan, da mu se čini da je usred događaja, kao u filmu. On koristi govorni stil prepričavanja šokantnih momenata neposredno nakon što im svjedočimo, kao naprimjer poslije automobilskih nesreća: auto smrskano, cipele na sve strane, staklo po cesti, tijelo krvavo, ljudi plaču... itd. Takav stil pričanja privlači pažnju slušaoca i zadržava je stalno prikovanom poput filmskih sekvenci. Takav stil primijenjen u romanu čitaoca vodi u sami epicentar, u grotlo Sarajeva. Čitalac ima dojam neposrednog iskustva i to je upravo mjesto na kojem se ogleda majstorstvo ovog romana. Fokus je, dakle, na događaju, autor priče se ne želi nametati, on ne želi nametati svoje mišljenje, on ne zapada u patetiku opisivanja ratnih događaja. Čitalac ima dojam neposrednosti rata kroz iskustva glavnog junaka, ali ne i kroz prizmu njegovog mišljenja o ratu. Osjećaji i mišljenja nisu servirani čitaocu, oni se postižu kroz ono što Eliot naziva objektivni korelativ, ali i kroz formu pisanja koja traži stalni čitaočev angažman.

Iskrenost, odnosno težnja istinitosti se ogleda i u stvaranju likova. Autor ne upire prstima u krivce, tu postoje i dobri i loši likovi, ali nema ni podilaženja našim regionalnim narativima, potencijalnim izdavačima i čitalačkoj publici. To su stvarni ljudi koji se mogu pojaviti u bilo kojem ratu, koji se ili izdižu iznad situacije i ostaju vjerni ljudskom dijelu svoga bića ili u bezakonju postaju zvjerske verzije sebe. U romanu postoje monstruozi likovi i narator svjedoči strašnim zločinima. Međutim, ta krajnost nije jedini cilj autora, te on upravo kroz jukstapoziciju zvjerstva iskazanog kroz likove npr. Sokoca i Rogatice i ljudskog u nama, iskazanog kroz skoro pa očinsku figuru Šefa ili lik djevojke sa

prvog sprata, čini da i jedno i drugo uvidimo i priznamo: da jedno cijenimo kao univerzalnu ljudsku vrijednost, a da se drugog užasavamo.

Nastojanje da se ostane vjerno istini i tačnosti ogleđa se i u preciziranju izvora priča koje narator rangira i brojčano označava: „Otvaram stranice na čijem vrhu piše bilješke/notes i pišem ćirilicom ono što sam vidio i čuo. Za ono što sam vidio ispred slovima pišem broj jedan. Ono što drugi govore da su vidjeli pišem teškim ćiriličnim slovima dva na početku, a ono što su drugi ispričali da su čuli sa tri“ (Ovčina, 2017: 214).

Naratoru je, vidimo, veoma bitno da posloži izvore, te da čitaocima kao poroti da priliku da formiraju ili ne formiraju svoje mišljenje ‘iznad svake sumnje’, te se u takvu priču može učitati svako i kroz estetsku formu pronaći sliku čovjeka i života u njihovim ekstremnim uslovima.

Kako istinu oblikovati u kulturno pamćenje?

Odnos pamćenja, sjećanja i pripovijedanja prisutan je u romanu Damira Ovčine. Našavši se u graničnoj egzistencijalnoj situaciji u svakodnevnom suočenju sa neizvjesnošću, strahom i smrću, glavni junak osjeća potrebu da neumoljivu stvarnost posvjedoči specifičnim šifriranim znacima. Težište etičke odgovornosti, unutarnji imperativ za memoriziranjem ratne svakodnevice, a time i oblikovanjem kulturnog pamćenja pohranjeno je u lik mladića, pisca i pamtitelja, što priziva priču o Simonidu.² Upravo se vrijednost sjećanja materijalizovana kroz pisanje, odnosno tekst, lajtmotivski oblikuje kroz tkivo romana. Muzičar, jedan od likova s kojim glavni junak dijeli ratni pakao, te istu

2 R.Lachmann prenosi priču o Simonidu koja će biti citirana u nastavku :“... priča se da je Simonid, kada je objedovao kod Skopasa, bogata i ugledna čovjeka iz Kanona u Tesaliji, pjevao pjesmu u njegovu čast, u kojoj su se na ukrašeni pjesnički način opširno opijevala i djela Kastora i Poluksa. Tada mu Skopas, budući škrt, reče da će mu za tu pjesmu isplatiti polovicu dogovorene sume, drugu si polovicu treba uzeti kod Tindarida koje je slavio jednako kao i njega. Ubrzo potom, priča se, rekoše Simonidu da treba izaći van; dva mladića stoje na vratima i hitno ga zovu. Tada je ustao i izašao, ali nije vidio nikoga. U međuvremenu se strop prostorije u kojoj je Skopas objedovao srušio. To je rušenje donijelo smrt i njemu samom i svim njegovim gostima koji su ostali zatrpani. Kada su ih rođaci htjeli pokopati, a žrtve ni na koji način nisu mogli razlikovati jedne od drugih, pozvaše Simonida koji se mogao sjetiti gdje je tko sjedio te tako mogao dati upute za pokop svakog pojedinca. Ovaj mu je slučaj ukazao na to da poredak najviše pridonosi prosvjetljenju sjećanja.“ (Lachmann, R. (2002), str. 192 – 193)

ideološku i etičku poziciju, sugerira da se sve što se čuje i vidi treba zapamtiti i zapisati: „Glazbenik mi išareti da pišemo sve. Pokazuje na auto pa brojeve registracije prstima. Šapće da lako pamti brojeve i da sve treba zapisati. Ako bude živih glava. Sve, boje, ljude, brojeve, sate, dane jer je ovo bilo nemoguće zamisliti.“ (Ovčina, 2017: 264)

U prvom dijelu romana, po povratku u svoju grbavičku zgradu s rada, glavni junak šifrirano zapisuje i svoja i iskustva drugih, te ima središnju poziciju i kao onaj ko i sluša i pamti iskustva žrtava, a sve sa smislom dubokog saosjećanja sa ljudskim mukama i svjedočenja o njima kroz trajnije forme pamćenja. Njegova empatijska uloga može se dovesti u vezu i sa promjenjivom fokalizacijskom tačkom u prvom dijelu romana. Naime, ovim naratološkim postupkom omogućeno je iskazivanje etičkog stava, pa stanovnici Grbavice sopstvenim glasom svjedoče o proživljenome. Time se u poetičkom smislu priziva linija romana struje svijesti i iskustvo simultanističkog romana prve polovine dvadesetog vijeka u kojem su po načelu istovremenosti događaji smješteni u istu vremensku i prostornu dimenziju s posebnim naglaskom na urbani ambijent koji daje okvir ovakvom razvoju i posmatranju događaja. Historijsko iskustvo pojedinca iskazano linijom struje svijesti podrazumijeva i direktni govor u kojem nema interpunkcijskih znakova za početak nove naracije – ona je sasvim prirodno uklopljena i data u vremenskom aspektu sadašnjosti kao ljudska drama koja se odigrava *sada i ovdje*, o čemu svjedoči isječak iz jednog od niza takvih primjera:

Samo zlato traži. Hoće i marke, doduše. Žuto, govori, može sve riješiti. Ženi, vidio svojim očima, na haustoru, na haustoru otkinuo naušnice. I još je išamarao nasred ulaza. Sve misliš neće žensko, još starija žena, nana prava. Kakvi. Šamar pa još jedan pa još jedan. Ja se kupio, reko, gotovo je sijelo. Šta će meni tek raditi?

(Ovčina, 2017:146)

Svaka pojedinačna ispovijest o izgubljenom ocu ili sinu, ubistvu, silovanju, nestanku, strahu za najmilije, proživljenom mučenju upotpunjuje osnovnu nit pripovijedanja istovremeno mu dajući polifoni

karakter, čime priča o ratu nije priča samo o ličnom iskustvu, nego i glas o traumatičnom trenutku jednog vremena i prostora. Onako kako su stanovnici Grbavice obespravljani i poniženi, ušutkivani i ubijani, tako im je kroz pamćenje i bilježenje glavnog lika i njegovog radnog voda dato pravo da i njihov krik odjekne i ostane zapisan. To znači da svako pojedinačno iskustvo treba biti ispričovijedano, te da je istina o istom događaju raspršena u niz silnica i mnoštvo pripovjednih uglova baš kao u književnom naslijeđu koje donosi roman XX vijeka.

U relaciji s poetikom svjedočenja, teorijom traume i teorijom pamćenja, a imajući u vidu tipove svjedoka čije diskurzivne karakteristike propituje Aleida Asman u svojoj knjizi *Duga senka prošlosti*, glavni junak je etički svjedok čija je dužnost pamtiti i o zapamćenome pripovijedati. S obzirom na užurbano smjenjivanje događaja u prvom dijelu romana, dinamičnost i napetost, glavni junak sažima usmena svjedočanstva koja je zapamtio tokom dana u šifrirane znake. Tako će se ulančana usmena svjedočanstva brižljivo pretvoriti u tekst koji ima sopstvene zakonomjernosti: mora imati posebne oznake za ličnu priču i za iskustva drugih, biti napisan drugim pismom i biti oblikovan tako da je razumljiv samo autoru. Glavni junak zapliće linije, kvake, tačke, sjećajući se da riječi trebaju biti napisane sa što manje prekida, a svjedočenje o ratnom zlu kao da u sebi ima odjek nadrealističkih koncepata automatskog pisanja. Pretakanjem usmenih svjedočenja u tekst, glavni junak ispisuje puteve oblikovanja usmene kulture u pisanu stvarajući lanac kulturnog pamćenja, a kroz putanje nastanka teksta priziva se i proces materijalizacije pamćenja što na nivou književnosti kao umjetnosti problematizuje odnos pisca prema procesu stvaranja i nastanku književnog djela.

Za petnaest minuta našaram dvije stranice. Slova mi prekrupna. Čitam šta sam napisao. Olovka piše tanko i plavo. Rijetko trebam slova koja smo najviše vježbali. Križam riječi, dodajem ih u linije koje ubacujem više napisanih. Mučim se dok pišem. Zaplićem linije, kvake, tačke. Tjeram u desno sjećajući se da riječi trebaju biti napisane sa što manje prekida. Pišem a samo što ne stanem.

(Ovčina, 2017: 216- 217)

Još jedan od segmenata poetike svjedočenja vezuje se uz ulogu hodže koja je junaku dodijeljena u ratom okupiranoj Grbavici. Identitet svjedoka i smisao svjedočenja proizlaze iz bliskog doticaja smrti i onoga ko svjedoči, a svjedočenje se kao naracija realizira upravo u otporu istinom i znanjem prema nasilnoj smrti i zločinu. Tako se svjedok, čija je figura historijski određena, nalazi na tankoj granici između života i smrti, kao glasnik onostranosti i kao onaj u čijem iskustvu je položen odnos budućih generacija prema prošlosti. Iako junak Damira Ovčine ne može pouzdano posvjedočiti na koji način su ubijeni ljudi koje trebaju ukopati, on im sahranjivanjem popraćenim molitvom u desetak reda prizvanom iz svoga sjećanja svjedoči identitet žrtve kojoj je pravo na život beskrupulozno oteto i makar im djelomično vraća dostojanstvo kojeg su sasvim lišeni.

Dinamika svjedočenja dobiva drugačiji karakter u drugom dijelu romana, a uvjetovana je bjegunštvom i izmještenosti lika iz grbavičkog ratnog inferna. Nakon što je ubio Rogaticu i još jednog vojnika neprijateljske vojske, glavni junak bježi pred histeričnom potjerom koju sistem grbavičke vlasti organizuje protiv njega, te se uz pomoć djevojke s prvog sprata vješto krije u svojoj zgradi. Izoštrenih čula, osjetljiv na svaki pokret ili šum, protagonista romana *Kad sam bio hodža* djeluje iz unutrašnjeg prostora što će uvjetovati i karakter naracije. Ako bismo parafrazirali Dževada Karahasana, i junak Damira Ovčine pokazuje kako je to *stanovati u sebi*. Boravak u unutarnjem prostoru izoštrava fokusiranost na psihičku i tjelesnu izdržljivost, te okrenutost ka tekstu i bilježenju, sjećanju i pamćenju. Glavni junak romana *Kad sam bio hodža* djeluje iz svog unutrašnjeg bića kao „unutrašnji čovjek“ za kojeg Dejan Đuričković kaže da je onaj „otrijeznjeni čovjek koji je postao svjestan da ne može ukinuti zlo (nepravdu, tiraniju egoizam, licemjerje, političku manipulaciju, itd.), ali nije međutim, izgubio vjeru u smisao svoga svjedočenja o njemu, svijest o svjedočenju kao duhovnom oružju, samoizgrađenom osloncu u spiritualnoj i moralnoj aspiraciji vlastitog bića“ (Đuričković 2007:43). Naglašeni aspekti interiorizacije pokazuju kako pojedinac postaje izraziti pamtitelj kolektivnih historijskih događaja, a da bi vrijednosti znanja o određenom historijskom događaju mogle biti ispriповijedane, pojedinac

treba izgraditi i uvježbati vlastite mehanizme pamćenja. Kao vježbu pamćenja, a istovremeno i kao oblik očuvanja psihičke izoštrenosti u izolaciji jednog velikog logora unutar grada, glavni junak nastoji zapamtiti što veći broj stranica iz pročitanih tekstova, posebno onih koji se tiču smisla pisanja, te ih ponovo napisati u rokovnik po sjećanju i prioritetu. Ovakav postupak glavni lik primjenjuje i dalje kada želi očuvati svoju vezu sa gradskim prostorom sa kojim se uvijek identifikuje i čiji puls osjeća kao dio vlastitog bića. Također, dok boravi u zatvorenom prostoru stana i haustora pokušava zapamtiti prostore Sarajeva kroz tekst i osmisliti njihovu trenutnu sudbinu, a tjelesnim vježbama vizuelizira šetnje po gradu i premoštava ratom odsječene sarajevske prostore. Na taj način tekst oblikuje svoju unutarnju stvarnost zaustavljajući urbid i izmaštavajući slobodu u vremenu kada je sve paralizovano ratom. Zapisi funkcioniraju kao mjesto sjećanja na urbane prostore, njegove stanovnike i ratne patnje, te kao forma otpora neprijateljskom panoptikonu, ali i kao čuvanje duhovne veze sa kulturnim vrijednostima prostora kojem prijete krivotvorenje historije i uništenje njegove baštine i mentaliteta.

Zaključak

Roman *Kad sam bio* hodža Damira Ovčine u svoje je pripovjedno tkivo uspješno integrirao ključne poetičke linije 20. vijeka, a u duhu prvih decenija 21. stoljeća postavio je aktuelna pitanja oblikovanja istine književnoumjetničkim postupcima, etičkog angažmana književnika u vrtlogu ideoloških polarizacija, odnosa intelektualca prema historijskim događajima opredijelivši se da glasom malog čovjeka, lišenog patetike, viktimizacije i ideologizacije, progovori o potresnoj bosanskohercegovačkoj ratnoj stvarnosti kondenzovanoj na uskom prostoru sarajevske Grbavice. Pritom se u ovom romanu osjećaju snažni glasovi drugih književnika, njihovih djela ili poetičkih postupaka koji su utjecali na stasavanje i sazrijevanje mladog pisca u sasvim ekstremnim, ratnim okolnostima. Slijedeći optiku običnog čovjeka, stanovnika opkoljene Grbavice, književni junak Damira Ovčine prepoznaje slično historijsko iskustvo u ženskom pismu Virdžinije Vulf, Toni Morison, Doris Lesing, a u onom trenutku kada se vrati

u svoju ulogu ratnog izvještča iz epicentra sarajevskog ratnog pakla, obris svoga iskustva pronalazi u liku i djelu Ernesta Hemingveja. Hemingvejevo ratno iskustvo upisuje se kao duboka trauma oblikujući njegov jezik u mnoštvu elipsi, deglagoliziranih struktura i jukstapozicija koje najbolje iskazuju duh jedne izgubljene generacije nakon Prvog svjetskog rata. S obzirom na to da se sadržaji historije ponavljaju u različitim vremenskim i prostornim kontekstima, identifikacija književnog junaka Damira Ovčine sa Hemingvejevim likovima i književnim postupcima put je da se razumije smisao historije i iskustvo drugih u bosanskohercegovačkom kontekstu. Odjeci svjetskih klasika osjećaju se i u oblikovanju prostora – nemoguće je u slici ratnog Sarajeva ne primijetiti tragove Džojsovog tmurnog i skućenog Dablina ili Londona Vulfove gdje su junaci, koliko god fizički udaljeni, povezani istim strahovima, strepnjama i pitanjima. Ma koliko udaljeni, nasilno razdvojeni, stanovnici opkoljenog Sarajeva žive u istom simultanitatu ratne traume. U tom svjetlu, pripovijedanje o Sarajevu, imaginiranje njegovih naselja i kulturnohistorijskih znamenitosti kroz sjećanje i pripovijedanje način je očuvanja prostora sa kojim je izgrađena neraskidiva veza. Ispisivanje grbavičke ratne stvarnosti put je do razumijevanja sebe i drugih u vrtlogu ratnih događaja, te put do vlastitog umjetničkog sazrijevanja.

Ugrađivanje sopstvenog talenta u veliku rijeku tradicije način je kojim se izgrađuje književni identitet stasavajućeg pisca, ali i put kojim se potvrđuje i njegov etički stav spram rata. Uz elemente intertekstualnog dijaloga u kojem se aluzijom ili ironičnim obrtanjem vrijednosti skreće pažnja na određeni prototekst, uz uključivanje ratnih ispovijesti drugih koje sasvim slučajno sreće u začaranom svijetu Grbavice, junak Damira Ovčine uvježbava mehanizme pamćenja kroz memoriziranje književnog teksta i njegovog ponovnog ispisivanja kako bi se iz malih ulančanih svjedočanstava propitalo mjesto u historiji kao Velikoj priči i na taj način potvrdila vlastita uloga u kreiranju kulturnog pamćenja.

TRUTH, TRUTHFULNESS AND NARRATION IN THE NOVEL WHEN I WAS A HAJJAH BY DAMIR OVCINA

SUMMARY

This paper explores the question of truth, truthfulness and sincerity in the novel *When I Was a Hajjah* by Damir Ovcina, as well as the question of memory, trauma and writing, that is, transferring the experience into a novel. Ovcina brings the war image of Sarajevo through the lenses of a person on the threshold of adulthood with a keen desire to keep that image as close to the truth as possible. Such a task influences the form of the novel, its techniques and subject matter, which is why the work focuses on the questions of the formation of truth, memory and trauma through literary works.

Key words: *When I Was a Hajjah*, Damir Ovcina, truth, intertextuality, memory, testimony, cultural memory

Bibliografija

Izvori

Ovcina, Damir (2017), *Kad sam bio hodža*, „Buybook“, Sarajevo/Zagreb

Literatura

Assmann, Aleida (2011), *Duga senka prošlosti (kultura sećanja i politika povesti)*, Biblioteka XX vek, Beograd

Đuričković, Dejan (2007), *Književna ogledala*, Zalihica, Sarajevo

Lachmann, Renatte (2007), *Metamorfoza činjenica i tajno znanje : o ludama, mostovima i drugim fenomenima*, Zoro, Zagreb – Sarajevo

Lachmann, Renatte (2002), *Phantasia, Memoria, Rhetorica*, Matica Hrvatska, Zagreb

Lejla Žujo – Marić

ŽENSKA VIZIJA HISTORIJE U ROMANU MRAZ I PEPEO JASNE ŠAMIĆ

SAŽETAK

Cilj ovoga rada jeste čitati roman *Mraz i pepeo* Jasne Šamić u kontekstu ženskog pisma s posebnim fokusom na žensko viđenje historije kao prostora u kojem se sublimiraju lična, unutarnja iskustva i traume sa kolektivnim, vanjskim historijskim događajima. U tom svjetlu, propitat će se naličje historije i njene forme, ženski glasovi i njihovo mjesto u oblikovanju historije te egzil kao pozicija s koje djeluju likovi u romanu *Mraz i pepeo*.

Ključne riječi: Jasna Šamić, roman, žensko pismo, naličje historije, egzil

Roman *Mraz i pepeo* Jasne Šamić objavljen je 1997. godine u okviru izdavačke kuće Bosanska knjiga. Po svojim tematsko-motivskim karakteristikama, idejnosti, likovima, te drugim poetičkim elementima, ovaj roman izgrađuje liniju ženskog pisma u bosanskohercegovačkoj književnosti dijeleći niz sličnosti sa romanima Jasmine Musabegović, Nermine Kurspahić, Bisere Alikadić. Književno djelo Jasne Šamić plijeni pažnju mnogih književnih kritičara i historičara (Kazaz, Verlašević, Bajramović, Denić - Grabić). U svom tekstu *Kraj dvadesetog stoljeća: bosanskohercegovački roman između globalnog i lokalnog* Alma Denić – Grabić kaže da Jasna Šamić izabire granicu kao svoju kritičku poziciju, a Enver Kazaz primjećuje da glavna junakinja romana *Mraz i pepeo* nosi i dosta spisateljičinih autobiografskih crta, te da roman ima nekoliko naporednih narativnih tokova i da se uspješno ispovijest pretvara u priču.

Mraz i pepeo prepun je upravo pronicljive, briljantne analize bilo otvorenih, bilo prokrivenih mehanizama tog nasilja, kao što je na drugoj strani ovaj roman izvrsna, hajde da dodam još jednu pomalo neobičnu atribuciju, moralna hronika neposrednog predratnog vremena bivše jugoslavenske zajednice, pa onda osobena porodična, te mozaična slika kataklizmatičnosti Drugog svjetskog rata, a ponad svega toga hronika o psihološkim, moralnim i ukupnim egzistencijalnim lomovima junakinje unutar društva koje ju po svaku cijenu nastoji razoriti, i otvoreno govoreći, uništiti.

(Kazaz, 1998: 853)

Strukturiran od tri dnevnika, od dvije sudbine oca i kćeri koje se međusobno isprepliću i nadopunjuju, roman *Mraz i pepeo* nastoji portretirati sudbinu maloga čovjeka u vrtlogu velikih društvenih i historijskih mijena, te pokazati na koji način se oblikuje pozicija drugosti.

Naličje historije i njene forme

Pošavši od ideje da je sve tekst, poststrukturalistička kultura preispitala je vrijednost naracija fokusirajući se, između ostalih diskursa, na historiju i ideju njenog totaliteta. Posmatranje književnosti i historije kao diskursa dovelo je u pitanje njihovu strogu određenost. Modernistička kultura slutila je apokaliptični slom svijeta pred najezdom svjetskih ratova i atomskog naoružanja, te se u tom smislu „i antropološki obojena vizija modernog svijeta ne zasniva samo na psihološkoj i socijalnoj predstavi o položaju čovjeka u svijetu, nego i na duboko usađenoj svijesti o kontinuitetu čovjekove borbe i ustrajnosti njegovog hoda kroz istoriju.“ (Kovač, 1985: 52 – 53)

U sklopu poststrukturalističkih učenja, već od 60 – ih godina XX vijeka najavljen je tzv. kraj povijesti. Kako ističe Gianni Vattimo,

za kraj povijesti u postmodernom iskustvu je karakteristično da se, dok pojam povijesnosti u teoriji biva sve problematičnijim, u historiografskoj praksi i njezinoj metodologijskoj samosvijesti istodobno razrješuje ideja o povijesti kao jedinstvenom procesu, dok se u konkretnoj egzistenciji uspostavljaju zbiljski uvjeti – ne samo prijetnja atomskom katastrofom,

nego i sustav informacija – koji joj dodjeljuju svojevrsnu realnu nepomičnost. (Vattimo, 2000: 9)

Spoznavši da historija nije jedinstvena forma, te da je njen smisao uvjetovan pozicijom sa koje se piše, poststrukturalističke teorije, poput postkolonijalne i feminističke, promovirale su historiju *drugih*, onih koji su uslijed političkih, društvenih, klasnih, kulturoloških razloga bili marginalizirani i nisu imali mogućnost da iskažu svoje iskustvo. Žene kao izgnanice iz zvanične historije osjetile su potrebu za stvaranjem sopstvene historije redefinišući mušku historiju. Prisutan je različit pristup konceptu ženske povijesti: Marija Ott – Franolić u svom radu *Iščitanje ženske povijesti iz dnevnika Marthe Ballard* navodi mišljenja koja zastupaju De Hart i Kerber smatrajući da ženska povijest u prvom redu dovodi u pitanje ustaljenu historijsku klasifikaciju i periodizaciju „koja se temelji na počecima ili krajevima ratova, rođenju ili smrti kraljeva ili vojskovođa“ (Franolić – Ott, 2011: 880). Ista autorica ističe i stavove Kelly Gadol i Joan Wallace Scott. Kelly-Gadol smatra da se ženska povijest ne smije posmatrati izdvojeno već da se treba uklopiti u već utvrđeni povijesni poredak, što potvrđuje Beddoe smatrajući da ženska povijest nije samo „domaćinska“, ali da ni povijest muškaraca nije samo javna i politička, već da je potrebno u jedan koncept objediniti privatno i javno. Joan Wallach Scott smatra da su odnosi među rodovima korisni za proučavanje i odnosa među različitim klasama, nacijama i generacijama te da je koncept ženske povijesti uvjetovan društvenim kretanjima, a ne biološkom odrednicom među spolovima, Edisa Gazetić u svom radu *Konstruiranje pamćenja u bosanskohercegovačkoj ženskoj pripovijesti* kaže da je «ženska povijest» skrivena i zanemarena, jer su ženska prisjećanja znatno drugačija nego muška“, te da «žensku povijest» čine različite ženske priče, autobiografije, pisma, dnevnici, memoari, romani, novele, poezija, usmena predanja, odnosno sve ono što su žene tijekom stoljeća uglavnom pisale pod različitim represivnim režimima“ (Gazetić, 2006: 288 - 289), dok Marija Ott- Franolić naglašava da je ženska povijest ispisana i u ženskim časopisima, oporukama, mitovima, običajima, kuharicama i zabilješkama. Tako koncept ženskog pisma, kao i koncept ženske povijesti, od početnog biološkog, sve više postaje spolno nemarkirani proizvod kulture i njenog razvoja, neraskidivo vezan

sa pojmom *drugosti* koji uvodi poststrukturalizam, a koji je politički uvjetovana kategorija. U svojoj zbirci eseja nazvanim *Naličje historije* Jasmina Musabegović problematizira pisanje historije. Pošavši od ideje da postoji *vanjska* i *unutarnja* historija, te da one po svom sadržaju nisu jednake, Musabegovićeva uočava da naličje bosanske ratne historije u periodu od 1992. do 1995. godine, kao čuvarice *sjemenki kulture i civilizacije*, njeguju žene. Ti unutarnji dijelovi historije čine njen paralelni razvojni put, te zaključuje da „po historiji se može kretati i po njenim drugačijim reperima od onih iz udžbenika. Ti ganglioni ruknu i na njenu površinu, na njenu vanjsku stranu i objelodane se. Ali, oni zatomljeni žive, teku i prate historijski proces simultano, unutarnje ga oblikujući“ (Musabegović, 1999: 18).

Naličje historije u romanu *Mraz i pepeo* Jasne Šamić u dva različita vremenska toka pišu Višnja, mlada profesorica i umjetnica, i njen otac, profesor u čijem se dnevniku iz mladosti uočava ljubav prema umjetnosti. I dok Višnja ispisuje svoj dnevnik „između Sarajeva i Pariza 1989. godine u vremenu buđenja nacionalističkih ideologija i predratnog stanja, raskola kultura i društvenih normi i ugovora“ (Bajramović, 2010:140), dotle njen otac bilježi svoj dnevnik tokom Drugog svjetskog rata na emotivnoj liniji Prijedor – Beograd – Sarajevo. Smještena na rub velikih historijskih previranja, oba dnevnika nastaju kao rezultat neuspostavljanja dijaloga sa kulturom i društvenim prilikama u kojima žive, što njihov diskurs čini ženskim, emotivnim, poetiziranim. Poststrukturalističke teorije, posebno feministička teorija, promovirale su forme poput dnevnika, pisama, autobiografija smatrajući da se njima najbolje može iskazati glas i misao kulturološki uvjetovane *drugosti*. Helena Sablić – Tomić zapaža da su devedesete godine u hrvatskoj književnosti prepoznatljive po autobiografskoj kulturi gdje je esencijalni motiv *samorazumijevanje* i *književno samopredstavlanje*. Polazeći od pojma autobiografskog pamćenja, Sablić – Tomićeva tvrdi da su za „postmoderne autobiografije, osim za autoreferencijalne, karakteristične ironične, autoironične i parodične perspektive pripovijedanja kojima se komentira odnos prema sebi i širem društvenom kontekstu“ (Sablić – Tomić, 2004: 31).

Kada je u pitanju registarsko pozicioniranje dnevnika kao forme, njegovo mjesto je i dalje *granično* i kreće se između publicističkog i književnog registra.

Publicistički stil podijeljen je, kako navodi Marina Katnić - Bakaršić, u nekoliko podstilova kao što su *publicistički* u koji spadaju feljtoni, knjige posvećene političkim, sportskim, kulturnim temama, *književno-publicistički* stil koji čine putopis, reportaža, kritika, polemika, *naučno-popularni* sa žanrovima kao što su članci i memoarski podstil čiji žanrovi su memoari, sjećanja, dnevnici, uspomene, a „granični žanrovi ovog podstila približavaju se nekim drugim stilovima, naročito esejističkom, a ponekad i književnom (putopisi, dnevnici)“ (Katnić – Bakaršić, 1999:63). Rennate Lachmann promišljajući o formama intimnosti i njihovoj vezi sa oblicima kazivanja i žanrovima, smatra da se dnevnik „maskiran u razgovor sa samim sobom – ne obzire na pravila odmjerivosti i daje dozvolu sa samoiskazivanje želja, požuda, za priznanje intimnih grešaka i promašaja. Tu se napušta blagi stupanj afekta i bilježi prividno nekontrolirani, spontani unutarnji govor“ (Lachmann, 2007: 303 – 304) .

Dnevnik, granična forma između publicističkog i književnog stila, mjesto autobiografskog samopromatranja, nerijetko izražava subjektivna stanja pojedinca dajući pogled *iznutra*, a uz to ima i obilježje temporalnosti iskazano datumom, što ovoj formi daje dokumentarna svojstva i *vanjski* vremenski okvir. Tom formom se ispisuje naličje historije, pojedinačni, unutarnji svijet, naspram vanjskog, kolektivnog stanja. Roman *Mraz i pepeo* koncipiran je iz tri dnevnika vođena na različitim prostorima: onaj treći, okvirni, piše se u Kumboru u Crnoj Gori, i simbolizira „glas jednog od rođaka koji zaključuje pripovijedanje kao neko treći, odmaknut od emocionalne veze kćerke i oca“ (Bajramović, 2010: 140), drugi, Višnjin, nastaje na relaciji Pariz - Sarajevo, dok je očev dnevnik najvećim dijelom smješten u ratno Sarajevo. Enver Kazaz uočava da je dnevnička forma „obogaćena različitim tipovima iskaza“ (Kazaz, 1998: 854) te da prerasta u hroničarski govor. Postavljeni u stvarni vremenski okvir kolektivnih historijskih događaja, i Višnjin i dnevnik njenog oca su ispunjeni subjektivnim sadržajima i viđenjima vanjskog/ kolektivnog i unutarnjeg/intimnog svijeta. Očev dnevnik poslužio je kao prototekst za Višnjin dnevnik sa kojim uspostavlja dijalog. Višnja svoje zapise ugrađuje u očeve, dok njen otac putem dnevnika bježi u svoje unutarnje sfere povjeravajući se hartiji i peru jer svijet u kojem živi ne može biti mjesto gdje može iskazati svoju senzibilnost. Prema strukturalističkim poimanjima spolno podijeljeni

dnevnici bili bi izvor za žensku i mušku viziju svijeta, a prema tim uvjerenjima ženska historija bila bi pisana tijelom, emocijama, rubom, dok bi muška bila pisana Logosom, autoritetom i snagom u saradnji sa vladajućom ideologijom vremena. Kako se mladi intelektualac, Višnjin otac, našao u autsajderskoj poziciji u vrtlogu historijskih događaja koji čine Drugi svjetski rat, svoj jedini izraz u pomahnitalom vremenu našao je na rubu, odnosno u vlastitim dnevničkim zapisima u kojima je nedvojbeno iskazana njegova pozicija ratne drugosti:

Kako se približava dan odluke o izmjeni narodnosti, ja postajem sve nesrećniji, sve izmučeniji, duhovno i moralno. Te moralne muke čine mi se u ovim časovima teže od fizičkog bola. U meni se sukobi duboka želja da ostanem dosljedan i čestit, i neizvjesnost i strah od posljedica. Želja da ostanem dosljedan toliko je jaka da sam spreman da podnesem sve posljedice. Čak i gubitak službe. Svjestan sam što bi to značilo za mene, moju majku i sestru u ovim teškim momentima kad jedva nalazimo nešto za jelo, kad je iz dana u dan život sve skuplji. Svjestan sam i poniženja na koja ću nailaziti tražeći zaradu, pozajmice i slično. Svjestan sam prezrenja koje čeka nezaposlenog i odbačenog muškarca. Svjestan sam kritika koje će upućivati mojoj naivnosti i tvrdoglavosti oni za koje unutrašnji mir i čista savjest ne znače mnogo. Svjestan sam i užasa koji me čeka od vršenja poslova koje neću voljeti i za koje nemam ni želje ni volje. I bez obzira na sve, meni sve to ne izgleda prevelikom žrtvom ukoliko bih ostao čiste savjesti i slijedio svoju želju. Čak ima tu negdje i sujete koja goni na hrabar čin. (Šamić, 1997:82/83)

U vremenu kada se osjeća miris novog rata i očeva smrt, Višnja je uronjena u sjećanje na oca i propitivanje njegove uloge u svom životu, što ličnu priču suprotstavlja velikoj gdje se očekuje tragičan slom jednog društvenog sistema.

Suočena s nejasnim osjećanjima vezanosti za onoga koji umire, u nemogućnosti da priznam žalost proizašlu iz ljubavi, nego prepoznavajući u patnji tog bolesnog bića, koje je bilo moj otac, samo znak sveopšte ljudske patnje i uopšte dramu života i njegovu nemoć pred smrću koja izvrće ruglu sve što mu pripada, posebno ono što se zove društveni uspjeh, uvidjela

sam koliko u bolesti ima cinizma. Njegovi intimni dnevnici mogu biti svjedočanstvo o tome kako jadno može svako od nas da svrši, ma kako do nedavno, poput ovog bolesnika, bio lijep, zdrav, i srećan. Drugim riječima, odlučila sam da mu ispunim želju i da objavim njegove intimne spise, koji ne raspravljaju o osmijehu Chateau-briandovog junaka, ne komentarišu tuđe rečenice tražeći u njima recepte življenja, nego govore o čovjeku, bez maske. A to ogledalo je jedino stvarno.“ (iz Višnjinog dnevnika od 6. aprila 1989. napisanog u Sarajevu).

(Šamić, 1997 : 121/122)

Ženski glasovi s margina povijesti

U okvirima velikih naracija o historijskim mijenama, i Višnja i njen otac emotivno bilježe svoja iskustva ispisujući svoju *malu/dругu/ ličnu* historiju: otac promišlja o muško – ženskim odnosima, umjetnosti, sestrijoj bolesti, svojoj violini, vlastitoj poziciji i identitetu u Drugom svjetskom ratu, dok Višnja, sklapajući svoj dnevnik nekoliko decenija poslije očevog, suočena sa očevom smrću, razmišlja o svom odrastanju, unutarporodičnim odnosima, svojoj poziciji u podijeljenom svijetu. Višnja upoređuje svoje rane dnevničke zapise sa onima koji nastaju kasnije uoči očeve smrti. Na taj način, kako primjećuje Muris Bajramović „i jedno i drugo nalaze se u istoj poziciji i vremenu koje zahtijeva opredijeljenje.“ (Bajramović, 2010: 141)

I Višnja i njen otac svjedoci su tragične balkanske historije, pa se motiv Balkana kao *tamnog vilajeta* provlači i kroz ovaj roman otvarajući put i za imagološka tumačenja i pitanja na koji način promatramo sebe kao *unutrašnju drugost*. Dok je otac suočen sa fašistističkim ideologijama, međunacionalnom i međuvjerskom netolerancijom tokom Drugog svjetskog rata, Višnja nekoliko decenija kasnije proživljava neprihvaćenost od akademskih bosanskih krugova unutar kojih ne može ostvariti svoj naučni senzibilitet. Pisanje historije iz ugla njene *unutrašnjosti* podrazumijeva i emotivan odnos prema događajima koji su proživljeni ili se tek trebaju proživjeti. U skladu s time, dnevnički diskurs oca i kćeri obilježen je subjektivnošću i naglašenim emotivnim odnosom spram stvarnosti koja nosi tragične obrise i na čiji tok ne mogu utjecati.

Višnja izraženim čulnim efektima predosjeća raspad socijalističkog društvenog uređenja o čemu svjedoči u svom dnevniku, a očevo tijelo između života i smrti metaforično upućuje i na njenu razdijeljenost između dvaju sistema i dviju različitih kultura koje su oblikovale njeno odrastanje. Iako je godina u kojoj Višnja retrospektivno slijedi svoje unutarne puteve (1989) u historijskom smislu značajna po padu Berlinskog zida koji je simbol stroge granice između dva zaraćena svijeta, njeno dnevničko iskustvo svjedoči o predosjećanju novog stradanja: „Sanjam krv smrt bliskih, vidim ih kako umiru. Vidim skvrčeno tijelo ispod čaršafa koje stalno izdiše, ali nikako da izdahne, nego ga čas gurne u smrt, čas ga vrati životu.“ (Iz Višnjinog dnevnika, 22. marta 1989.) (Šamić, 1997: 74) .

Margine historije višeznačno određuju ne samo Višnjinu, nego i očevu poziciju. Njegova marginalna pozicija u prostoru historije oslikana je enterijerima poput podruma, privatne sobe, što podsjeća na poziciju ženskog subjekta u djelima Virginije Woolf i prigušeni glas iz *vlastite sobe*. Prema Woolfovoj ženski subjekt uvijek se javljao iz *vlastite sobe* odakle se „može posmatrati društvena i politička zbilja, ali i održati pravo na vlastito jastvo, na osobni identitet i pripadajuću slobodu drukčijeg govorenja“ (Sablić – Tomić, 2004:21).

Podrum, vlastita soba, enterijer grada prostori su oblikovanja subverzivnog iskaza, te mjesta odakle je moguće svjedočiti o stvarnosti. Nastao u takvom ambijentu, očevo dnevnik, osim što ukazuje na razvojne linije njegove ličnosti od umjetnosti do nauke, funkcionira i kao lirizirano svjedočanstvo o ratnim prilikama. Tako je u dnevničkom, intimnom svijetu moguće pronaći izvještaje o gladi, bombardovanju, životu u skloništu iz neposredne perspektive svjedoka ratnih strahota:

Bombardovanje Sarajeva bilo je u ponedjeljak 29.11. i 11 i po časova, prije podne. Došlo je potpuno iznenada i za stanovništvo, i za vlasti. Većina ljudi je mislila da neće doći do bombardovanja Sarajeva, iako su Nijemci od njege načinili jednu od dvojih baza. Sarajlije su se nadale da bi se, i kad bi došlo do toga, bombardovali samo vojni objekti, i da bi stanovništvo bilo pošteđeno. U posljednje vrijeme, kad bi engleski avioni nadletali grad i kad bi počele da zavijaju sirene za uzbunu, ljudi više nisu bježali u podrum. Ulice su bile pune šetača, živjelo se skoro kao i ranije. Efekat je zaista bio strašan. Srušene kuće, vrata i prozori razbacani, dva kvarta srušena sa

zemljom. Svuda rupčage, ranjenici i mrtvaci, pustoš... Ljudi su reagovali revoltom i panikom. Revolt kod ljudi dolazio je otuda što nijedan Nijemac nije stradao, nijedan auto nije izgorio, nijedan vojni objekat nije pogođen. Žrtva su bili najviše periferni krajevi Sarajeva i siromašno stanovništvo. Paniku je izazvao stravičan prizor ruševina. Svi su s osjećanjem straha, ali i radoznalosti išli da vide rezultate napada, a vraćali se ispunjeni jezom i zloslutnošću. Među stanovništvom je zavládala opšta pometenost. Niko više nije išao u svoj ured, niko nije otvarao radnje, niko ništa nije radio. Velika rijeka naroda napuštala je grad. U toj rijeci nije se nalazio samo običan svijet, nego i intelektualci, vojnici, oficiri. Svi su bježali u brda. Grad je izgledao napušten. Tek prije dva tri dana ljudi su ponovo počeli da izmiljuju iz svojih domova, kao krtice ispod zemlje, a predmet njihovog razgovora bio je samo vazdušni napad na Sarajevo. (Sarajevo, 8.12.1943.)
(Šamić, 1997:140)

Kako je dnevnik hibridna forma, tako može upiti i druge oblike, kao što su tekstovi iz adiministrativno-pravnog diskursa. Prema tome, „on može sadržati elemente drugih stilova: često tu dolaze dokumenta, izvještaji, odluke, potvrde i sl. koji služe za potkrepljivanje onog o čemu se govori“ (Katnić - Bakaršić, 1999: 67). U skladu s time, dnevnik Višnjinog oca je mjesto gdje svoje utočište nalaze i oni koji s njime dijele poziciju ideološke ratne drugosti, što ga legitimira kao dokument *marginaliziranih i poniženih*. Suočavajući se sa izbjeglicama koje dolaze iz istočne Bosne, Višnjin otac u svoj dnevnik ugrađuje usmeno svjedočenje Hadžare Bijedić, mlade žene koja je preživjela pokolj sakrivši se u masovnu grobnicu među tijela mrtvih, čime se monolitni dnevnički diskurs ukazuje kao polifona forma:

Većina muškaraca iz našeg sela krila se u šumi. Nas žene je bilo strah. Čule smo za četničke logore otvorene u Previli, u Račici na Romaniji. Upadali su u kuće noću, u grupama. Mučili su, klali, silovali žene i djecu. Skupili smo hrabrost i odlučili da napustimo selo. Obukle smo se u pravoslavke i počesljale poput njih, da bismo spasile živote i obraz, odlučile da krenemo. U času kada smo se spremale da izađemo, grupa od pet pijanih i prljavih bradonja upala je u kuću. Bila sam sa svoje dvoje djece i mlađom sestrom.

Tražili su nakit i pare. Uzeli su sve vrijedno. Istjerali su nas van, i onda zapalili kuću. Basonogi, krenuli smo u nepoznatom pravcu. Selo je bilo prazno. Gorilo je. Bilo nas je šest žena, nekoliko djece i staraca, i dva-tri mladića. Uхватili su ih kako bježe. Četnika je bilo oko stotinu. Dugo smo išli. Tjerali su nas da pjevamo srpske pjesme. „Ko kaže sa Srbija nema mora?“ Nazivali su nas Turcima. Zaustavili su nas na jednom proplanku. Naredili su mladićima da legnu na trbuh. Stavili su im noževe pod grlo i naredili da se sami zakolju. Pomogli su im, hodajući po njima. Svi mladići ubijeni su na taj način. Nastavili smo put. Poslije dugog hoda, opet su nas zaustavili. Našli su odgovarajuću jamu, udaljenu pedeset metara od nas. Odvodili su po pet osoba, vraćajući se bez njih nakon desetak minuta. Došao je red na mene. Odveli su me sa dvoje male djece, sa jednim starcem i jednom ženom. Čim sam se približila provaliji, shvatila sam šta me čeka i od straha se onesvijestila. Probudila sam se u jami. Tijela mrtve djece ležala su po meni. Bili su lagani pa me nisu ubili. Ne znam koliko sam tu ostala. Jama je bila mračna, hladna, prepuna leševa. Smrdilo je na raspadanje. Sve me je bolilo. Desna ruka mi je bila slomljena. Odjednom sam začula nečiji plač. Jedna žena je vikala u pomoć. Bila je trudna. Bacila sam joj komad hljeba koji sam stavila u džep prije nego što sam izišla iz kuće. Nije ga mogla uhvatiti. Umrula je nekoliko sati poslije toga.

(Šamić, 1997:138-139)

U dominirajućem obliku perfekta (*govorila je, došla je, spasila se, banuli su, nazivali su*) kojima je iskazano šta je ova žena preživjela u ratu, oblici prezenta u značenju perfekta (*kolju, siluju, imaju banu*) samo naglašavaju kontinuitet ljudske boli u neprekidnim ratovima i njihovim strahotama. Nažalost, preživljene patnje nikako ne mogu postati prošlost jer uporno oživljavaju u sadašnjosti, a nagovještavaju i budućnost. Time lični doživljaj rata postaje dokumentaran, a intimni zapisi kćerke i oca, u kontekstu novog historicizma i njegovog poimanja historije i književnosti, historični. Dnevnik nije samo mjesto intimnih preokupacija, nego je i polidimenzionalna zbirka ženskih glasova kojim, i otac i kći podjednako „nastoje legitimirati upravo dokumentarnost svojih tekstova dodajući im različite statistike, fotografije, novinske isječke,

potpune popise suboraca ili logoraša- i da je ponovo „jezik činjenica i brojki“ taj koji treba ovjeriti vjerodostojnost njihovih iskustava, zapažanja i promišljanja onoga što su proživjeli“ (Jambrešić – Kirin, 1995: 175). Analogno tome, historija kao predmet svjedočenja u kojem je iskazan sav strah od neprijateljskog noža, ratnog ambisa i neizvjesnosti, postaje poetična, a lična ispovijed se ukazuje kao prostor stvaranja historije.

Utočište u egzilu

Egzil svoje simbolično mjesto ima i u modernoj i u postmodernoj kulturi. Kako ističe Terry Eagleton u svom djelu *Teorija i nakon nje*, egzil je u modernoj kulturi imao privilegovan status:

Tipični modernistički umjetnici bili su emigranti kao i neki vođe kulturnog mišljenja kasnijeg razdoblja. Poput revolucionarne radničke klase, modernistički umjetnici nisu priznavali domovinu, prelazili su nacionalne granice kao što su lako klizili s jedne umjetničke forme, klike ili manifesta prema drugima. Šćućureni u nekoj poliglotskoj metropoli, zasnovali su dom u umjetnosti, a ne u nacionalnoj državi. Između ostaloga, tako su nadomjestili gubitak prave domovine i nacionalne tradicije. Moderna je bila hibridan događaj, ona je spojila fragmente različitih nacionalnih kultura. Tradicionalni je svijet sada bio u komadićima, svaki je ljudski identitet postao kolaž; kako bi oblikovali svoje divne kreacije, modernisti su stoga svoju umjetničku vrlinu otkinuli od povijesne nužnosti i bogato svaštari po ostacima smrvljenih ideologija u maniri Baudelaireovih varki.“

(Eagleton, 2004:65)

James Joyce simbolizira emigranta modernističke kulture, dok je u postmodernoj kulturi egzil na najbolji način personificiran u liku i djelu Edwarda Saida. Said je rođen u Palestini, 1947. potom bježi u Egipat, i kasnije doseljava u Sjedinjene Američke Države. Said „vidi prednost toga položaja, jer mu omogućuje subverzivno pisanje i govorenje; za nj je, naime, intelektualac uvijek prognanik ili marginalac“ (Walia, 2002: 9).

Renata Jambrešić – Kirin u svom tekstu *Egzil i hrvatska ženska autobiografska književnost 90 –ih* navodi da „pisanje u i o egzilu, o pripadanju i izopćenosti, o prisilnom i voljnom odmicanju od domovine kao teme i sudbine, u južnoslavenskim se književnostima suprotstavlja dominantnoj poetizaciji i narativizaciji etnički motiviranih osjećaja ponosa, privrženosti, lojalnosti (ili pak zazora) prema pojedinim krajevima i narodima“ (Jambrešić – Kirin, 2001 :175).

Egzil je višestruko markirano mjesto u romanu *Mraz i pepeo* Jasne Šamić i izraz je stvaralačke pozicije ove spisateljice. S obzirom na to da su likovi u njenim romanima intelektualci koji se ne mogu pronaći ni u velikim ratovima, kao ni u smjenama društvenih poredaka, onda je njihova pozicija u vladajućoj kulturi *prognanička*. I dok otac tokom rata živi u svojoj domovini, njegov status u toj kulturi je prognanički jer nije dio vladajućih krugova moći. Očev povratak u matičnu kulturu neće biti moguć ni kasnije, a istu sudbinu doživjet će i njegova kći. Ključnu ulogu u oblikovanju identiteta emigranta imaju gradovi u kojima se kreću protagonisti. Dok je otac prešao svoj razvojni put od Prijedora, Beograda, Sarajeva do Pariza, Višnjina životna sudbina oblikuje se na relaciji Sarajevo – Pariz. Introspektivno poniranje u vlastiti svijet kod kćeri i oca ima nejednaku dinamiku u različitim prostorima. Otac svoje dnevničke bilješke vodi samo u prostorima svoga odrastanja, dok se o njegovom životu u Parizu saznaje posredno iz Višnjinih zapisa. Očevo udaljavanje od epicentra tragičnih događaja, te njegov *unutarnji* put od umjetničkog do naučnog senzibiliteta, kao i njegov *vanjski* put od Sarajeva do Pariza, određuje i oblike njegovog samoiskazivanja. Otac postaje ne samo emigrant u smislu kretanja između dviju kultura, nego i emigrant iz jednog diskursa u drugi, onaj koji napušta diskurs umjetnosti prešavši u diskurs nauke. Očeva sumnja ne samo u diskurs umjetnosti, nego i u vrline na kojima je počivao njegov intelektualni razvoj skeptično su zapisani i u njegovom dnevniku:

Počeo sam i sâm da prezirem sve što je osjećajnost, raznježenost, finoću u ophođenju. Počeo sam da nosim masku i da se toliko vježbam u realističnom i hladnom posmatranju svega, da su mnogi, s pravom, smatrali da u meni nema nimalo duše... Ja sam, međutim, imao dušu, ali sam je potiskivao. Počeo sam da usvajam američki stav, zdrav pogled i shvatanje o svijetu.

Išao sam dotle da sam ismijavao pjesnike. Posebno one koji ti dodijavaju svojim stihovima na svakom koraku. Sama riječ pjesnik bila je dovoljan povod da u meni izazove podsmjeh.

(Šamić, 1997: 158)

Emigriranje iz svijeta umjetnosti u područje nauke i racionalnosti praćeno je i očevom nemogućnošću da se iskaže vlastitim glasom, te je njegovo iskustvo egzila iz jednog diskursa u drugi posredovano glasom *drugoga*, odnosno, glasom njegove kćeri. Mogućnost prekoračivanja granica diskursa, o čemu Višnja uči iz očeve biografije, put su da njeno biće kreira autobiografiju i portretira svoj put od nauke do umjetnosti. Višnjino unutarnje spoznavanje od nauke prema umjetnosti je obrnuto od očevoga i upravo kretanje na *granici* za nju je povod i da postmodernistički propita vrijednosti kultura u kojima se kreće, kao i da samorefleksivno odredi put svoga bića. Dok je Pariz mjesto nad kojim bještavo dominira figura Ajfelovog tornja, dotle je Sarajevo za nju mjesto truljenja tijela i urušavanja vrijednosti jednoga društva što odgovara modernističkoj percepciji grada kao prostora smrti. Bez obzira na značenja koja nose spomenuti gradovi za Višnju, oni ipak ostaju mjesta u kojima je i dalje moguće boraviti u riječi i prenijeti je u formu dnevnika. S obzirom na to da je egzil jedini mogući odgovor tamo „gdje se vlastita kultura predstavlja kao strana“ (Bajramović, 2010:141) onda je Višnjine i očeve intimne zapise moguće čitati i kao nasušnu potrebu za utočištem u trajnim duhovnim formama jer je umjetnost, makar ona nastala od sekvenci vlastitog života, „jedno od onih svetih mjesta u koja se sklanjamo i na koja bježimo.“ (Eagleton, 2004:86)

Koncept ženske historije u romanu *Mraz i pepeo* Jasne Šamić ispisuje se emotivnim glasovima subjekata koji u mjestu kolektivnih zbivanja ne mogu pronaći smisao, te zbog toga pribjegavaju poniranju u vlastitu intimu koja postaje prostor za nastanak nove, lične/ male historije. Način doživljaja historije nije spolno, nego kulturološki uvjetovan kao ženski, i, s obzirom na to, odnosi se i na muški i na ženski lik u romanu Šamićeve. *Unutrašnja* historija svoju formu

dobiva u dnevniku kao mjestu otvorenom i za druge diskurse, pa dnevnicu Višnje i njenog oca funkcioniraju, sa jedne strane, kao esejizirani zapisi o različitim poljima ljudske duhovnosti, a sa druge strane kao svjedočanstva o apsurdnoj poziciji pojedinca u vrtlogu društvenih previranja.

WOMEN`S VISION OF HISTORY IN THE NOVEL *FROST AND ASHES* BY JASNA ŠAMIĆ

SUMMARY

The aim of this work is to analyze Jasna Šamić`s novel „Mraz i pepeo“ in the light of the woman writing. Woman writing in this work is observed through cultural aspects and in that way unites male and female characters as victims of the history - they belong to the same side of history as otherness. Narrative position is also an element that can be discussed in terms of woman writing. Both characters take first person position expressing their reflections, sensitivity and frailty in the wheels of history.

Izvori

Jasna Šamić (1997), *Mraz i pepeo*, Bosanska knjiga, Sarajevo

Literatura

1. Bajramović, Muris (2010), *Bosanskohercegovačka metaproza*, Naučna biblioteka „Slovo“, Sarajevo
2. Denić-Grabić, Alma (2010), „Kraj dvadesetog stoljeća: bosanskohercegovački roman između lokalnog i globalnog“, Sarajevske sveske, br. 27/28, Sarajevo
3. Eagleton, Terry (2004), *Teorija i nakon nje*, Algoritam, Zagreb
4. Gazetić, Edisa (2006), „Konstruiranje pamćenja u bosanskohercegovačkoj ženskoj pripovijesti“, Sarajevske sveske br.14, Sarajevo
5. Jambrešić – Kirin, Renata (1995), „Svjedočenje i povijesno pamćenje: o pripovjednom posredovanju osobnog iskustva“, Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etimologiju i folkloristiku, Vol. 32 No. 2 Kolovoz, internet izvor hrcak. srce. hr/48867

6. Jambrešić – Kirin, Renata (2001), „Egzil i hrvatska ženska autobiografska književnost 90 –ih“ Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja
7. Katnić-Bakaršić, Marina (1999), *Lingvistička stilistika*, Open Society Institute, Center for Publishing Development, Electronic Publishing Program, Published in March 1999
8. Kazaz, Enver (1997), „Roman nepopustive iskrenosti - Jasna Šamić, Mraz i pepeo“, Bosanska knjiga, Sarajevo, iz: „Bošnjačka književnost u književnoj kritici“, Novija književnost- proza, knjiga IV, Alef, Sarajevo, 1998. godine
9. Kovač, Nikola (1985), *Roman i istorija*, Radio Sarajevo Treći program, Sarajevo
10. Kujović, Asmir (1997), „Tri dnevnika o ljubavi - Jasna Šamić, Mraz i pepeo“, Bosanska knjiga iz: „Bošnjačka književnost u književnoj kritici“, Novija književnost- proza, knjiga IV, Alef, Sarajevo, 1998. godine
11. Lachmann, Renatte (2007), *Metamorfoza činjenica i tajno znanje (o ludama, mostovima i drugim fenomenima)*, priredio i preveo Davor Beganović, Naklada Zoro, Zagreb – Sarajevo
12. Musabegović, Jasmina (1999), *Naličje historije*, OKO, Sarajevo
13. Oraić - Tolić, Dubravka (2005), *Muška moderna i ženska postmoderna*, Biblioteka Razotkrivanja, Zagreb
14. Ot – Franolić, Marija (2011), „Iščitanje ženske povijesti iz dnevnika Marthe Ballard“ Društvena istraživanja, Vol.20 No.3 (113) Listopad 2011. internet izvor hrcak.srce.hr/72467
15. Sablić – Tomić, Helena (2004), *Gola u snu – o ženskom književnom identitetu*, Nakladnik Znanje, d.d., Zagreb
16. Vatimo, Gianni (2000), *Kraj moderne*, Matica Hrvatska, Zagreb
17. Walia, Shelley (2002), *Edward Said i pisanje historije*, naklada Jesenski i Turk, Zagreb

*METODIKA
RASPRAVE I ČLANCI
Naučni i stručni tekstovi*

Aida Džihó

SET PRIPREMA BAZIRANIH NA ISHODIMA UČENJA NA PRIMJERU PRIPOVIJETKE „U NOĆI“, SVETOZARA ĆOROVIĆA

SAŽETAK

U radu je predstavljen set priprema baziranih na ishodima učenja propisanih Zajedničkom jezgrom nastavnih planova i programa (ZJNPP) definisanom na ishodima učenja za maternji jezik. ZJNPP definisana na ishodima učenja za maternji jezik propisuje ishode i indikatore za nastavu književnosti. Ishod učenja pokazuje koji je rezultat aktivnosti učenja, tj. šta učenici treba da znaju/razumiju nakon procesa učenja, dok indikator (pokazatelj) pokazuje stepen dostizanja ishoda učenja; primjer je ponašanja i aktivnosti učenika u procesu učenja. Set priprema obuhvata tri oblasti: čitanje, usmeno izražavanje i slušanje, pisanje. Povezivanje različitih oblasti i izbor strategija rada nastavu književnosti učenicima čini zanimljivijom, podstiče ih na samostalan istraživački rad, povećava interes za književnost kao umjetnost što dovodi do razvijanja čitalačkih navika i višeg stepena pismenosti.

Ključne riječi: ishod, indikator, čitanje, usmeno izražavanje i slušanje, pisanje

1. čas

Oblast: Čitanje, književni tekst

Komponenta: Ključne ideje i detalji

Tekst: „U noći“

Pisac: Svetozar Ćorović

Razred: šesti

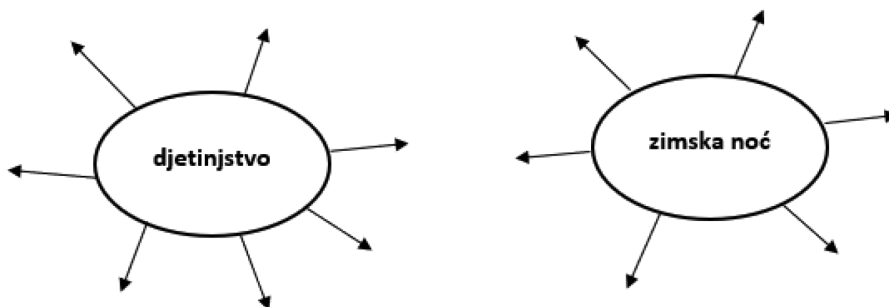
Ishod učenja: Analizira likove, događaje i ideje, te njihove međuodnose u tekstu.

Pokazatelj razreda koji se pohvađa: Određuje kompoziciju - strukturu književnog teksta i prepoznaje ulogu pojedinih likova.

Uvod u učenje:

Prva aktivnost: Koristeći tehniku **grozd**, učenici će zapisati što više asocijacija na riječi *djetinjstvo* i *zimski noć*.

Tokom ove aktivnosti koristimo grupni oblik rada. Učenici su podijeljeni u četiri grupe. Nastavnica će grupama podijeliti listove (A3 format) na koje će zapisati asocijacije na zadate pojmove. Dvije grupe će pisati asocijacije na riječ *djetinjstvo*, a dvije na riječ *noć*.

Ilustracija 1: Tehnika grozd

Druga aktivnost:

- Nakon što učenici zajednički u grupama napišu asocijacije, predstavnici grupa će prezentovati ostalim učenicima rezultate rada. Tokom prezentovanja kroz razgovor će se objašnjavati pojedine asocijacije i upoređivati radovi grupa. Očekujemo da uz pojam *djetinjstvo* učenici vezuju riječi: radost, igra, zabava, škola, druženje, prijatelji i slično, dok su asocijacije na riječi *zimski noć*: tama, hladnoća, strah, san i slično.

ISTRAŽIVANJA

- Upoređujemo asocijacije na navedene pojmove s akcentom na različite emocije koje ovi pojmovi izazivaju kod učenika. Ovaj razgovor iskoristit će se za najavu nastavne jedinice: U nastavku časa ćemo čuti kako Svetozar Ćorović, bosanskohercegovački pisac rođen u Mostaru, povezuje djetinjstvo i zimsku noć opisujući život dječaka Triše daleko od roditeljskog doma.
- Najava nastavne jedinice:

Kroz učenje:

Treća aktivnost:

Nastavnica čita tekst naglas.

Četvrta aktivnost: Nakon kratke psihološke pauze, učenici će iskazati svoje dojmove, osjećanja koja je odlomak izazvao.

Peta aktivnost: Kratak razgovor o sadržaju djela

- Gdje se nalazi Triša?
- Zašto ne živi sa roditeljima?
- Kako se osjeća u majstorovoj kući?

Šesta aktivnost: Grupni oblik rada

Tekst ćemo podijeliti na četiri dijela. Koristeći Cornellovu metodu pravljenja zabilješki svaka grupa će analizirati jedan dio teksta. Grupe će dobiti zadatak da, na osnovu zabilješki napravljenih tokom čitanja određenog dijela teksta, izdvoje ključne riječi u tom dijelu i na kraju da jednom rečenicom kažu temu datog odlomka.

Zabilješke po Cornellovom metodu

Naziv djela: „U noći“, Svetozar Čorović

Dio: _____

Ključne riječi	Napomene o ključnim riječima
Sažetak (jedna rečenica)	

Ilustracija 2: Zabilješke po Cornellovom metodu

Sedma aktivnost: Nakon što učenici u grupi zajednički urade zadatak, predstavnički grupa prezentuju rezultate rada.

- Predstavnički grupa će prvo izložiti ključne riječi, njihovo objašnjenje i temu date cjeline.

Očekujemo da će učenici izdvojiti i objasniti sljedeće ključne riječi:

- prva grupa: zimska noć, vjetar, uplašeni Triša, grubi majstor
- druga grupa: pjesma, selo, otac, rastanak, suze
- treća grupa: jezivi zvukovi, strah, samoća, hladnoća, pijani majstor
- četvrta grupa: majka, braća, toplina doma, miran san, majstor

Jednorečenično sumiranje u sklopu zabilješki po Cornellovom metodu poslužit će za određivanje kompozicionih cjelina teksta, što je jedan od zahtjeva odabranog indikatora.

Razgovor o sadržaju pojedinih odlomaka omogućit će da se uoče razlike i potpuna suprotnost u Trišinih osjećanjima dok boravi u majstorovoj kući i dok se sjeća rodnog doma. Dom je mjesto topline, ljubavi i sigurnosti, dok je u majstorovoj kući Triša usamljen, tužan i uplašen.

Uočavamo retrospektivni red pričanja i zaključujemo da su retrospektivne slike sjećanja na roditeljski dom date u kontrastu na dječakovu stvarnost i da te slike sreće u rodnom domu naglašavaju nezadovoljstvo, usamljenost i težak život u gradskoj sredini.

Osmo aktivnost: dijaloška metoda

U skladu sa navedenim indikatorom u nastavku časa razgovarat ćemo o likovima u Čorovićevoj crtici i o tome kako pojedini lik utječe na dječakov život i njegove emocije. Učenici odgovaraju na nastavnica pitanja i po potrebi citiraju tekst kako bi argumentovali svoj odgovor.

- Zašto je Triša došao u grad? Zašto nije živio sa svojim roditeljima?
- Kako se majstor ponaša prema Triši?
- Na koji način pojave i zvuci u prirodi djeluju na dječakova osjećanja?
- U kojoj situaciji Triša osjeća strah, a u kojoj ne osjeća? Zašto?
- U čemu Triša pronalazi utjehu?
- Da li je Trišin otac pogriješio ili postupio pravilno kad je Trišu poslao majstoru?

Triša osjeća strah u majstorovoj blizini, za razliku od roditeljske kuće u kojoj je osjećao porodičnu ljubav i sigurnost. U roditeljskoj kući je bio sretan,

a daleko od nje dječakov život obilježavaju strah i usamljenost. Zaključujemo da su Trišina osjećanja u majstorovom prisustvu potpuno suprotna onome što osjeća u roditeljskoj kući sa roditeljima, braćom i sestrama zbog čega Triša u majstorovoj kući atmosferu straha u mislima zamjenjuje slikama prošlosti koje mu donose bar kratkotrajan smiraj.

Nakon učenja

Nakon analize djela na ovom času, učenici će dobiti zadatak da zamisle sebe u ulozi dječaka Triše i razmisle kakvi bi njihovi postupci bili u ovoj situaciji i kako bi riješili problem – pobjeći od majstora svojim roditeljima ili ostati sa majstorom i naučiti zanat. Ovaj zadatak je priprema za sljedeći čas.

2. čas

Oblast: Usmeno izražavanje i slušanje

Komponenta: Razumijevanje i saradnja

Tekst: „U noći“ (odlomak)

Pisac: Svetozar Ćorović

Razred: šesti

Ishod učenja: Priprema se i sudjeluje efikasno u nizu razgovora i saradnji s različitim sagovornicima, nadogradnji na idejama drugih i izražavanju vlastitih ideja jasno i uvjerljivo.

Pokazatelj razreda koji se pohvađa: Učestvuje efikasno u nizu razgovora i saradnji (jedan na jedan, u grupama, predvođen nastavnikom) s različitim sagovornicima o temama i tekstovima na nivou razreda, nadogradnji na idejama drugih i jasnom izražavanju vlastitih ideja.

Uvod u učenje

Prva aktivnost: U ovom dijelu časa koristit ćemo frontalni oblik rada i strategiju pitanja za izgrađivanje razumijevanja kako bismo nastavne sadržaje planirane za ovaj čas povezali sa sadržajima prethodnog časa.

Objasniti: Zašto dječak Triša živi u gradu sa majstorom, a ne sa svojim roditeljima u rodnom selu?

ISTRAŽIVANJA

Primijeniti: Šta se mijenja u Trišinom životu nakon dolaska u grad ?

Perspektiva: Kakve mogućnosti dječaku Triši u budućnosti nudi boravak u gradu i učenje zanata?

Tumačenje: Šta nam sadržaj djela otkriva o životu djece u prošlosti koja iz udaljenih sela dolaze u grad radi obrazovanja?

Samopouzdanje: Kako biste postupili na Trišinom mjestu?

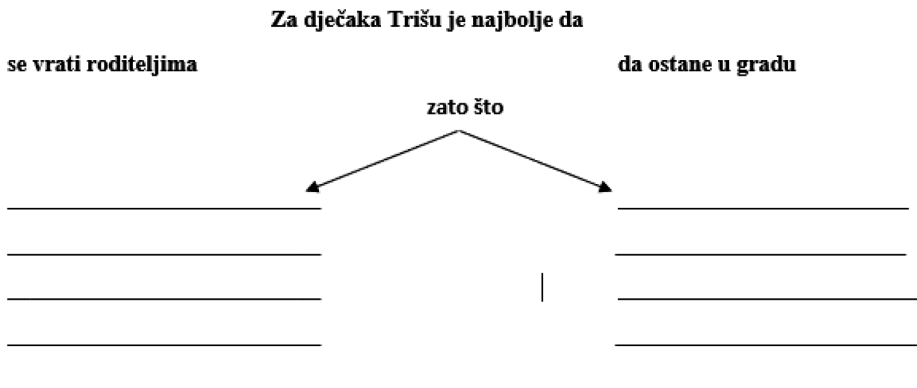
Kroz učenje

Posljednje pitanje iz strategije pitanja za izgrađivanje razumijevanja vezano je za zadatak kojim je završen prethodni čas, ali i kao uvod za diskusiju na ovom času.

Očekujemo da će na pitanje: „Kako biste postupili na Trišinom mjestu?“ učenici dati različite odgovore; jedan broj će smatrati da je najbolje rješenje za Trišu da pobjegne od majstora i vrati se u roditeljsku kuću, a drugi da je najbolje da Triša izdrži i nauči zanat kako bi imao bolju budućnost.

Druga aktivnost: strategija mreža za razmatranje

Učenici će se podijeliti u dvije grupe: oni koji misle da je za Trišu najbolje da se vrati roditeljima i one koji misle da je najbolje da ostane s majstorom i izučiti zanat. Učenici će u grupama, na već pripremljenim papirima sa zadacima, navesti nekoliko argumenata za svoje mišljenje i po potrebi citirati tekst.

Ilustracija 3: Mreža za razmatranje

Treća aktivnost: Nakon što zapišu osnovne argumente, učenici će zajednički usmeno dokazivati odabranu tezu, navoditi argumente, slobodno iznositi stavove, odgovarati jedni drugima poštujući pravila ponašanja (saslušati drugog dok govori, ne prekidati govor kolege, ne ponavljati već kazano...).

U nastavku časa zaključit ćemo koje su prednosti i nedostaci Trišino boravka u gradu, zašto bi za njega bilo dobro da se vrati u rodno selo, a zašto da ostane u gradu.

Nakon učenja

Četvrta aktivnost: Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima djeteta – dječija verzija¹

20. novembra 1989. godine Generalna skupština Ujedinjenih nacija usvojila je Konvenciju o pravima djeteta, međunarodni dokument kojim se priznaju prava djece u cijelome svijetu. Konvenciju je potpisalo 196 država i postala je najbrže i najšire prihvaćen sporazum na području ljudskih prava u historiji. Konvencija o pravima djeteta je pravni akt koji ima snagu zakona i obvezuje odrasle i društvenu zajednicu da štite djecu.

Učenici rade u grupama, a svaka grupa će dobiti različit dio dječije verzije Konvencije, analizirati je i odgovoriti na pitanja.

1. Koja su prava u prošlosti uskraćena djeci koja su poput Triše iz udaljenih sela dolaze u grad radi obrazovanja?
2. Koja prava vama daje Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima djeteta?
3. Po čemu se vaše djetinjstvo razlikuje od djetinjstva vaših vršnjaka u prošlosti?

1 <https://www.unicef.org/bih/media/3946/file/Dje%C4%8Dja%20verzija%20Konvencije%20o%20pravima%20djeteta.pdf>

3. čas

Oblast: Pisanje / Pisanje i distribucija pisanih radova/

Tekst: „U noći“ (odlomak)

Pisac: Svetozar Ćorović

Razred: šesti

Ishod učenja: Piše jasne i smislene radove u kojima su sadržaj, organizacija i stil primjereni zadatku, svrsi i publici

Pokazatelj razreda koji se pohvađa: Piše jasan i smislen rad u kojem su sadržaj, organizacija i stil primjereni zadatku, svrsi i publici.

Uvod u učenje

Prva aktivnost: strategija zrnca mudrosti

- Zašto je otac Trišu doveo u grad iako dječak to nije želio?
- Zašto je za Trišu bilo važno da izuči zanat?
- Kakvu sliku života u gradu otac stvara Triši?
- Ko ruši tu sliku? Na koji način?
- Kako narodnu poslovicu: *Svaki zanat je zlato* možemo povezati sa sadržajem crtice „U noći“ Svetozara Ćorovića?
- Grubi majstor je, prije nego je postao majstor, bio šegrt kao Triša. Šta mislite kako su se tad ponašali prema njemu? Opravdava li to njegovo ponašanje prema Triši? Zašto?
- Šta će naučen zanat promijeniti u Trišinom životu?
- Kako će se to odraziti na njegovu porodicu, posebno na mlađu braću i sestre?

Kroz učenje

Najava nastavne jedinice: Priča o dječaku Triši ne mora ovdje završiti. Na današnjem času zamislit ćemo Trišu kao odraslog čovjeka – majstora, koji je ostvario očev san i napisati priču o njemu.

Druga aktivnost: Nastavnik objašnjava učenicima zadatak (frontalni oblik rada) i predlaže teme za pismeni rad:

1. Majstor Triša u svojoj radionici
2. Dječak – šegrt u kući majstora Triše

- Treća aktivnost: Individualni oblik rada

Učenici su se opredijelili za jednu od ponuđenih tema i pišu literarni rad.

Nakon učenja

Treća aktivnost: Učenici koji žele, čitaju radove, razgovara se o pročitanim radovima, upoređuju se, a učenici imaju mogućnost da jedni drugima postavljaju pitanja.

TABELA ZA FORMATIVNU PROCJENU

KRITERIJI	ISPOD STANDARDA	PRIBLIŽNO NIVOU STANDARDA	STANDARDNI NIVO	IZNAD STANDARDA
Određivanje kompozicije - strukture književnog teksta i prepoznavanje uloga pojedinih likova.	Prepričava djelo navodeći glavne događaje, nabraja likove.	Određuje osnovne kompozicione elemente i navodi osobine pojedinih likova.	Određuje kompoziciju - strukturu književnog teksta i prepoznaje ulogu pojedinih likova.	Određuje kompoziciju - strukturu književnog teksta i prepoznaje ulogu pojedinih likova, objašnjava ulogu retrospektivnog reda pričanja.
Efikasno učestvovanje u nizu razgovora i saradnji	Povremeno učestvuje u razgovoru i diskusiji.	Uz pomoć i podršku učestvuje u nizu razgovora i saradnji	Učestvuje efikasno u nizu razgovora i saradnji.	Inicira razgovor i raspravu.
Razgovor sa različitim sagovornicima o temama i tekstovima na nivou razreda	Ima poteškoća da razgovara sa različitim sagovornicima o temama i tekstovima na nivou razreda	Razgovara sa različitim sagovornicima o temama i tekstovima na nivou razreda.	Razgovara sa različitim sagovornicima o temama i tekstovima na nivou razreda, nadogradnja na ideje drugih, jasno izražava vlastite ideje.	Inicira razgovor i razgovara sa različitim sagovornicima o temama i tekstovima na nivou razreda, kreativna i originalna nadogradnja na ideje drugih, jasno izražava vlastite ideje iznoseći kritički stav.

ISTRAŽIVANJA

Pisanje jasnog i smislenog rada u kojem su sadržaj, organizacija i stil primjereni zadatku, svrsi i publici	Ima poteškoća da napiše jasan i smislen rad.	Uz pomoć i podršku piše jasan i smislen rad u kojem su sadržaj, organizacija i stil primjereni zadatku, svrsi i publici.	Piše jasan i smislen rad u kojem su sadržaj, organizacija i stil primjereni zadatku, svrsi i publici.	Piše originalan i kreativan rad u kojem su sadržaj, organizacija i stil primjereni zadatku, svrsi i publici.
---	--	--	---	--

A SET OF PREPARATIONS BASED ON LEARNING OUTCOMES

ABSTRACT

In this work I present a set of lesson preparations based on learning outcomes regulated by CCC defined on learning outcomes for native language. (Common core curriculum). CCC defined on learning outcomes for maternal language regulates outcomes and indicators for literature teaching. Teaching outcome shows which is the the result of learning activity, what students need to know/understand after the learning process, while the indicator shows the percentage of reaching the learning outcomes; it's the example of behavior and students' activity in the learning process.

The set of preparations includes three areas: reading, oral expression and listening, writing, linking of different areas and choosing strategies of work make students' literature learning more interesting, it encourages their individual research work, increases their interest in literature as an art which goes to developing their reading habits, and higher degree of literacy.

Key words: outcome, indicator, reading, oral expression and listening, writing

Literatura:

- Nastavni plan i program za sedmi razred devetogodišnje osnovne škole
- ZJNPP-a definisana na ishodima učenja za maternji jezik, Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje
- Hadžihrustić, Almira (2009): Čitanka za VI razred devetogodišnje osnovne škole, Klett, Sarajevo
- <https://www.unicef.org/bih/media/3946/file/Dje%C4%8Dja%20verzija%20Konvencije%20o%20pravima%20djeteta.pdf>

*KOMUNIKOLOGIJA I
NOVINARSTVO
RASPRAVE I ČLANCI
Naučni i stručni tekstovi*

Sanela Kuko

GLOBALNI MEDIJ KAO SREDSTVO VLADAVINE SVIJETOM (ČITANJE ČOMSKOG, NUŽNE ILUZIJE, KONTROLA UMA U DEMOKRATSKIM DRUŠTVIMA)

SAŽETAK

Noam Chomsky, američki lingvista i teoretičar društva i politike, u svojoj knjizi *Nužne iluzije, kontrola uma u demokratskim društvima* propituje i kroz primjere analizira čemu i kome služe globalni mediji, koja je uloga državnih a koja privatnih medija, ko stoji iza globalnih medija, kako se širi propaganda, s namjerom da dokuči konačni cilj jedne globalne igre pod krinkom demokratskih odnosa.

Gdje počinje stvarnost u našem društvu, a gdje obmana? Je li stvarnost ono što je ljudima posredovano putem globalnih medija ili su globalni mediji sredstvo kojim se javnost obmanjuje? Šta gledamo, a šta vidimo? Ako i poimanje čulima jeste tek jedna ograničena percepcija svijeta koju kao ljudska bića možemo dokučiti, vladamo li svojim čulima ili smo ih prepustili nekom trećem?

Ključne riječi: mediji, manipulacija, globalizacija, demokratija, kontrola uma

1. Uvod

Razvoj transnacionalnih kompanija uz ubrzan razvoj tehnologije, te zagovaranje i ozakonjenje slobodnog tržišta, stvorili su perspektivu za stvaranje globalnih korporacija, svakako i globalnih medija.

Čemu i kome služe globalni mediji, ko stoji iza tih medija, koja je uloga državnih a koja privatnih medija, kolika je moć manipulacije medijima, na koji

način se širi propaganda, koja su *tamna mjesta* demokratije, teme su kojima se bavi Noam Chomsky, američki lingvisti i teoretičar društva i politike.

U svojoj knjizi Chomsky iznosi stavove o propagandističkoj mašineriji *demokratske* Amerike, te razotkriva na koji način se manipuliraju javnostima s ciljem da se osiguraju interesi manje grupe onih koji politički i ekonomski vladaju, ne više Amerikom, već globalno.

Da bi se to postiglo, između ostalog je važno javno mnijenje držati uspavanim kako bi „osvijesteni“ kapitalisti i političari njime mogli upravljati na način na koji smatraju da je najbolje, odnosno na način da ta masa ispunjava interese vladajuće manjine. Stoga u ovom radu zastupamo tezu da *globalizacija medija jeste sredstvo nove vladavine svijetom*.

2. Gubitak suverenosti medija

I svaki put kad neki slobodan glas pokuša da bez pretenzija izrekne ono što misli, čitava će vojska pasa-čuvara svih dlaka i svih boja bjesno zalajati da zaguše njegovu jeku.

Alber Kami

Za Urlicha Becka globalizacija je proces stvaranja *svjetskog društva*, pri čemu ovu sintagmu treba razumjeti kao „mnoštvo bez jedinstva“ (Beck, 1999: 65), odnosno stvaranje svijeta u kojem nema ni svjetske vlade ni svjetske države. Ipak, neko upravlja i takvim svijetom, pa se postavlja pitanje na koji način se bira taj koji upravlja, a nema ni svjetske vlade ni svjetske države pa prema tome ni demokratskih izbora u takvom svijetu.

Chomsky u knjizi *Nužne iluzije, kontrola uma u demokratskim društvima* propituje dvije koncepcije demokratije. Prva je ona koja kaže da je demokratsko društvo ono u kojem javnost ima sredstva da na smislen način učestvuje u rješavanju vlastitih poslova, a sredstva informisanja su otvorena i slobodna.

Druga, koju on naziva *alternativnom* koncepcijom demokratije, jeste ona prema kojoj je javnost spriječena da upravlja vlastitim poslovima, a sredstva informisanja moraju biti državna u strogoj i tijesnoj kontroli, za koju smatra da je preovlađujuća koncepcija od revolucija u Engleskoj u XVII stoljeću. *Značajna*

odlika toga bilo je suzbijanje nezavisne politike i slobode govora, pod izgovorom da je država ovlašćena da sprečava nedoličnu misao i njeno ispoljavanje. (Chomsky, 2000: 42)

Suprotno tome, demokratija bi podrazumijevala dijalog, dvosmjernu komunikaciju i interakciju kroz koju bi dolazilo do razumijevanja interesa različitih slojeva društva i omogućavanja da se ostvare te potrebe.

Problem komunikacije danas, uprkos globalnim¹ medijima i razvoju tehnologije, jeste što svi govore u glas pa se glasovi Drugih i ne mogu čuti niti misaone cjeline jasno razaznati.

Demokratije nema bez demokrata. Čini se prigodnim citirati Kamiya koji kaže da je demokrata „onaj koji prihvata da njegov neistomišljenik može biti u pravu; koji mu, shodno tome, dopušta da se izrazi i koji prihvata da razmisli o njegovim argumentima. Kada stranke ili ljudi dovoljno veruju u svoje razloge da odluče da učutkaju one koji su im se silom suprotstavljali, tada više nema demokratije.“ (Kami, 2004: 106) No, u savremenom društvu nisu tako jasno i glasno izrečeni stavovi da se Drugom ne dozvoljava da govori.

Ako je zahvaljujući razvoju tehnologije, stvaranju transnacionalnih kompanija, prodoru globalnih medija, izbljedjela granica među državama, ako je oslabljena moć vlada u pojedinim državama, ne znači li to da iza svih tih maglovitih slika *globalnog sela* stoji jedan ili više vladara koji upravljaju tim selom? Na koji način su građani svijeta izabrali vladu? Jesu li je svjesno izabrali? Kakva je uloga medija u tom procesu?

Chomsky u svojoj knjizi daje brojne primjere i situacije u kojima su SAD pokazale dvoličnost svoje politike kako u zemlji tako i na međunarodnom planu, u čemu su im, smatra, pomogli mediji.

Mediji su od strane vladajućih struktura prepoznati kao sredstvo za širenje propagande,² za širenje određene ideologije, jedne vizije i jedne slike svijeta

1 „Globalizacija je proces koji podrazumijeva stvaranje zajedničke, opće, globalne ekonomije, globalnih svjetskih finansija, globalne privrede, globalnih međunarodnih sudskih instanci, neke vrste poželjne svjetske vlade koja bi, pored ostalog, mogla vladati i globalnim znanjem i globalnim komunikacijama i informacijama... Globalizacija je stoga, najšire uzev, i fizički i duhovni proces.“ Fejzić-Čengić, 2008: 189

2 „Informacija je slika stvarnosti kakva ona jeste, a propaganda tu stvarnost predstavlja onakvom kakva se želi vidjeti.“ Tucaković, 1999: 21

koja se uklapa isključivo u želje i potrebe onih koji u tom trenutku upravljaju državom.

„... mediji služe državnim interesima i interesima korporacijske moći koji su tesno povezani, i koji oblikuju izveštavanje i analize u smislu podrške etabliranim privilegijama, ograničavajući istovremeno svaku debatu i raspravu.“ (Chomsky, 2000: 19)

Autori Edward Herman i Robert McChesney u knjizi *Globalni mediji* navode da je vlada SAD-a često koristila „nacionalnu bezbjednost“ kao izgovor za zadržavanje važnih informacija značajnih za javnost, kao što su eksperimenti sa radioaktivnošću na civilima, prijetnja radioaktivnim otpadom i vanjskopolitičkim akcijama, te da su tokom Hladnog rata koristili izmišljene dokaze za preuveličavanje sovjetske vojne prijetnje. Na taj način se posredstvom medija uspostavlja direktna državna cenzura.

No, ono što se promijenilo u *alternativnoj koncepciji demokratije* danas jeste da sredstva informisanja nisu strogo pod državnom kontrolom, već su mahom dijelom velikih globalnih korporacija u privatnom vlasništvu pojedinaca koji tako imaju moć da upravljaju informacijama, odnosno javnim mnijenjem.

Glavna promjena za globalni kapitalizam koja je postavila temelj za uspon globalnih medija je nastanak i razvoj transnacionalnih kompanija koje su imale kapacitete u više zemalja i razvijale se na talasu industrijske revolucije XX st.

Tako je još sredinom Prvog svjetskog rata, navodi Chomsky, administracija predsjednika Woodrowa Wilsona uspjela u roku od šest mjeseci putem državne propagande pretvoriti pacifističku populaciju u histeričnu, ratno huškačku sa željom da uništi sve njemačko, krene u rat i spasi svijet.

Za totalitarnu državu je, ističe Chomsky, dovoljno da su ljudi poslušni, a ono što zapravo misle je od sekundarnog značaja. Presudni faktor u slabljenju demokratije bilo je slabljenje radničke klase koja je nezaobilazni granični kamen u političkim pokretima za socijalnu demokratiju. I to je direktna posljedica globalizacije, smatraju Herman i McChesney.

Oni kao primjer navode i Vijetnamski rat (1965-1967) koji je između ostalog pokazao kako komercijalna televizija oblikuje vijesti po nalogu vlade. Vijesti su izgledale kao vladina saopštenja i obrazloženja.

Tako su i masovni antiratni protesti veoma rijetko prodirali u javnost na komercijalnim televizijama, ali jesu u serijama i filmu, pa su se i Johnson i Nixon borili za kontrolu nad javnim emiterima i tražili otvoreno da se smanje programi sa aktuelnim temama. Komercijalni mediji su tako i postupili.

„... spoljna politika Sjedinjenih Država je usmeravana „žudnjom za demokratijom“ i uopšte dobrim namerama; istorija i tajni dokumenti nam mogu otkriti drugačije namere, ali njima nema mesta na medijskoj agendi.“ (Chomsky, 200: 80)

Chomsky kritikuje i teoretičare liberalne demokratije i vodeće medijske ličnosti, poput Waltera Lippmanna – glavnog teoretičara liberalne demokratije i kritičara domaće i strane politike, ističući da je Lippmann u svojim sabranim esejima pisao o mogućnostima povinovanja dijela javnosti za ono što javnost nije željela ali je u to mogla biti uvjerenena novim tehnikama propagande. Cilj je bio da „specijalizovana klasa“ (mali procenat ukupne populacije) preuzme aktivnu ulogu upravljanja i donošenja odluka, a da većina stanovništva koje Lippmann naziva „zabludjelim krdom“ budu tek posmatrači koji podržavaju predstavnike prve klase na način da iskažu da li žele ili ne da im neko od njih bude vođa. Za Lippmanna je to demokratija a ne totalitarna država.

Chomsky smatra da je ovakav zaključak donesen stoga što se masa smatra glupom da bi razumjela procese u društvu, a kako ne razumiju onda i ne mogu učestvovati, te se stoga „zabludjelo krdo“ može pripitomiti ukoliko mu se uliju određena uvjerenja putem propagandnih tehnika posredovanih medijima masovne komunikacije i modaliteta kontrole mišljenja koji su se razvili u demokratskim društvima.

Da nije tako jednostavno manipulirati javnostima, pokazuju primjeri organizovanog djelovanja ljudi oko određenih ideja i interesa, a koje vladajuće elite nazivaju „krizom demokratije“.

Kriza demokratije i intelektualna nezavisnost, koje toliko užasavaju elite, dovoljno su stvarne, a njihov uticaj na društvo dovoljno dubok da doprinese određenoj zdravoj opštoj ravnoteži. Ovaj uticaj možemo odmah uočiti na širokom dijapazonu pitanja, uključujući rasizam, ekologiju, feminizam, oružane intervencije i mnogo toga drugoga; ali, u medijima, koji se, poslednjih godina, delimično otvaraju za disidentske stavove i

kritičko izveštavanje, što u svakom slučaju daleko premašuje ono što se nije moglo ni naslutiti tokom šezdesetih, a da o ranijem periodu i ne govorimo.
(Chomsky, 2000: 175, 176)

Međutim, Chomsky postavlja vrlo značajno pitanje: kako su ti isti „elitni“ ljudi došli do položaja autoriteta da donose odluke. To se, zaključuje, postiže služenjem ljudima sa „stvarnom“ moći, a to su oni koji posjeduju društvo, mali broj njih.

Zapravo, Chomsky ovakvo demokratsko društvo poredi sa totalitarnim državama ili vojnim, s tim da u ovim lakše razaznajemo ko su ti koji vrše represiju i čemu javnost treba da se povinuje. U prvom slučaju to nije jasno vidljivo jer se moćni služe propagandnim tehnikama. Njih je teže razumjeti, ali je društvom lakše manipulirati.

Preuzimanje informacija iz globalnih medija, gubljenje suverenosti državnih i lokalnih medija, njihova nemoć da se odupru globalnoj mašineriji iza koje stoji veliki kapital i određene političke ideologije, paradigma je i gubljenja suverenosti država i povinovanja utjecajima stranog kapitala, MMF-a, Svjetske banke, odnosno, pretvaranja demokratskih odnosa u odnose modernog robovlasništva.

Globalno gledano, kako su SAD manipulativnim i propagandnim sredstvima putem mas medija gušile proteste radnika i suzbijale Drugi glas, one tako danas šire svoju „demokratiju“ na globalnoj sceni, gušeći glasove svih koji se usuđuju razmišljati drugačije, ma šta to značilo.

3. Komunikacija i informacija

Chomsky daje važno mjesto medijima masovne komunikacije u političkim i društvenim kretanjima u svijetu.

Vrijeme razvoja tehnologija i širenja masovnih medija pokazuje nam kako u svakom dobu vladajuće ideologije prepoznaju određene medije kao sredstvo manipulacije i nametanja jedne vizije svijeta ili slike, zavisno o kojem mediju je riječ.

Tako je fotografija prepoznata kao *medijum sa najvećom mogućnošću zloupotrebe moći* (Kečo: 2006: 43), dok je radio od tridesetih godina XX stoljeća

postao također „megafon politike“ i „od tada traje utrka medijskih kuća za dominaciju ne samo u vlastitoj zemlji, nego i na jezicima onih oblasti gdje žele načiniti političku i kulturnu dominaciju.“ (Kečo-Isaković, 2006: 54)

Televizija je medij slike, medij koji daje privid stvarnosti, ima moć da nas učini neposrednim sudionikom nekog događaja, da nas izvijesti iz svih dijelova svijeta. S jedne strane, televizija je, smatra McLuhan, „odgovorna za poraz fašizma jer je prikazivala strahote rata i demantirala laži koje su se svakodnevno plasirale medijima.“ (Kečo-Isaković, 2006: 58)

Danas govorimo o digitalnoj eri u kojoj dominiraju internet i web povezujući milione korisnika putem mreže, posredstvom računara i osiguravaju pojedincima da se informišu u svakom trenutku o dešavanjima bilo gdje u svijetu.

No, pitanje koje muči savremenog čovjeka je kako u toj masi informacija prepoznati istinite informacije, kako „čitati medije“ koji prenose te informacije, kako razumjeti političke, ekonomske i društvene odnose na globalnoj sceni, ako se često i odnosi na manjem prostoru, zemlje u kojoj čovjek živi, čine zbunjujućim i nerazumljivim. Ovo nas opet vodi do medijske pismenosti i potrebe obrazovanja svih slojeva stanovništva u vezi s tim.

Otuđenje koje se događa s pojavom i razvojem masovnih medija ogleda se prije svega u usmjeravanju pažnje na često trivijalne događaje, senzacionalne, pri čemu takvi događaji zatrpavaju medijski prostor i ne daju priliku čovjeku da kritički promišlja o bitnim segmentima društva, ali ni da dopre do kvalitetnih informacija koje mu pružaju uvid u stvarnost a ne uvid u dio stvarnosti koji u datom trenutku odgovara eliti.

Zapravo se manipulativna uloga masovnih medija ogleda kroz: „tendenciozno izvještavanje, fragmentirajuće izvještavanje, neobjektivno ili subjektivno izvještavanje, potom propagandističko komuniciranje s javnošću, te napokon montiranje čistih laži i obmana, tzv. spinovanje.“ (Fejzić-Čengić, 2016: 77)

Vratimo li se na čas pojmu komunikacije i informacije uočit ćemo sljedeće: komunikacija podrazumijeva *odnos*, podrazumijeva interakciju, dijalog, aktivno učestvovanje, sagovornika. Sama činjenica da je komunikacija odnos upućuje na to da u taj odnos sagovornici unose svoj svijet spoznaja, ideja, misli, stavova, uvjerenja, kulturu (koja svakako uključuje i političku kulturu), dakle, govorimo o odnosu dviju ili više individua. Svaka je individua svijet za sebe. Jedna

pojavnost u ovom svijetu. U takvom odnosu, naravno da je ključ razumijevanje i uvažavanje, što u krajnjem slučaju preneseno na šire društvene odnose uključuje i demokratiju. Demokratija je sloboda da se bude to što jeste. Sloboda, opet, ne bi trebalo da ugrožava slobodu drugog. Ako pojedinac ima slobodu da izrazi sebe u interpersonalnom odnosu, onda se u društvu ta sloboda ogleda i kroz slobodu medija, slobodu da se izraze, čuju i vide različiti stavovi i mišljenja.

Profesionalnost je objektivno iznošenje činjenica, a činjenice su stvar različitih perspektiva sagovornika. Javnost koja posredstvom medija dobija djelimične činjenice, kojoj se prikrivaju činjenice, ili pak zamagljuju, nije slobodna javnost slobodnih medija. I to je ona „alternativna“ (Chomsky) demokratija prilagođena onima koji imaju veću moć, bilo u državi ili svijetu.

I šta se događa? Masovni mediji masovno otupljuju javnost šireći informacije bez sadržaja. U svijetu zagušenom informacijama gubi se sposobnost komuniciranja koja u sebe uvijek uključuje Drugog. Masovni mediji postaju zgusnuti informacijama koje su same sebi dovoljne, koje se smjenjuju takvom brzinom da primatelj ne stiže da valjano primi tu informaciju, već je zaglušen sljedećom. Što više spektakla, što više straha, što više uzbuđenja, što više emocija koje onemogućavaju promišljanje o svijetu i svojoj poziciji o njemu do te mjere da „savremeni recipijent postaje sve više servilan naspram „etabliranih istina“ i usljed takve medijsko-kulturalne ambijentalnosti, u suštini, savremeni recipijent postaje standardni kozument mas-medijskih informacija.“ (Fejzić-Čengiđ, 2008: 193)

Nije li Tesla još kazao da je toliko toga što nam odvlači pažnju od razmišljanja, a jedino što se računa nije kvantitet već kvalitet mišljenja. Čini se da smo i u medijskoj sferi dobili kvantitet i izgubili kvalitet. Za totalitarnu državu je, kaže Chomsky, dovoljno da su ljudi poslušni, a ono što zapravo misle je od sekundarnog značaja. Kako sačuvati Čovjeka Koji Misli?

3.1. Globalni seljani u kolu igre riječima

Strah nije okruženje koje pogoduje mišljenju. Alber Kami

Chomsky navodi primjere manipulacije javnostima putem medija, instruiranim od strane vladajućih političara ili kapitalista. Osnova širenja

propagande je strah. Strah od ugrožavanja demokratije, briga za demokratiju u drugim zemljama, strah od napada, invazije, terorizma, u konačnici strah od Drugog koji se uslijed jednosmjerne instruirane komunikacije putem masovnih medija i ne čuje. Čemu služi taj strah?

Držati „zabludjelu masu“ pod kontrolom, smatra Chomsky. Kako? Dati im zabavu, prestraviti ih bilo čime, sve kako ne bi mislili svojom glavom, ističe Chomsky. Pri tome, poučeni iskustvom radničkih protesta, važno je javnost razdvojiti i marginalizovati, učiniti ih usamljenim ostrvima koji promišljaju u strahu da je njihovo „drugačije mišljenje“ samo njihovo i da je zbog toga pametnije povinovati se „volji većine“.

Prevažodno se baveći lingvistikom, Chomsky nas upozorava na efikasnost *praznih parola* koje koriste vlade u SAD-u da pridobiju javnost za svoje interese. Nekada su to parole, nekada samo riječi: demokratija, amerikanizacija, harmonija, podrška, podrška našim trupama, odbrana slobode, nacionalna sigurnost, itd.

Riječi dovoljno široke da im svako da svoje značenje. Naučeni da je SAD *demokratska zemlja* koja *zagovara demokratiju širom svijeta*, javnost teško da pomišlja „krivo tumačiti“ navedene slične izraze ili parole. Pri tome, intelektualci u SAD-u propagiraju demokratiju, prava i slobode kojima je glavni akter vlada SAD-a, pa se čini da narodnim masama ne ostaje drugo nego povjerovati „pametnijim“. I to je način da se elite sačuvaju od „narodne demokratije“.

Upravo zato, ističe Chomsky, propagiraju se i tumače čak tri kategorije zlodjela koje on naziva: „konstruktivnim“, „benignim“ i „zlikovačkim“ krvoprolicima. „Konstruktivna krvoprolića“ su ona koja služe interesima američke moći; „benigna krvoprolića“ su uglavnom nebitna za ove interese; a „zlikovačka krvoprolića“ su ona koja se mogu pripisati zvaničnim neprijateljima i tako postati korisna za mobilizaciju javnosti.“ (Chomsky, 2000: 200)

Pojednostavljeno, „naše krvoproliće“ je „konstruktivno“ jer ima za cilj „dovesti demokratiju širom svijeta“, a „vaše krvoproliće“ je „zlikovačko“ jer ima za cilj „udariti na demokratiju u našoj zemlji ili zemlji s kojom smo u političkom ili ekonomskom savezu.“

Na taj način „odbrana ljudskih prava“ postaje „teror u zemljama Trećeg svijeta“, „demokratija“ postaje drugo ime za „agresiju“. No, *Times*-ov dopisnik

Nil Luis piše da je „konstantna tema američke spoljne politike nastojanje da se demokratija američkog stila proširi širom sveta.“ (Chomsky, 2000: 138)

Upravo o „demokratiji američkog stila“ diskutuje Chomsky i propituje niz političkih odluka koje je Amerika vodila u svijetu, narušavajući i slobode i pravo izbora i pravo na informacije, kako svojim tako i građanima onih zemalja u kojima je nastojala stvoriti poredak po svojoj mjeri.³

Ljudska prava su, kako to iz diplomatskih odnosa SAD-a vidi Chomsky, instrument političke kulture i služe kao „oružje protiv protivnika i kao sredstvo da se mobilise domaće stanovništvo iza stega naše plemenitosti, dok se odvažno denunciraju stvarne ili neosnovane zloupotrebe zvaničnih neprijatelja.“ (Chomsky, 1999: 176)

Zbog toga se, ističe autor, u klijentskim državama SAD-a krše prava na slobodu izražavanja, a mediji „služe moćnima i privilegovanima kao sredstvo za manipulaciju, indoktrinaciju i kontrolu.“ (Chomsky, 2000: 177)

4. Zaključak

Mnogo je primjera koje Chomsky navodi u knjizi a koji potkrepljuju činjenicu da je uloga medija značajna u procesima donošenja odluka pojedinih vlada, prevashodno američke, te utjecaju te politike na globalnom planu.

Prilika da se stvaraju transnacionalne kompanije stvorila je uslove za razvoj globalnih medija, naravno uz razvoj tehnologije. Stvaranjem transnacionalnih

3 Primjer inertnosti medija navodi Chomsky između ostalog i u slučaju mina u Laosu od kojih su ginula djeca. Riječ je o stotinama hiljada mina na tom prostoru. Pentagon odgovara da „ljudi ne treba da žive u tim oblastima i da im je problem poznat.“ Čak SAD odbija da ustupi civilnim timovima za deminiranje svoje minske mape za Indokinu.

1989. su bivši marinci koji su bili u Vijetnamu izvjestili da su demontirali mnoge mine, ali je dosta još ostalo nedemontiranih u područjima gdje ljudi pokušavaju obrađivati zemlju i sade drveće. Ljudi su ginuli i bivali ranjavani. Ništa od ovoga nije bilo u medijima.

Međutim, režim u Afganistanu kojeg su doveli Sovjeti, dao je na raspolaganje svoje minske mape. Ipak su naslovi glasili: „Sovjeti ostavljaju smrtonosno nasleđe Afganistancima“, „Mine ponovo ugrožavaju Afganistance“, „Sjedinjene Države prebacuju Sovjetima zbog uklanjanja mina, „Pomoć Sjedinjenih Država u obučavanju izbeglica za uklanjanje minskih polja u Afganistanu“ i td. (Chomsky, 2000: 51)

Razlika u ova dva primjera je u tome da su ove druge sovjetske mine pa je prirodno da SAD pokrene akciju za uništenje tih mina i optuže Ruse za nedovoljnu saradnju u „časnom poduhvatu“.

kompanija omogućeno je da se kapital skoncentriše na manju grupu ljudi koja time dobija moć da utječe na donošenje odluka i kreiranje politika, kako u svojim zemljama, tako i globalno.

Masovni mediji imaju moć da utječu na demokratske odnose, kako lokalno tako i globalno. Prepreka tome jesu interesi politika i kapitala koji u svojim rukama drže medije.

Savremeno demokratsko društvo tako postaje drugo ime za novu totalitarnu državu u kojoj se prikrivenim sredstvima, posredstvom masovnih medija i propagandnih i manipulativnih tehnika, utječe na javnost na način da se dezorganizira, rasprši, obmane slikom i riječju kojoj ponestaje smisla i značenja i koja otupljuje čula, udaljava od sebstva i uranja čovjeka u privid svijeta u kojem sanja da živi. Za to vrijeme samoproglashene elite vladaju svijetom.

Iako kritičar moderne demokratije na način kako je tumače SAD, Chomsky ipak ostavlja prostor čovjeku da djeluje zahvaljujući svojoj sposobnosti promišljanja o svijetu i sebi samome.

Ako je globalni medij zaista sredstvo vladavine svijetom, a primjeri pokazuju da jeste, nije li potrebno za početak diskonektovati se sa mreže globalnih medija i konektovati se na sebe kako bi se ovladalo sobom.

**GLOBAL MEDIA AS A TOOL FOR RULING THE WORLD
(READING CHOMSKY: NECESSARY ILLUSIONS NECESSARY
ILLUSIONS: THOUGHT CONTROL IN DEMOCRATIC SOCIETIES)**

ABSTRACT

Noam Chomsky, American linguist and social and political theorist, in his book *Necessary Illusions: Thought Control in Democratic Societies*, questions and analyzes through examples what the global media serves, what is the role of the state and private media, behind the global media, how it spreads propaganda, in order to grasp the ultimate goal of a global game under the guise of democratic relations.

Where does the reality in our society begin, and where does the deception go? Is reality what is mediated to people through global media or are global

media a means of misleading the public? What do we look at and what do we see? If sense perception is just one limited perception of the world that we, as human beings, can grasp, do we rule our senses or did we leave them to another?

Keywords: media, manipulation, globalization, democracy, thought control

5. Literatura

1. Chomsky, Noam (1999), *Kontrolisana demokratija*, CID, Podgorica
2. Chomsky, Noam (2000), *Nužne iluzije, kontrola uma u demokratskim društvima*, Svetovi, Novi Sad
3. Chomsky, Noam (2011), *Kontrola medija, spektakularna dostignuća propagande*, Rubikon, Novi Sad
4. Fejzić-Čengić, Fahira (2016), *Nelagoda s medijima*, Dobra knjiga, Sarajevo
5. Fejzić-Čengić, Fahira (2008), *Uvod u teoriju informacija*, Promocult, Sarajevo
6. Herman, Edward, McChesney, Robert (2004), *Globalni mediji*, Clio, Beograd
7. Kami, Alber (2004), *Moral i politika*, Ateneum, Beograd
8. Kečo – Isaković, Emina (2006), *Izazovi mas-medija*, Šahinpašić, Sarajevo
9. Tucaković, Šemso (1999), *Propagandno komuniciranje*, Studentska štamparija Univerziteta Sarajevo, Sarajevo
10. Zbornik radova, *Globalizacija* (1999), uredio Anđelko Milardović, PanLiber, Osijek, Zagreb, Split

PRIKAZI

Zenaida Karavdić

VEDAD SMAILAGIĆ: UVOD U TEKSTNU LINGVISTIKU,
EDICIJA PRIRUČNICI, KNJ. 11, INSTITUT ZA JEZIK UNIVERZITETA U
SARAJEVU, SARAJEVO 2018, 183 STR.

Knjiga prof. dr. Vedada Smailagića „Uvod u tekstnu lingvistiku“ jedna je od onih neophodnih knjiga koje konačno popunjavaju prazninu u literaturi koja stoji godinama. Lingvisti koji se žele baviti tekstnom lingvistikom suočeni su s velikim nedostatkom literature na našem jeziku – za bilo kakve detalje, mora se konsultirati strana literatura, koja nije pisana na osnovu našeg jezika i samim tim nije jednostavno primjenjiva na njega, nego su prinuđeni preuzimati principe i pokušavati ih prilagoditi bosanskom jeziku. Upravo te principe autor je skupio na jednom mjestu i opisao ih na primjerima iz bosanskog, ali i njemačkog i engleskog jezika.

U prvom poglavlju pod naslovom „Zadatak tekstne lingvistike“ dobijamo opširan uvod o proučavanju teksta s različitih aspekata (teologije, historiografije, prava, žurnalistike, sociologije, psihologije, književnosti), nakon čega slijedi pregled razvoja lingvističkog pristupa tekstu, još od njegovih preteča – retorike i stilistike – uz jasno razgraničavanje od njih i, važno, navođenje svih domaćih autora koji su se dotakli teksta s lingvističkog aspekta, ali uz najpoznatije citate stranih autora, što studentima uveliko olakšava savladavanje gradiva te čini ovu knjigu referentnom u daljim proučavanjima. Pritom se autor ne drži jednog specifičnog lingvističkog pristupa, nego pravi sintezu, čak i u tako složenim pitanjima kao što je definiranje teksta i diskursa i njihovo supozicioniranje. Definiciji teksta prilazi s oprobanoj aspekta kriterija, koji se pokazao kao najupotrebljiviji i za definiciju riječi i rečenice, s tim da, kao ni u potonjim, tekst kao jezički znak ne mora uvijek i svugdje odgovarati svim kriterijima.

Sama knjiga strukturirana je vrlo sistematično, prema kategorijama kojima se inače opisuju svi jezički elementi, a to su funkcija, struktura, značenje, relacija i forma. U poglavlju „Tekst i funkcija“, nakon uvoda u kojem se funkcija teksta pozicionira prema kriterijima tekstualnosti i teorijama govornih činova, na pojedinim primjerima prikazane su informativna, apelativna, obligacijska, kontaktna i deklarativna funkcija teksta. Uza svaku od ovih funkcija data je formula za prepoznavanje, a zatim gramatički indikatori za nju, od korištenih specifičnih glagola, preko vremena koja se koriste, do značenja koja su bitna za ovakve tekstove, kao i odsustvo nekih drugih karakteristika koje će pripadati prvenstveno nekim drugim funkcijama teksta. Samim tim, ovaj se dio knjige može koristiti i u druge svrhe – recimo razvijanje medijske pismenosti, zbog navođenja načina na koji tekst želi utjecati na nas, kojima onda možemo razotkriti i tekstove koji se prikazuju kao naučni ili stručni, a zapravo imaju funkciju da nas navedu da razmišljamo na određeni način. Treba istaknuti i zanimljivost tekstova – između ostalih, naći ćemo Povelju Kulina bana, Pionirsku zakletvu, lični mail, Ustav SAD, opise iz ljubavnih oglasa, reklame za banku i političke stranke...

Poglavlje „Tekst i struktura“ oslanja se djelimično na prethodnu autorovu knjigu „Uvod u lingvistiku“, s tim da je ovdje tema preciznije razjašnjena i detaljnije oprmjerenjena. Naime, u ovom poglavlju pažnja je posvećena koherenciji teksta, navedenoj u prvom poglavlju kao bitan kriterij tekstualnosti. Ovo je možda najkonkretniji aspekt tekstualne lingvistike, budući da su sredstva eksplicitne koherencije uglavnom ograničena i ustaljena, čak i zajednička za više jezika. Ta sredstva su repeticija, supstitucija, pronominalizacija, tempus, elipsa, metakomunikacijski signali i, napokon, konektori, koji su ovdje dati na posljednjem mjestu, dok se često u gramatikama jedino oni i navode kada se govori o tekstnoj lingvistici. Iz ovoga se tako vidi autorov široki pristup temi, a o naučnoj smjelosti i iscrpnosti svjedoči potpoglavlje o inherentnoj koherenciji, koja je zasnovana na semantici i samim tim teže dokaziva i „usustavljiva“ nego eksplicitna. I ovdje nalazimo različite tekstove kao primjere – od onih o Edinu Džeki, preko dijelova iz Andrićeve „Na Drini ćuprije“ i „Travničke hronike“, do biografije (Hasana Kikića), horoskopa, Zakona o visokom obrazovanju, recepta, bajke...

I dok ovo poglavlje obrađuje uglavnom šire poznate pojmove, naredno, pod nazivom „Tekst i značenje“, zadire u neka od složenih pitanja kao što su tema i rema, koje su originalno objašnjene do u detalj, s modelima prepoznavanja teme i reme, vrlo konkretno oprimjerenim, radi što boljeg razumijevanja, ali istovremeno uz kritike ovakvog pristupa značenju teksta. Ovo je sve dato u potpoglavlju o principu tematske progresije, koja je samo jedan od predloženih načina za analizu značenja teksta. Princip izotopa dat je kao alternativni, s tim da se ne propušta prilika da se on objasni i s drugih aspekata, npr. funkcije teksta. Princip propozicija također koristi termin *tema*, ovaj put s drugim značenjem, koje ga jasno razgraničava od teme iz tematske progresije, a nudi i rješenja za njene nedosljednosti. Ovo potpoglavlje moglo bi biti dragocjeno za nastavnike razredne nastave na časovima lektire, jer se iz njega jako lijepo može uočiti tema cijelog teksta, koja je u školama neophodna stavka na časovima lektire. Princip utekštavanja odnosi se prvenstveno na pisane tekstove i razmatra se kao narativni, deskriptivni, argumentativni i eksplikativni princip, unutar kojih se nudi obilje termina iz različitih teorija, s tim da se autor uvijek opredjeljuje za jednu, ako već ne stvara novu ili modificiranu, te konkretnih gramatičkih indikatora. Tekstovi su i dalje zanimljivi, pa ovdje nalazimo sportske i izvještaj Centralne banke, bajku, tekst o obrezivanju jabuka, udžbenički tekst o celulozi, tekst pod nazivom Trumpocalypse, čak i jednu šemu.

U poglavlju o tekstu i relaciji zapravo se govori o intertekstualnosti. Zanimljivo je kako je intertekstualnost, najviše korištena u književnoj kritici, ovdje iskorištena za čisto lingvističku analizu teksta, i to kroz povezivanje poznate strukturalističke premise o sintagmatskim i paradigmatskim odnosima jezičkih znakova. Autor ovdje pokazuje kako se i u ovom smislu tekst može posmatrati kao jezički znak, pa se na sintagmatskom nivou govori o referencijalnoj, a na paradigmatskom nivou o tipološkoj intertekstualnosti. Obje vrste opisane su vrlo konkretno, uz uvođenje i objašnjavanje te oprimjerenje termina kao što su pretekst, intertekstualna pasaža, koju dalje čine izvor i signal intertekstualnosti i preuzeti tekst, kad je riječ o referencijalnoj, te dijahrona i sinhrona intertekstualnost kad je riječ o tipološkoj. I pored vrlo jasnih i konkretnih objašnjenja i primjera, ovo je poglavlje obogaćeno i potpoglavljem s dva primjera tumačenja teksta kroz intertekstualnost, na kojima se može

provjeriti razumijevanje prethodno objašnjenog. Ovdje kao primjere imamo napise iz novina, odlomke iz romana, viceve...

U posljednjem poglavlju, o tekstu i formi, nude se kriteriji za podjelu tekstova i daju primjeri za izvještaj, sportski izvještaj, komentar, horoskop, zakonski tekst, lični oglas, kuhinjski recept i ugovor. Svi su primjeri na bosanskom jeziku, uz napomenu da njihove karakteristike vrijede manje-više i za njemački i engleski jezik, što znači da su na tragu mogućih jezičkih univerzalija, s tim da je mjesto našao i tekst na hebrejskom jeziku, napisan hebrejskim pismom! Metodička vrijednost ovog poglavlja je u tome što se kroz njega provlače paralele i s prethodnim poglavlja, što u svojevrsnoj kružnoj kompoziciji rezimira dio tekstne lingvistike zahvaćen ovim udžbenikom koji, kao što se vidi, uopće nije mali ni zanemarljiv. Na kraju je dat popis literature i izvori tekstova.

Ono što još na kraju valja naglasiti jest jezik kojim je pisana ova knjiga, koji je jednostavan, lahko prijemčiv, prilagođen početnicima u lingvistici, a opet sa svim bitnim terminima i objašnjavajući i složena pitanja lingvistike teksta na vrlo jasnim primjerima.

Haris Čatović

**AMIRA TURBIĆ-HADŽAGIĆ I ELVIR MUSIĆ
BOSANSKOHERCEGOVAČKA PREZIMENA I.
PREZIMENA PO IMENIMA NAVJESTITELJA BOŽIJE
RIJEČI**

Bosnistička istraživanja antroponimije postala su u 2018. godini bogatija za knjigu *Bosanskohercegovačka prezimena I. Prezimena po imenima navjestitelja Božije riječi*, autora dr. Amire Turbić-Hadžagić i dr. Elvira Musića, koja je izašla u izdanju Bošnjačke nacionalne zajednice za grad Zagreb i Zagrebačku županiju. Studija je napisana na 195 stranica. Dosadašnja bosnistička naučna istraživanja antroponimijskog sloja leksike nisu bila naročito zastupljena, pa do sada nema tačnih podataka o specifičnom sastavu imena i prezimena u Bosni i Hercegovine. Ipak, na ovom mjestu vrijedne su spomena studije naših autora, Ismeta Smailovića *Muslimanska imena u Bosni i Hercegovini* i Abdulaha Škaljića *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, jer sadrže značajne antroponimijske podatke koje su na neki način osnova ove knjige, jer u ovoj knjizi prezimena su izvedena od ličnih imena. Svjesni manjka studija koji se odnose na istraživanja antroponimijske građe, autori su pred sobom imali težak zadatak u popunjavanju tih praznina. Vođeni sviješću o važnosti antropoloških teorija u različitim naučnim disciplinama, a naročito u lingvističkoj autori su nastojali osvijestiti bosanskohercegovačkog čovjeka u kontekstu njegova sociokulturnoga razvoja, smatrajući ga a priori kao nosioca karakterističnih kulturno-historijskih vrijednosti, odnosno kao kulturnog subjekta koji je dodatno određen historijskim datostima okruženja u kojem je stasavao.

Stoga se već u prvom poglavlju knjige “Razvoj prezimena u Bosni i Hercegovini” daje historijski pregled kontinuiteta imenovanja ljudi na

prostoru Bosne i Hercegovine, polazeći od najstarijih spomenika na prijelazu iz prethistorijskog u historijsko razdoblje. Donose podatke o prvom pisanom spomeniku koji datira iz razdoblja 36. god. prije n.e. Naime, radi se o natpisu na kamenu pronađenom u Tasovčićima kraj Čapljine, koji je pisan latinskim jezikom. Nadalje, autori prate kontinuitet razvoja pismenosti na bosanskohercegovačkom terenu, pa govore i o prvim zabilježenim imenima u slavenskom dobu. U tom kontekstu spominju *Natpis sa septuma crkve sv. Petra* u Rapovini kod Livna pisan latinskim pismom, zatim *Natpis na Manastirištu* u Kijevcima kod Bosanske Gradiške (10–11. stoljeće) pisan glagoljicom. Neizostavna je Humačka ploča iz 10. ili 11. stoljeća na kojem su zapisana lična imena: *arhandel Mihajlo, Krsimir, sin Bretovi Pavica*. Daju popis zapisa i natpisa bosanskog srednjovjekovlja tokom 12. stoljeća. Do 12. stoljeća prisutne su jednoimenske formule. Autori navode da su dvoimenske formule prisutne od 12. stoljeća, što potkrepljuju primjerima Draže Ohumčanin i Desin Ratničević, smatrajući ovaj drugi dio pored imena bosniziranim hipokoristikom, za koji smatraju da predstavlja preteču bosanskohercegovačkih prezimena. Kao takva javljaju se od 12. do 15. stoljeća i to predstavlja prvu fazu postanka bosanskohercegovačkih prezimena u kojoj je dominantna jednoimenska formula, tj. jedna osoba = jedno lično ime. Već se ovdje može nazrijeti razlog zbog čega autori donose ovako detaljno popis historijskih spomenika na kojima se mogu naći zapisana prva imena. Naime, prezimena koja će biti prezentirana u glavnom dijelu knjige u svojoj osnovi imaju imena. Može se zaključiti da su prezimena sekundarna forma čija je osnovna sastavnica u strukturi imena. U tome se može nazrijeti jedan model antroponimijskog sistema u srednjovjekovnom razdoblju, a koji će, vidjet ćemo kasnije, biti naslijeđen i u vremenu koje poslije njega slijedi. Smatramo da je bilo važno sagledati historijske procese koji su se u jeziku odvijali u kontekstu nastajanja imena, jer se može steći uvid u zakonomjernost razvoja antroponima kao jezičkog znaka, njegovu uvjetovanost vanjskim (ekstralingvističkim) i unutrašnjim (lingvističkim) faktorima koji funkcioniraju u određenom antroponimijskom sistemu.

Nadalje, autori navode i primjere dvoimenske formule kada je uz lično ime upotrijebljen pretprezimenski patronim tvoren sufiksom -ić: Slavko Političić i Gradislav Turbić (1240. g.), Hreljko Rastimirić... Među historijskim spomenicima koji su ušli u analizu autori izdvajaju različite izvore administrativno-pravne

pismenosti u srednjovjekovnoj Bosni, pa su u obzir uzete povelje, darovnice, potvrde, trgovački ugovori i pisma. Prate kontinuitet pojavljivanja nekoga prezimena kroz različite generacije, pa tako navode: Pribinić: 1366; 1378; 1392; Radinović: 1397; 1399; 1405; 1421; 1423; 1439...

Navode i primjere tranzicije prezimena u tim dokumentima: Tomaš kralja Ostoje (1444) kasnije Tomaš Ostojić (1446), Stjepan Tomašević (1461) je sin Stjepana Tomaša (1451).

Dolazak Osmanlija na ove prostore označio je drugu razvojnu fazu koju karakterizira masovna pojava prezimena. Utjecaj islamske kulture i civilizacije identifikacija rezultirat će time da se imenovanje osoba vrši po očevoj liniji. To potvrđuju pozivajući se na različita naučna istraživanja te historijske izvore iz koje crpe podatke, pa tako iznose da u ranome 16. stoljeću imamo zabilježena prezimena: Skenderpašić, Bajezidagić, Dugalić, Sokolović. Donose i prezimena koje je Evlija Čelebija zabilježio u Sarajevu – Ljubić, Filipović, Koskić, Lafić, Ćović, Junić, Dešić, Lub-zade, Filip-zade, Koski-zade, Lafizade, Covo-zade, Junak-zade, Dešo-zade, te popis sarajevskih zanatlija proveden početkom 18. stoljeća u kojem su zabilježena mnoga prezimena, među kojima su: Saračević (Sarač-zade), Hadžiabdić (Hadžiabdi-zade), Bičo (Bičo-zade), Bećirović (Bekir-zade), Hadžiejubović (Hadžiejub-zade) itd.

U narednom poglavlju studije “Zakon o osobnom / ličnom imenu (i prezimenu)” autori odlomcima zakonskih akata Federacije Bosne i Hercegovine, Republike Srpske i Brčko Distrikta. Navodeći ono što je na isti način definirano u svim zakonskim dokumentima jeste podatak da lično ime čini ime i prezime. Autori problematiziraju ovakvo zakonsko rješenje jer ne postoji precizan podatak o tome koliko riječi može činiti ime i prezime. U skladu s tom konstatacijom, autori se opravdano pitaju da li to znači da neka osoba može imati bezbroj ličnih imena i prezime, u slučaju da to želi!

U narednom poglavlju studije “Klasifikacija prezimena” autori su izvršili podjelu bosanskohercegovačkih prezimena na:

1. prezimena nastala od ličnih imena,
2. prezimena nastala od naziva zanimanja,
3. prezimena nastala od nadimaka,
4. prezimena nastala od etnika i etnonima,

5. prezimena motivirana materijalnom i nematerijalnom kulturom, 6. ostala prezimena.

Ovom podjelom, autori su identificirali glavne trendove i modele u kojima se oslikavaju bosanskohercegovačke posebnosti u procesu imenovanja stanovnika na prostoru Bosne i Hercegovine, a istovremeno ukazuju na glavne razvojne pravce bosanskohercegovačke antroponimije, odnosno na formiranje antroponimijskih kategorija koje su specifične za taj prostor.

Nadalje su izvršili podjelu prezimena koja su nastala od ličnih imena, a obuhvataju sljedeće kategorije:

a) prezimena nastala od ličnih imena Božijih navjestitelja, aa. svetačko ime, ab. ime Božijega poslanika, ab.1. ime Božijega poslanika + društvena funkcija, položaj, zanimanje ili titula, ab.2. ime Božijega poslanika + rodbinska veza, b) narodno ime, c) orijentalno ime, d) ime iz drugih jezika, e) hipokoristik.

Kako je iz naslova vidljivo, autori su u ovoj knjizi pažnju posvetili samo prezimenima koja su nastala od ličnih imena Božijih navjestitelja, pri čemu razlikuju:

Prezimena koja su nastala od ličnih imena

1. asufiksalna prezimena u čijoj osnovi lično ime (prezime = lično ime):
Abram, Adem, Ahmed...;
2. sufiksalna prezimena koja su nastala od izvedenoga ličnog imena Božijeg navjestitelja sufiksima:
-ac: Jakovac, Lutovac, Mahovac; -ač: Jankač, Lukač; -ać: Lukać; -aj:
Ademaj, Isenaj, Mujaj, Mustafaj; -aja: Šolaja, te drugim sufiksima;
- 2.a. prezimena od skraćenog ličnog imena: Dania, Iso, Jakuta...;
- 2.b. sufiksalna prezimena na -ević: Jačević, Jekešević, Jakovljević...; -ović:
Idrizović, Ismailović, Ilijazović;
- 2.c. sufiksalna prezimena na -ov: Davidov, Jakubov, Salihov... i -ovski:
Ademovski, Ahmetovski, Idrizovski i dr.

Prezimena koja imaju osnovno ili skraćeno lično ime + društvenu funkciju, položaj, zanimanje ili titulu i sufiks -ić: Ademagić, Dautefendić, Eminefendić,... ili -ović: Adembegović, Dautbegović, Isabegović...

Prezimana koja u osnovi imaju lično ime + rodbinsku vezu i sufiks -ić: Salihamidžić.

U glavnom poglavlju studije *Prezimana od ličnih imena* knjige dat je popis prezimana nastalih od ličnih imena Božijih poslanika. Prvo pitanje koje se nameće je zašto baš taj sloj antroponimijske građe. Leskički materijal koji pripada domeni religijskog svjetonazora, rezultat je tijesnih veza s historijom, kulturom i svjetonazorom naroda, što znači da je usko vezan i s razvojem društva te da obuhvaća najvažnija područja života i djelovanja ljudi. To znači da su Božiji navjestitelji (poslanici) postali sastavni dio historije, kulture naroda što se odražava i na jezički sistem, naročito njegov leksički sloj. Prepoznavanje potencijala u imenima navjestitelja Božijih riječi kao sociokulturnog fenomena koji je bio motivacioni proces u struktuiranju prezimana, svjedoči autorski koncept koji je dubinski vezan za bošnjačku kulturu kao društvenu i duhovnu formaciju koja se odlikuje svojom originalnošću i karakterističnošću koje su u velikoj mjeri odraz religijskih utjecaja.

Za svako ime Božijeg poslanika data je etimologija, kao i kratka priča koja se za njih vezuje, pa tako dosta saznajemo o njihovom životu. Te su kratke priče jako važne jer one imaju jake pulsacije asocijativnog polja, pa tako imena navjestitelja Božijih riječi postaju potencijalno figurativne antroponimske jedinice koje u kulturnim i nacionalnim svjetonazorima postaju kulturno markirane komponente. Autori time pokazuju da se u procesu davanja imena uzimaju u obzir određeni aspekti, od kojih je najvažniji onaj asocijativni – postoji unaprijed određena slika osobe, sa svim njenim kulturnim i društveno značajnim pojavnostima. Dakle, osobi kojoj se nadijeva ime pripisuje se određena vrsta ponašanja, karaktera i napose kulturnog identiteta u specifičnom kontekstu. Zato antroponimi zauzimaju posebno mjesto u istraživanju jezika, jer vlastita imena, nadimci, prezimana ljudi nisu samo dio leksičkog sistema. Iako se razvijaju po određenim zakonitostima leksičkog sistema u jeziku u kojem su stvoreni, njihov značaj nije tu završen. Naime, jezička komponenta je samo formalni znak onoga što oni suštinski jesu, odnosno što se njima sadržajno odražavaju različite komponente duhovne kulture jednog naroda – njegove etnografske, historijske, društvene specifičnosti. Te se dvije komponente – lingvistička i duhovna – savršeno poklapaju i međusobno su nerazdvojivo povezane i odijeljeno ne

zadovoljavaju potrebe niti društva niti vremena u kojem se koriste. Zapravo, za te dvije komponente može se slobodnije kazati da predstavljaju specifičan simbiotički način funkcioniranja, pri čemu jedna komponenta drugu uvijek potpomaže i dopunjuje, što na kraju predstavlja najpodesniji oblik za kolektiv u kojem se nastoji stvoriti jasna identifikacija osobe u datom vremenu, a koja odgovara tradiciji, običajima i važećim trendovima.

Zato priče, koje su u ovoj knjizi donijete, predstavljaju cijeli kompleks informacija o osobi u čije su ime utkani različiti sadržaji. Srazmjerno širenju religijskih fenomena na prostorima Bosne i Hercegovine, značajno je rastao udio antroponimijskog sloja leksike u čijoj strukturnoj sastavnici imamo imena navjestitelja Božije riječi.

U drugom dijelu knjige, dato je nekoliko stotina popisanih i obrađenih prezimena nastalih od imena navjestitelja Božije riječi. Ilustrativno izdvajamo tri primjera načina obrade prezimena:

- Adem / Adam – prezimena koja su nastala od ovog imena su: Adamčić, Adamić: Adamik, Adamović, Ademagić, Ademaj, Adembegović, Ademi, Ademović, Ađemović, Ademovski.
- Josip / Josif / Jusuf / Jusif – prezimena koja su nastala od ovog imena su: Josić, Josifović, Josipović, Joskić, Josović, Jozak, Jozanović, Jozelić, Jozeljić, Jozepović, Jozić, Jozinović, Jozipović, Jozukić, Jožanc, Joželjić, Juka, Jukan, Jukančić, Jukanović, Jukić, Jusanović, Jusičić, Jusić, Jusko, Jusmani, Jusović, Jusubašić, Jusubegović, Jusuf, Jusufagić, Jusufbašić, Jusufbegović, Jusufhodžić, Jusufi, Jusufija, Jusufović, Jusufovski, Jusuframić, Jusufranić, Jusufspahić, Jusunović, Jusupović.
- Muhamed – prezimena koja su nastala od ovog imena: Hamović, Muhamed, Muhamedagić, Muhamedbegović, Muhamedović, Mušančić, Mušanović.

Kao poseban doprinos autora ovdje ističemo njihovo nastojanje da lokaliziraju svako pojedinačno pojavljivanje navedenih prezimena na bosanskohercegovačkom terenu.

Detaljnim uvidom u prezentiranu građu prezimena možemo doći do sljedećih saznanja:

- u nastanku prezimena značajan udio ima asocijativno polje iz domene religije;
- otkriven je univerzalni jezički proces pri strukturnom kreiranju prezimena;
- prezimena nastala od imena navjestitelja Božije riječi najprije su motivirana kulturno-historijskim sadržajima, što znači da u procesu nastajanja prezimena se uzima u obzir ime koje u sebi sadrži neki generalizirani karakter, specifičnu historijsku ulogu i sl.;
- daje se raznolikost generičkih formi prezimena nastalih od ličnih imena, koja je rezultat dinamičnih procesa koji se odvijaju na prostoru Bosne i Hercegovine, a koja su primarno uvjetovana vjerskim shvatanjima.

Na kraju studije dolazi poglavlje “Prilozi” u kojem nas autori detaljno informiraju sa izvorima iz kojih su crpili građu.

Na kraju ističemo autorsku odvažnost u primjeni metodološkog pristupa, koji primarno pripada naučnoj oblasti onomastike, nastojeći da razjasne ono što prvo dovodimo u vezu s čovjekom – njegovo lično ime. Istraživati antroponimijski sloj leksike kompleksan je posao koji je zahtijevao uvid u najkomplicovanija pitanja etnogeneze, pri čemu se istraživač hvata u koštac s pitanjima lingvističke naravi, ali i ekstralingvističke, uzimajući u obzir spoznaje i saznanja iz historije, etnologije, sociologije, religije i sl. Takav interdisciplinarni pristup bio je neophodan kako bi autori uspješno predstavili bosanskohercegovački identitet kroz ovaj sloj leksičke građe. Time su postavili nove smjernice u proučavanju antroponimijskih jedinica.

*SOCIOLOGIJA
I PEDAGOGIJA*

Merima Jašarević
Majra Lalić

POSljedICE TRANZICIJSKIH PROMJENA NA ODGOJ, OBRAZOVANJE I KULTURU U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM DRUŠTVU

SAŽETAK

Postoje dva aspekta ovoga naučnog rada - jedan je sociološki koji se bazira na sociološkim oglecima o odnosu globalizacijskih trendova spram bosanskohercegovačke kulture i umjetnosti. Drugi aspekt ovog članka jeste pedagoški, koji svoj akcent promatranja stavlja na razvoj djeteta i obrazovne procese u vrijeme digitalne tehnologije koje su jedna od posljedica tranzicije bosanskohercegovačkog društva.

Sadržina i dubina promjena bosanskohercegovačkog društva obuhvata duži period tranzicijskih promjena u svim segmentima društva, najprije tu su se desile političke promjene, nova teritorijalna i demografska ustrojstva društva i države, koja su u svojim retrogradnim procesima uveliko ostavile velike posljedice po odgoj, obrazovanje i kulturu Bosne i Hercegovine.

„Umjesto demokratizacije društva zatonuli smo u totalitarizam, čiju je okosnicu činio nacionalizam; umjesto u ekonomsku tranziciju i tržišnu ekonomiju zatonuli smo u mafijaško-kriminalno i korupcijsko stanje; umjesto prava čovjeka uspostavljen je kolektivitet nacionalnih i narodnih prava u kome jedinka i njegov interes ne postoje (...)“ (Fočo, S. 2005: 49). Dok su s druge strane mladi u suživotu sa svim proizvodima Zapada, najprije s digitalnim svijetom koji postaje jedan od dominirajućih faktora, čak koji svojim postojanjem utječe na proces odgoja i obrazovanja, a samim tim i na razvoj ličnosti. On svojim djelovanjem stvara promjene u dosadašnjoj „hijerarhiji“ obrazovanja. Uloge svih faktora se mijenjaju. Nastavnici i profesori nisu više jedini izvor informacija. Informacije su

lahko dostupne učenicima i studentima svugdje. Sada se mijenja uloga onih koji educiraju mlade, zapravo, ona uloga u kojoj je nastavnik i profesor bio izvor informacija nestaje, oblikuje se u onu ulogu u kojoj pomaže učenicima i studentima usmjeravajući ih na prave informacije i pomažući im organizirati već postojeće. Zato se kaže da nastavnik nije više solista nego prateći vokal (Delors, J. 1998).

Kroz empirijski dio ovog rada pokazat ćemo kakvo je mišljenje studenata prema bosanskohercegovačkom društvu i kulturi, te na koji način prebroditi tranzicijske promjene u bosanskohercegovačkom društvu.

Ključne riječi: obrazovanje, odgoj, kultura, globalizacija, kulturni identitet, obrazovanje, umreženo društvo

Umjesto uvoda

Bosanskohercegovačko društvo se zadnje dvije decenije nalazi u takozvanom *prelaznom* vremenu koje ne samo da je zahvatilo društvo već ima snažan odraz i na pojedinca. Položaj pojedinca u našem društvu je pitanje za psihologe i teologe, ali i najprije pitanje za sociologe koji se, čini se, nemaju pretjerani optimizam po pitanju tranzicijskih posljedica koje su zahvatile sve pore naše stvarnosti. „Ako počemo od jednostavnoga konstituiranja, da nema zdravih snaga u bolesnome društvu, onda moramo znati da ta konsekvencija proizvodi frustriranost i jedan oblik društvene ili političke patologije koja se reflektira na građane kao i razne epidemije koje se u medicinskome smislu mogu promatrati kako se šire na stanovništvo.“ (Fočo, 2005:65)

Država Bosna i Hercegovina je ostala ogoljena u svakom smislu nakon rata u periodu 1992-1995. godine: razrušena su gotovo sva kulturna dobra - biblioteke, fakulteti, muzeji, galerije, industrija, medijske zgrade, zdravstveni objekti, komunikacijska infrastruktura, dakle, u svakom pogledu Bosna i Hercegovina je nakon rata morala da krene od samih početaka koji su prouzrokovali mnoge nedaće. Osim što je država bila zatečena ratom devastiranim društvom, morala je krenuti u demokratske promjene – implementiranje ljudskih prava, širenje tolerancije i mira te sličnih indoktrinacija u službi monetarnog sistema Svjetske banke i zapadnjačkih ideologija, tako da proces globaliziranja ide brzo i neometano da bi za nekoliko godina država i društvo poprimili drugačiji oblik

ponašanja i mišljenja u odnosu na socijalistički režim. Navale etnonacionalizma i religijskog etnonacionalizma su rasle, uz te pojave s druge strane društvo je pokoreno navalom kiča i šunda u svim strukturama, društvene devijacije poput narkomanije, prostitucije, korupcije su dosegle svoj vrhunac do danas.

Unutar sociološkog diskursa, društva koja proživljavaju svoj civilizacijski vrhunac koji je mjerljiv stepenom informacijskog napretka i informatičkim tehnologijama najčešće se naziva postindustrijsko društvo/informacijsko društvo (Bell, 1976) ili informacijsko društvo, umreženo društvo (Castells, 2000). Autori poput Abercrombieja, Hilla i Turnera (2008) polaze od koncepcije postindustrijskog društva prema kojem je znanje glavni izvor vrijednosti u ekonomiji, te da su informacija i njena upotreba nužno određujući za nova oblikovanja društva. Oni smatraju da su *informacijska supercesta* – to jest spajanje različitih tehnologija u integriranu informacijsku tehnologiju (IT) i rastuća finansijska važnost intelektualnih usluga zajedno stvorili novu tehničku i ekonomsku osnovu savremenog kapitalizma (Islamović, 2013).

Prema autorici Razum Ružici (2007), danas se mogu identificirati različiti smjerovi razvoja savremene škole. Neka budu spomenuta samo dva, ona koja su se nazirala u pozadini rasprava o školi u Hrvatskoj i u kojima se ocrtavaju dvije strane medalje koju nazivamo globalizacija. “U suvremenoj se Europi velika važnost pridaje obrazovanju odnosno znanju. Znanje se smatra temeljnim uvjetom razvoja društva. To se znanje, međutim, usko povezuje s razvojem znanosti i tehničko-tehnološkim razvojem društva. Znanje se promatra kao ključ za konkurentnost, osobito konkurentnost radne snage, bogatstvo i uspjeh gospodarstva. Čini se da obrazovne strategije koje danas imaju prednost u samoj Europskoj uniji sve više okreću školu prema promicanju funkcionalnih ciljeva unutar jednog kompetitivnog modela gledanja na čovjeka i na društvo. Spomenimo tako da je *Lisabonska deklaracija* utvrdila strateški cilj kojim se želi ostvariti da Europska unija do 2010. postane „najdinamičnije i najkonkurentnije gospodarstvo svijeta, sposobno za održiv razvoj, temeljeno na znanju, sposobno ponuditi brojnija i bolja radna mjesta te u kojem vlada socijalna kohezija i okoliš je očuvan. Obrazovanje se sve više povezuje osobito sa svijetom rada. Model škole koji promiče takve obrazovne strategije polazi od jasnih zahtjeva da sve što škola radi treba biti u funkciji jačanja kompetitivne snage države i njezina

gospodarstva na globalnome međunarodnom tržištu. Takva škola sve više postaje ustanova za karijeru.“ (Razum, 2007: 860-1) Pak drugi model, koji se naziva humanističko-solidarističkim, shvata školu kao mjesto pomoći razvoju pojedinca u njegovu samoostvarenju te u razvoju humanih odnosa. Riječ je o modelu škole koji odbacuje instrumentalizirano shvaćanje obrazovanja, kao procesa usmjerenog na postizanje gospodarskih ciljeva, i afirmira obrazovanje kao proces koji ističe razvoj potpune osobe.

Tranzicija bosanskohercegovačkog društva – propast bosanskohercegovačke kulture?!

S obzirom da je jasno da danas uveliko živimo u supremaciji koncentriranog finansijskog kapitala koji medijski proizvodi virtuelnu realnost, iznudevši pristalost na marginalnost - kako pojedinaca, tako i naroda i država koji su postali robovi Međunarodnog monetarnog fonda kao personifikacije svjetskog kapitala. Novi svjetski poredak je nazvan globalizacija ili je čak mit o globalizaciji, no jasno je da je tako bilo oduvijek u povijesti civilizacije, s tim da se, naravno, nikako ne smije suditi o istinitosti ili opravdanosti pojedinih postupaka u doba globalizacije, poput borbe protiv terorizma naprimjer!¹ Osim toga, jasno je, barem u naučnim krugovima, da je istinita teza Daniela Bella (1976) o napadu na sva znanja, tj. na temelje znanja. Do polovine 20. stoljeća će temelj istina/e biti znanje, no s razvojem neoliberalne ekonomije novac preuzima vodeće mjesto i postaje jedino mjerilo za učinkovitost i istinu. Gubitak svih kriterija, eklecticism kao tačka savremene kulture: *reagge* muzika i svjetski poznati brend brze hrane *McDonalds*, pogubni su za Lyotarda. Lyotard (2005) je, naime, u jednu ruku izražavao optimizam – da novo društvo karakteriše progres i emancipacija, što se ogleda u sve značajnijoj ulozi znanja. U kontekstu prijašnjih stanja, starog društva, znanje i njegova aktivizacija bili su ograničeni samo mogućnostima svijesti i ono će kao takvo biti prevaziđeno, jer se znanje

1 Ovaj sadržaj je preuzet iz obavljenog intervjua sa uvažanim bosanskohercegovačkim istraživačem, društvenim kritičarem i univerzitetskim profesorom Besimom Spahićem. Intervju je objavljen u sklopu istraživanja za magistarski rad pod nazivom: Sociološki ogled o slikarstvu – jedna tragična vizija. Odbranjen 27. juna 2011. godine.

mora prilagođavati kompjuterskoj komunikaciji i distribuciji. Sve što se ne bude moglo prevesti na kompjuterski jezik, smatra Lyotard, bit će prevaziđeno, pa čak i odbačeno, dok će kompjutersko znanje postati osnovna roba na tržištu i osnovna snaga društva, kao što su to bile proizvodne snage u industrijskom društvu.

Neke od osnovnih karakteristika promjena, koje su se desile u periodu 1968-1973. godine, a najčešće se uzimaju kao godine nastanka i razvoja postmodernizma su: u kontekstu internacionalne politike i ekonomije, obje sfere su se znatno promijenile, tačnije, tzv. balans u moći poprimio je drugačije stanje. Mogli bismo reći da se autoritet slomio sa naprednih sukoba u toku Hladnog rata do multipolarnosti – internacionalne situacije postale su manje predvidljive i više zbujujuće i nejasne. Studentski nemiri su u generalnom smislu dali izmjene u općoj svijesti građana, najprije u razvijenim zapadnim zemljama, pa zatim i svugdje drugdje. Načinjene su promjene u odbacivanju svega starog i preuzimanja novog. Važno je napomenuti da je 1973. Godine naftna radikalna organizacija Petroleum Exporting Countries (OPEC) izazvala svjetski šok tako što je drastično povećala izvoznu cijenu nafte i time izazvala krizu na ekonomskom planu u svijetu. Ipak, u stilovima rada, promjene su bile vrlo očigledne. Dužina radnog dana, radni prostor, komunikacija u radu i sl. postale su pod utjecajem tehnologije i industrije nešto sasvim novo. Osim što su se kompanije u ekonomskom smislu preorijentirale s lokalnog ka globalnom tržištu i tako postale nadnacionalne kompanije, u većini slučajeva takvo tržište zahtijevalo je drastične promjene u organizaciji rada.² Što se generalno svijeta tiče, promjene su se desile u funkcioniranju svijeta.

Kada je u pitanju teorija postmoderne, možemo reći da ona nije koherentna i konzistentna, već se unutar ovog diskursa javljaju dva oprečna pristupa: 1.

- 2 Primjer promjena u organizaciji rada su stvaranje različitih organizacijskih podmodela, kao što su: autonomne radne grupe, Krugovi kvalitete i sl. „Autonomne radne grupe kao organizacijski model javljaju se negdje između šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća (u vrijeme početaka prodora informacijsko-računalnih tehnologija), u okviru socio-tehničkog teorijskog pristupa organizaciji. Najširu primjenu naišle su u automobilskoj industriji. Shema dizajna za rad autonomnih radnih grupa zahtijeva tehničku i socijalnu pripremu. Članovi grupe educiraju se tako da svako može obavljati sve poslove u okviru jednog integriranog, prije razlomljenog, radnog procesa. Članovima grupe se istovremeno daju sve kompetencije za donošenje odluka oko obavljanja njihova dijela posla.“ (Čaldarović, 2002: 72).

pesimistički; konzervativan 2. optimistički – nastavlja se ideja neprekinutog društvenog procesa i emancipacije. Neki od istaknutih postmodenista su osim spomenutog Lyotarda, Daniel Bell, Frederic Jameson, Jean Baudrillard, Rosalind E. Krauss, Hal Foster, Cleement Greenberg, Gy Debord i mnogi drugi.

No, kada je Bosna i Hercegovina u pitanju, u njoj ne postoji progresivna kultura koja teži interaktivnom sudjelovanju svih (umjetnika i publike, naprimjer) uz viši nivo obrazovanosti, uključujući opću kulturu i poznavanje svijeta umjetnosti. Skoro da smo svjedoci svakodnevnog odumiranja značaja i važnosti uloge koju kultura i umjetnost imaju. Jasno je da je potrošačka, tj. masovna kultura u našem društvu daleko raširenija jer jedino u svojoj primarnoj funkciji veličanja viška vrijednosti i kapitala ima značaj. Ako ne podilazi i ako se služi svim sredstvima da kritički, onda trezveno progovara o društvenoj patologiji savremenog svijeta koji manipulira te nudi potpuno drugačije postulate života i mišljenja. Neobrazovana masa je daleko bezbolnija i lakša za hiperkapital koji duboko valorizira temelje kulture i zdravlja jednog društva. „Kod nas na primjer niti jedna institucija ne proizvodi potrebe za operom, baletom, a potreba za ilahijama/kasidama, za Thompsonom, Cecom i Karleušom je dovedena do životnog nagona i biološke potrebe. Vjersko-nacionalni šund, kao baza svih ostalih šund i kič sadržaja je nagrizaio supstancu autohtone i autentične bh. kulture. Mi i kroz filmove zabavljamo svijet našim jadom i bijedom u podljednjih dvije decenije i što je najgore, samo sa tim i takvima sadržajima naši stvaraci osvajaju i svjetske nagrade. (...) Mi ionako živimo u hiperstaziji mentalne pulcije, koja nam je pogrešnim denominacijama (jezičkim formulacijama) popunila moždane fajlove, stvarajući vjersko-nacionalne en-grame, koji jednostavno ne propuštaju da do svijesti prodru racionalni sadržaji. Evo kod nas, ni o čemu, pa ni o umjetnicima i o medijima, i autorima, ne možemo govoriti bez nacionalno-vjerskog predznaka, konotacije, odnosno aksioklogije. Uopće nije važno šta je ko rekao, napisao, naslikao i sl, već kako se zove (imena su već naciogemi, religiozemi, ideogemi, regiozemi).“ (Spahić, 2011)³

3 Ovaj sadržaj je preuzet iz obavljenog intervjua sa uvažanim bosanskohercegovačkim istraživačem, društvenim kritičarem i univerzitetskim profesorom Besimom Spahićem. Intervju je obavljen u sklopu istraživanja za magistarski rad pod nazivom: Sociološki ogled o slikarstvu – jedna tragična vizija. Odbranjen 27. juna 2011. godine.

Jasno je da je kompleksnost bosanskohercegovačkog društva uznemirila u trenucima postdejtonske tranzicije mogućnost opstojanja kulture Bosne i Hercegovine kao *sui generis*. Suživot u isključivosti i egzistiranju kroz različite etnopolise ne dopušta ispravna planiranja i strategije u izgradnji kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine. Ono što je najvažnije kada su mladi u pitanju - ili kako bi se mogli nazvati pripadnici Y generacije - jeste nešto sasvim drugo. Mladi rastu i svoje slobodno vrijeme i vlastite identitete kroje preko pomodnih medijskih ličnosti koje su važne, veoma često ni po čemu, a ne na historijskim kulturnim vrijednostima svoje zemlje. Naprimjer, na raskršću između Berberovih slika ili univerzalnog bezvremenskog romana *Derviš i smrt* s jedne strane, i pomodarskih književnih lakih opisa iskazanih u naslovu *Sumrak saga* ili muzičkog izraza u vidu „cica i mica“, biraju se često ovi posljednje navedeni kao put samoidentifikacije i samoizražavanja vlastitog habitusa, ostavljajući bez ikakvih problema duboka promišljanja, sadržajni odnos ličnih preferencija na što površnijem nivou, bez ikakvog odnosa spram kulturne baštine svoje zemlje.

Ono što Istočnu i Zapadnu Evropu razlikuje jednu od druge su različiti stepeni razvoja moderniziranja, u kojem stvaranje nacionalne države predstavlja centralnu dimenziju. U starim nacionalnim državama poput Francuske, Velike Britanije ili Švicarske, stanovnici sebe konfrontiraju s drugačijim problemima nego njihovi savremenici u Litvaniji, Slovačkoj ili u Bosni i Hercegovini. U Zapadnoj Evropi se razračunavaju sa autonomaškim pokretima njihove zemlje ili regiona, dok se ovi sa Istoka bore sa tektonskim nacionaliziranjem svojih bića (Altermatt, U. 1998.). Dakako, nameće se jedan od zaključaka da se u Bosni i Hercegovini kao proces modernizacije ili postmodernizacije pokušavaju usvojiti posljedice ovih procesa od kojih je nacionalizam popratna pojava.

Činjenica je da kao društvo znanja, kulture i obrazovanih odumiremo, dok tome ide u prilog istraživanje sprovedeno 2013. godine u sklopu doktorske disertacije autorice Merime Jašarević. Naime, u sprovedenoj anketi se pokušalo doći do saznanja ko su studenti Nastavničkog fakulteta u Mostaru.⁴ Naime, anketirano je 429 studenta (332 studentice i 97 studenta sedam odsjeka i svih

4 Istraživanje sprovedeno 2013. godine u sklopu istraživanja doktorske disertacije pod naslovom *Sociološko poimanje novih tendencija u umjentosti* kandidatkinje M. Jašarević, pri Univerzitetu u Sarajevu na Fakultetu političkih nauka.

godina studija Nastavničkog fakulteta: Biologija, Hemija, Likovne umjetnosti, Pedagogija, Psihologija, Razredna nastava, Sociologija, Sport i zdravlje.

Tom anketom se imalo namjeru osvrnuti na odnos mlade populacije spram kulture i kulturne baštine, te svakodnevnice bosanskohercegovačkog društva, a koja se ovdje za potrebe ovog članka može dovesti u vezu s razumijevanjem kulture u njenoj cjelovitosti, kao i kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine. Preko sprovedene ankete pokušao se razjasniti i približiti sadržaj odnosa mladih spram bosanskohercegovačke kulture i njenih vrijednosti. Jasnije, analizirano je pitanje kako i na koji način bosanskohercegovačka mlada populacija doživljava svoju kulturu. Upravo percepcija i (ne)razumijevanje mladih anketiranih osoba predstavlja jasan pokazatelj i glavni uzročnik mnogih problema u bosanskohercegovačkoj kulturi. Jasnije, pokazalo se da anketirani nemaju zavidno poznavanje kulturnog naslijeđa iz domena likovnih umjetnosti i književnosti, stoga se nameće zaključak da, zbog očigledno lošeg stanja u obrazovanju (osnovno i srednje obrazovanje) te specifičnog primarnog i sekundarnog okruženja mladih osoba, ne postoji skoro nikakav interes za bosanskohercegovačku kulturu te njeno zbrinjavanje. Mladi znatno više respektiraju kulturu koja je vezana za sadržaje koji se označavaju kao pop, turbofolk (neofolk) kulturu.

Nezanemarivo loša ili srednje dobra finansijska situacija mladih, očigledni propusti u usvajanju primarnih znanja iz osnovnog i srednjeg školovanja, opčinjenost površnim vezama i komunikacijama (internet mreže) doprinose strahovito lošem poznavanju i poštovanju bosanskohercegovačke kulture (studenti ne znaju koja djela je napisao Ivo Andrić ili ko je Mersad Berber). Studenti i studentice ne poznaju i ne cijene sadržaje koji spadaju u sami vrh svjetske književnosti (ne znaju nazive djela koje je napisao Krleža ili Dante Aligijeri), ali stoga najviše njih poznaje imena sportaša (iako su anketirane većinom studentice, najveći broj njih poznaje fudbalera Edina Džeku) i političare (znaju ko je bio Alija Izetbegović). Kao jedan od zaključaka navodimo podatak da većina ispitanika ne zna koliko knjiga u svojoj kućnoj biblioteci posjeduje, kao i to da većina budućih akademskih građana ne koristi širu literaturu vezanu za studij koji su odabrali (ako i koristi, to su ljubavni romani).

Studenti i studentice ne participiraju u kulturnim dešavanjima u njihovom mjestu gdje borave, dok im je najveći državni kulturni događaj Sarajevski filmski festival; rijetko ko od ispitanih uopće zna da postoji Sarajevska filharmonija ili Festival baletne umjetnosti – razumljivo s obzirom na svijet i vrijeme u kojem se živi, u kojem je žrtva opće znanje i kriterij vrijednosti kulture i pluralizam u smislu stila života. Zaključak ide u smjeru da bosanskohercegovačka mlada populacija živi ujednačeno, homogeno, ne prelazeći okvire odveć standardiziranog okvira mišljenja i ponašanja, koje pak spada u pojam pop ili turbofolk kultura.

Ako govorimo o kulturnom identitetu Bosne i Hercegovine, značajno je spomenuti da u najvećem broju, njih 127, odnosno 29,6%, svoju zemlju, odnosno društvo Bosne i Hercegovine, doživljava kao siromašno i nesigurno. Činjenice da nam je privreda i ekonomija još uvijek u znatno nestabilnom stanju, stanju kojeg često u javnosti deklariraju kao status quo, i da smo društvo koje je obuzeto skoro u potpunosti kriminalnim radnjama, u svim njenim segmentima i korupcijom te raznim vidovima devijacija, zasigurno ne doprinosi prilikama da će naši mladi svoje društvo doživljavati kao pozitivno i stimulativno, odnosno kako je u anketi bilo ponuđeno, bosanskohercegovačko društvo – sigurno, bogato društvo.

Veoma je mali broj onih studenata koji izražavaju zadovoljstvo prema bosanskohercegovačkom društvu. Iako nije ispitivan razlog takvog mišljenja, može se pretpostaviti da su ispitanici iskazali opći stav koji je izazvan javnom slikom projiciranom svakodnevno u bh. medijima i aktuelnim stanjem u društvu koje je bogato mnogim problemima na području socioekonomske situacije.

Čak 50% studentata i studentica izjasnilo se da je najveći problem bosanskohercegovačkog društva finansijske prirode, dok njih 42% smatra da je najveći problem bh. društva politička situacija. I ovdje stupa na snagu jasan zaključak - da je do organizacije vlasti, državnog uređenja i jasnijih strateških planova za ovu zemlju i društvo, mogao se do sada napraviti zavidan teren za razvijanje pozitivnijeg osjećaja prema Bosni i Hercegovini i njenoj kulturi i baštini, a koji su pak temelj za razvijanje kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine.

Kada su u pitanju segmenti kulture kao što su nacionalni identiteti, religija, jezik, umjetnost, sport, arhitektura ili intelektualna građa, ispitanici su se izjasnili da im je jezik najvažniji u bosanskohercegovačkoj kulturi (22%), nakon

toga njih 14% izjavilo je da im je sport najvažniji segment kulture, 13% spada u intelektualnu građu, dok 14% njih prihvata religiju kao najvažnijim segmentom bosanskohercegovačke kulture. Nacionalni identiteti su među spomenutim elementima kulture iskazani s preko 11% zaokruženih odgovora. Spomenici i arhitektura su kod svih studenata, svih odsjeka, percipirani kao segment kulture sa najmanjim procentom, uz umjetnost koja je kao i spomenuta arhitektura percipirana kao nevažna (7,9%).

Dakle, među mladima u našoj zemlji najvažniji segmenti kulture su: jezik, sport, religija, intelektualna građa i nacionalni identiteti. Apsolutno, to ne iznenađuje jer ako se analizira samo stanje u našem etnopolisu zadnjih 10 godina, može se reći da je preopterećenost svih segmenata vlasti kao i svih segmenata društva političkim pitanjima koja najviše imaju veze s nacionalnim pitanjima koja uz sebe vežu ne samo religiju, nego i pitanja jezika. Kod nas se kultura kao cjelina shvata najprije kao političko pitanje, a ne pitanje suštine bosanskohercegovačkog društva, umjesto da se kultura promatra kao sui generis bogatstva i različitosti, kao život koji je intenzivno prožet kulturom. Bosanskohercegovački kulturni prostor bi trebalo da pretpostavlja sve ono što je osobenost nacionalnih kultura, posebno kao zajedništvo koje jeste antropološko iskustvo političkih i duhovnih principa na kojima se ta zajednička kultura zasniva. Sport kao „najvažnija sporedna stvar na svijetu“ čini se u našoj zemlji također ima veliki utjecaj. Sport, odnosno sportski susreti naših reprezentacija u svijetu, a ponajviše fudbalske reprezentacije, preuzimaju primat u svakodnevom životu naših mladih. Mjesto navijanja, opuštanja i zabave prateći dešavanja na sportskom terenu su izgleda upravo to, preživljavanje zajedništva koje nedostaje u drugim segmentima bosanskohercegovačke kulture. I ne samo to, umjesto da realni princip kooperacije i saradnje, te jasne strategije razvoja i promocije naše zemlje kao cjelovite i izgrađene na temeljima tolerancije i suživota različitih nacija, upravo suprotno zatvaranje u hermetične torove doprinosi urušavanju jake i samostalne te cjelovite Bosne i Hercegovine. Mora se priznati da se kulturni identitet naše zemlje ne može izgraditi na isključivanju i netoleranciji, nego upravo na već izrečenom – na zajedništvu i u suživotu i različitosti. Problem leži i u obrazovnom sistemu koji zadnji niz godina, kako se pokazuje, ima tendenciju da proizvodi nova mjesta „na birou za zapošljavanje“, te nekvalitetne ili, bolje

reći, neemancipirane mlade ljude koji bi živjeli i bili vezani za kulturni identitet Bosne i Hercegovine.

Od svih dešavanja u našoj zemlji, naši mladi najviše posjećuju događaje koji su vezani za sportska dešavanja, čak njih 50% se izrazilo da u odnosu na političke događaje (okrugli stolovi, razna predavanja i promocije), događaje iz oblasti kulture i umjetnosti (koncerti, izložbe, pozorišne predstave), te događaje vezane uz tradiciju i baštinu, ipak najviše posjećuju sportska takmičenja. Samo 5% njih ide na događaje vezane za religiju u gradu ili mjestu gdje trenutno žive. Pak, što se tiče događaja iz kulture, samo njih 14% ide na takva dešavanja. Veoma je žalosno što čak 80% anketiranih mladih nije nikada prisustvovalo likovnoj izložbi, dok se oni koji jesu prisustvovali nisu mogli sjetiti imena umjetnika izložbe. Osim sportskog takmičenja, najviše je mladih bilo sklono posjetiti koncerte i to sljedećih izvođača: Dino Merlin (66%), Halid Bešlić (12,8%) i sličnih. Najmanji procenat ispitanika se odnosi na one studente koji bi najradije posjetili koncert klasične muzike, odnosno filharmonije – 5%.

Kada je u pitanju najznačajniji kulturni događaj u BiH, naši ispitanici su od: MESS-a, Jazz festivala, Sarajevske zime, Festivala baletne umjetnosti, Sarajevskih dana poezije, Baščaršijskih večeri, Festivala folkloru, Festivala sevdaha, prepoznali Sarajevo film festival kao najznačajniji. Može se reći da je spomenuti festival, u odnosu na MESS ili Sarajevsku zimu, najmlađi festival koji okuplja svijet slavni, svijet blještavila i novca i koji u skladu sa svjetskim trendovima mladih i jeste najinteresantniji. Ko je mladoj osobi danas od Brada Pitta i Angeline Jolie interesantniji? Svakako da je ovaj festival kao i bosanskohercegovački sport najbolji u promociji bosanskohercegovačke kulture no, pitanje koje slijedi je: da li je postdejtonski bosanskohercegovački film najadekvatniji u stvaranju kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine? Dakako, razna zbivanja i sva problematika tranzicije nisu nezanemariva u razumijevanju i prihvatanju naše stvarnosti, no pored Selimovićevih romana, slika Berbera ili sevdalinke kao kulturne ostavštine Bosne i Hercegovine, te mnogih drugih, da li je neophodno imidž Bosne graditi na tamnoj boji nedavne historije. Bosna i Hercegovina kroz svoje filmove progovara o najtežim problemima kao što su ratni zločini, postratni sindrom, te o mnogim patologijama koje su posljedica rata, ne bismo li se morali bolje pozabaviti oko toga šta nam se dešava s kulturnim

blagom koje leži u zatvorenim muzejima i drugim ustanovama. Promocija i fokus na slikarstvo, arhitekturu, književnost, spomenike, ukratko duhovnu i materijalnu građu koja stoji i propada nezbrinuta na adekvatniji način, te obrazovni sistem, struktura vlasti koja nema senzibilitet za sve navedeno dovodi upravo do retrogradnog odnosa i stanja u samoj kulturi i našem odnosu prema njoj.

U prilog rečenom navodimo još nekoliko primjera. Način na koji naši mladi ljudi doživljavaju osobe iz svijeta kulture i kulturne baštine je nevjerovatan, najblaže rečeno. U anketnom listiću od studenata se tražilo da pored nekoliko imena osoba navedu i onu profesiju ili aktivnost po kojoj osobu prepoznaju. Navedene osobe su bile: Mersad Berber, Ivo Andrić, Alija Izetbegović, Mak Dizdar, Danis Tanović, Edin Džeko, Husein kapetan Gradašević, Kasim Prohić. Kroz procentualnu skalu radi lakše ocjene/određenja koliko dobro poznaju datu osobu (0-20 % nedovoljno poznavanje, 21-40% dovoljno poznavanje, 41-60% dobro poznavanje, 61-80% vrlo dobro poznavanje i 81-100% odlično poznavanje), dobili smo sljedeće rezultate: naši ispitanici između 40 – 60% raspoznaju, odnosno znaju, osobe koje su im bile ponuđene. No, ono što, može se reći, nprосто zgrožava, a u pitanju su sljedeći rezultati: uz imena poznatih književnika traženo je da uz njihovo ime navedu bilo koji književni naslov iz njihovog opusa. To su bili sljedeći pisci: Meša Selimović, Dante Aligijeri, Dostojevski, Miroslav Krleža, Ivo Andrić, Mak Dizdra, Lav Tolstoj, Alija Isaković, Šekspir i Bodler. Ovo su, dakle, lektire iz srednjih škola, ovo su najveći pisci i djela priznatih iz svijeta književnosti. Dakle, 48 % ispitanika ima **nedovoljno poznavanje** ovih sadržaja, odnosno nisu znali niti jedno djelo iz bogatog literarnog fundusa ovih književnika! To su studenti Razredne nastave, Sociologije, Psihologije, Pedagogije i drugih, to je snaga naše države, mladi koji nose život našeg društva.

Legitimno je ovdje reći nekoliko zaljučaka: mladost Bosne i Hercegovine je, prema ovoj anketi, veoma malo obrazovana, sklona pomodarskim kulturnim elementima, sa neizraženim i neadekvatnim odnosom spram kulture i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Spomenuta sprovedena anketa iz 2013. godine pokazala je da ne postoji skoro nikakav interes mladih za bosanskohercegovačku kulturu te njeno

zbrinjavanje. Na osnovu rezultata da se zaključiti da je odnos i način na koji bosanskohercegovačka mlada populacija doživljava svoju kulturu poražavajući, npr. mladi znatno više respektiraju kulturne sadržaje koji se vezuju za sadržaje pop, turbofolk, (neofolk) kulturu, koja, kako smo već rekli, ima elemente ruralnih sadržaja, vrijednosti i motiva inkorporiranih u gradske sredine.

Sva problematika tranzicije u Bosni i Hercegovini vezana je za probleme bh. društva koji su najprije finansijske pa političke prirode, koji utječu na to da se imidž Bosne i Hercegovine gradi na tamnoj boji nedavne historije Bosne i Hercegovine, da se kulturna baština i fokus na kulturno blago Bosne i Hercegovine stave u drugi plan. Prema tome, struktura vlasti koja nema senzibilitet za već navedeno uzročno-posljedično rezultira retrogradan odnos svih struktura društva prema samoj kulturi i kulturnom identitetu Bosne i Hercegovine. Mladi su veoma malo educirani o kulturnim dobrima koja su baza za stvaranje jakog i jedinstvenog kulturnog identiteta, kao npr. najveći broj ispitanih nedovoljno poznaje sadržaje, odnosno književna djela svjetskih i domaćih pisaca, kao i prosječno poznavanje historijskih ličnosti poput ličnosti iz svijeta umjetnosti i politike.

Važno je spomenuti da je imidž Bosne i Hercegovine, odnosno izgradnja kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine, trenutno nemoguća, čemu pridonose svi oni koji preživljavaju u bosanskohercegovačkom društvu. Potrebno je naglasiti da je nužno veoma hitno formiranje što jednostavnije strukture vlasti na svim nivoima, bolja i sadržajnije strategija promocije Bosne i Hercegovine, kako unutar domaćeg obrazovanja (i u ostalim segmentima društva), tako i u svijetu.

Odgoj i obrazovanje – stub zdravog i uspješnog društva

Za mnoge teoretičare obrazovanja, rušenje tradicionalističko prihvaćenih standarda u obrazovanju jeste jedna od posljedica u postmodernom vremenu. „Postmoderna je označila stanje diskontinuiteta u obrazovanju. Sve se organizira oko drugačijih načela, postaje brzo, složeno, zbijeno i nesigurno. Obrazovni ciljevi gube se u tržišnoj retorici novog obrazovnog diskursa. Međutim, znanje se ne može shvatiti isključivo kao instrument ekonomskog razvoja i profita.

Škola počiva na redu. Ona je uređena institucija čiji je zadatak da savladava nered i uspostavlja red tamo gdje ga nema. Postmoderna generacija odbacuje zajedno autoritet, disciplinu i prenošenje znanja, pa i učitelja koji podučava. U postmodernom dobu diskurs učitelja je desakraliziran, banaliziran, izjednačen sa diskursom medija, a nastava se pretvorila u mašinu, neutraliziranu đlačkom apatijom koja se sastoji od raspršene pažnje i nehajnog skepticizma prema znanju“ (Koković, u Islamović, 2013: 383).

U savremenim razmišljanjima o školi, osobito u razmišljanjima ljudi iz prakse, često se ističe problem odgoja kao jednog od najvažnijih i najtežih zadataka s kojima se učitelji svakodnevno suočavaju. Istodobno, u školama se sve više potiskuje odgojni aspekt na račun obrazovnog. Istina je da se mnogi nastavnici trude u svom radu odgojno djelovati na djecu i mlade, međutim, diktat prenatrpanih nastavnih programa kao i golem nedostatak jasnoće oko odgojnih ciljeva naše škole ne daje im dovoljno mogućnosti i usmjerenja za sistematsko i usuglašeno odgojno djelovanje. „Pod odgojnim djelovanjem škole ne misli se na usputne pozitivne učinke obrazovnoga djelovanja nego na osmišljen dio svakodnevnog djelovanja radi socijalizacije, usvajanja pozitivnih stavova, općih moralnih i demokratskih vrijednosti. Odgoj, shvaćen kao pomoć pojedincu i zajednici za razvoj temeljnih stavova/sposobnosti važnih za dostojanstven razvoj i život za sve i svakoga, kao što su savjest, sloboda, istinoljubivost, odgovornost, solidarnost, ne može ostvariti svoje ciljeve u nekom kratkoročnom razdoblju. Odgoj djeluje na mentalitet. Ne može stoga imati izravne i neposredne učinke, odmah uočljive i mjerljive. Neki smatraju da bi škola trebalo da bude samo obrazovna ustanova koja bi se ograničila isključivo na intelektualnu formaciju utemeljenu na kompetentnom stjecanju općih aspekata znanja i kulture.“ (Razum, 2007: 863).

Značaj odgoja je posebno važna ako se sjetimo činjenice da sva ljudska bića, da bi se mogla razviti, tj. da bi se razvila kao ljudska bića sa svim društvenim svojstvima, trebaju pomoć drugoga. Odgajatelj, uvažavajući potrebe odgajanika, pomaže da se na ispravan način usvoje ispravne i poželjne vrijednosti koje oblikuju identitet i osobnost odgajanika. Nadalje, u nedostatku jasno definiranih vrijednosti postoji realna opasnost da škola postane poligon za provođenje skrivenih vrijednosnih kurikuluma promoviranih od strane različitih političkih,

privrednih ili drugih interesnih skupina kojima neće na prvome mjestu biti dobro učenika.

Odgojna pitanja u modernom svijetu sve više postaju pitanja života i smrti. Dovoljno je sjetiti se negativne statistike koja je sve prisutnija. Niko više ne osporava problem moralne krize. Navode se brojne činjenice i primjeri, ali uglavnom se ništa ne poduzima. Čak ne postoji ni ozbiljan razgovor o toj problematici. Dapače, uočava se stanoviti strah i bijeg.

Ukupan odgoj cjelovito se bavi čovjekom, njegovim svijetom, njegovim današnjim problemima, onima materijalne i onima duhovne naravi. Zanimljiva je izjava predsjednika Njemačke udruge filologa koji priznaje: „Odgojna zadaća škole danas ima novu i posebnu kvalitetu. Na svim razinama i u svim nastavnim predmetima škola mora danas naći i vremena i prostora za rasprave o osjećajima, razmišljanjima i raspoloženjima učenika, mora ih proraditi i analizirati. Dugoročno gledano, ova odgojna vrijednost vrijedi više nego nužno ispunjenje kognitivnih ciljeva učenja.“ (Razum, 2007: 64)

Važno je naglasiti da savremeno društvo podrazumijeva nužan odnos između škole i društvene zajednice gdje ta škola djeluje. Samo integralnim djelovanjem svih ovih faktora može se postići principijelna jedinstvenost u odabiru odgojnih sadržaja, sredstava i metoda rada putem kojih bi se izgradila puna ličnost pojedinca. Nažalost, današnja škola, posebno ona u Bosni i Hercegovini nema dovoljni ugled u društvu, nije organizacijski osposobljena, nema pedagoške moći da pridobije sredinu za djelatnost koju obavlja. Postoje mnogi razlozi za to, a ovdje ćemo navesti samo neke: ciljevi odgoja su znatno uopćeno postavljeni, dosta su ambiciozni i teško se ostvaruju, u reformi nastave često je isticana organizacijska strana nastave a ne njena suština, preneglašavana je ekstenzivna, zanemarena je intenzivna strana nastave, zato nastavnim planovima i programima često nisu zadovoljni nastavnici, profesori aludirajući na njihove izmjene, tj. modernizaciju. Također, nastavna sredstva, tj. standardi na kojima počiva koncepcija i proizvodnja nastavnih sredstava ne odgovaraju u svim svojim elementima najnovijim naučnim dostignućima kod nas i u svijetu. Poseban je problem izrada udžbenika jer standardi na kojima se temelji njihova izrada nisu dovoljno naučno razrađeni ni dovoljno konkretizovani. Još jedna problematika škole jeste nedostatak čvrstog programiranja rada škole i mnogih

drugih koje ovdje dalje ne elaboriramo (opširnije u Mandić, Radovanović, Mandić, 2000).

Osim navedenog, važno je naglasiti da su uveliko nepovoljni materijalni uslovi škola te opterećenost nastavnika doprinijeli veoma lošem odnosu, tj. nedovoljnoj saradnji između nastavnika i roditelja. Ta saradnja je jedan od ključnih detalja a koji doprinose zdravom i dobro odgojenom pojedincu, kasnije i društvu. Naravno, materijalna stanja domaćinstava, tj. samih učenika i učenica također mogu utjecati na kvalitetan nastavno-odgojni proces. Sada se postavlja jasno pitanje kako i na koji način bosanskohercegovački mladi mogu biti bolje osobe i zdrav temelj za zdravo funkcioniranje društva kada nam sam nastavno-odgojni sistem nije adekvatan u tolikoj mjeri da su često đaci prepušteni sami sebi, što zbog neadekvatnog školskog sistema, što zbog opće krize u kojoj se nalazi bosanskohercegovačko društvo i svijet u cjelini.

Stoga, da bi škola zaista bila osposobljena za preobražavanje našeg društva i uspješan odgoj i obrazovanje mladih ljudi neophodno je osigurati sljedeće (navest ćemo samo neke prijedloge): školi vratiti njeno mjesto - institucije od posebnog značajnog interesa, osigurati na efikasniji način materijalno osiguravanje škola s ciljem boljih i kvalitetnijih provođenja organizacije i izvođenja nastave, možda i najvažnije uz selekciju kvalitetnih kadrova koji će svojom općom kulturom, stručnom i pedagoškom spremom, demokratskom orijentacijom, ličnim kvalitetima i pedagoškim entuzijazmom garantovati ostvarenje osnovnih ciljeva odgoja, „povezivanje škole sa životom, teorije s praksom, učenja s proizvodnjom; razvijanje raznovrsnih aktivnosti unutar škole koje će obezbijediti potpunije i kvalitetnije vaspitanje i obrazovanje, punije i svestranije angažovanja učenika i nastavnika“ (Mandić, Radovanović, Mandić, 2000: 165), i kao posljednji primarni cilj inovacija i formiranja osiguranja veće i bolje kvalitete škola kao odgojno-obrazovnih institucija, potrebno je ostvariti mogućnosti za osnivanje službe profesionalne orijentacije u školi, pedagoško-psihološke službe, službe za socijalna pitanja i zdravstvene probleme. Naravno, uz osiguravanje uvjeta za čvršći i aktivniji odnos roditelja i škola, kao i škola i društvenih sredina u kojima se nalaze.

Postdejstonsko obrazovanje u Bosne i Hercegovine

Krajem prošlog stoljeća bosanskohercegovačko društvo na najgori mogući način preživjelo je prelazak s upravno-socijalističke organizacije društva na demokratski, tj. postdejstonski koncept. Unutar prvog spomenutog obrazovanje je imalo cilj da bude u službi indoktrinacije idejama poput bratstva i jedinstva, ravnopravnosti svih, kao i sloboda i drugih ideološko-političkih ideja koje su prema autoru Peci, ponajviše bile *samo parole*, a ne „objektivni društveni principi“ (Peco, 2008). No, ako se uzme u obzir druga strana obrazovnih ciljeva bivše socijalističke države, može se reći da je s aspekta oslobađanja od neznanja i usvajanja novih znanja (ponajprije masovnog opismenjavanja stanovništva), širenja utjecaja škola i znanja i novih tehnologija, tj. poticanjem općeg progressa i napretka društva u potpunosti, sa primarnim ciljem jačanja u ekonomskom smislu, onda je obrazovanje u pomenutom periodu u potpunosti ostvarilo svoje ciljeve. „(...) obrazovanje je u tom periodu bilo vrlo pogodno tlo i vrlo snažno ideološko sredstvo za formiranje ličnosti, odnosno svijesti koja će se u zadnjoj deceniji 20. stoljeća pokazati vrlo upotrebljivom, bar sa stanovišta srpskog i hrvatskog nacionalizma.“ (Peco, 2008: 286)

Nakon prvih višestranačkih izbora u Bosni i Hercegovini, izborni rezultati su značili, između ostalog, legalizaciju započetih procesa u svim društvenim procesima pa tako i u sferi obrazovanja. Naime, nacionalizira se sve, počevši od ekonomije, političkih sistema, kulture, do obrazovanja koje će postati najjača snaga preko koje će se kreirati novi ideološki diskursi sa fokusom na (re)izgradnju političkog etosa – etničkog identiteta. „Na prostorima koje je kontroliralo Hrvatsko vijeće obrane (HVO) osnovne i srednje škole kao i fakulteti su radili prema nastavnim planovima i programima koji su skoro u cijelosti bili preslikani iz obrazovnog sistema Republike Hrvatske. Skoro identičnu situaciju nalazimo na prostoru Republike Srpske, s tom razlikom da su nastavni planovi i programi bili prepisani iz Srbije. Na prostoru kojeg je kontrolisala Armija BiH također je došlo do značajnih promijena unutar nastavnih planova i programa, ali za razliku od hrvatske i srbijanske varijante koji su promovirali nacionalnu isključivost, ovi programi su nastojali afirmirati bosanskohercegovačku zajednicu⁵“ (Peco, 2008:

5 Kao najčešći primjer uzima se predmet maternjeg jezika gdje se prema planu i programu za treće i četvrte razrede srednjih škola u Federaciji Bosne i Hercegovine rade pisci iz svih

287). Dakle, obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini je kolabirao kada su nastupile radikalne promjene bosanskohercegovačke stvarnosti koje su rezultirale s tri nova-stara konfesionalna školstva, koja su pod nacionalističkim postulatima razorile jedinstven obrazovni sistem i mogućnost za dalji kvalitetniji razvoj i doprinos obrazovanja bosanskohercegovačkog društva.

Za razliku od komunističkog sistema i obrazovnih ciljeva koji su služili kolektivističkoj socijalizaciji, neoliberalne konstrukcije obrazovanja promovirat će demokratske stubove poput ljudskih prava individua, jednakost šanse obrazovanja svih, otvarajući se tržištu novih društvenih vrijednosti i znanja i to sve u svrhu boljeg i lakšeg cirkulisanja robno-novčanih procesa dakako. Međutim, otpor od komunističkog obrazovanja prema demokratskom ostavit će tegobne posljedice po zdravlje i jasnu logiku ljudskog uma. *Ad hoc* mjere koje će zastupati različite interesne grupe, prije svega etničke grupe, bez saradnje s nezavisnim naučnim i stručim timovima načinit će se znatne promjene bosanskohercegovačkog obrazovnog sistema. Demokratski način oplemenjivanja obrazovnog sistema obaviti će se uz nekoliko strategija: uklanjanje sadržaja iz udžbenika koji afirmišu komunističku ideologiju, uklanjanje pojedinaca iz političkog i obrazovnog života, a koji su bili snažno povezani s bivšim režimom, hitno ukidanje škola za političke aktiviste političkog sistema, izdavanje potuno novih udžbenika iz nacionalne grupe predmeta poput historije, jezika i sl. Važno je reći da je bosanskohercegovački izlazak iz komunizma i ulazak u demokratiju drugačiji nego što je to bio slučaj sa zemljama Istočne Evrope. Naime, Mađarska ili Estonija su nakon izlaska iz socijalističke alijanse nastojale izgraditi nacionalni identitet preko obrazovanja, ali ne na štetu drugih etničkih zajednica ili njihovom isključivanju.⁶

Dakle, obrazovni sistemi u regionu, shodno tome i u Bosni i Hercegovini, posebno odmah poslije nesretnog rata, imao je tendenciju da bude veoma asimilacijsko-segregacijski, ne priznavajući kulturološke različitosti, ostavljajući

nacionalnih književnosti, dok se prema srpskom i hrvatskom planu i programu ne rade pisci iz drugih nacionalnih književnih diskursa.

6 Institut za istraživanje tranzicije i civilnog društva u Zagrebu u toku 1996. i 1997. godine pokazao je, na osnovu istraživanja, da su udžbenici koje koriste škole po bosanskom planu i programu najmanje nacionalno isključivi u odnosu na hrvatske i srpske programe (Peco, A. 2008: 292).

dojam nepostojanja smisla i mjesta za mir, suživot, toleranciju i dijalog. U centru obrazovnih ciljava su nacionalni identiteti, a ne pojedinac, odnosno čovjek i njegove potrebe. „Riječ je znači o planovima i programima koji, pored formiranja i jačanja nacionalne svijesti mladih iz vlastitog etniciteta i to svijesti koja isključuje nacionalne i kulturne različitosti, niti jednim svojim sadržajem ne odgovara interesima i potrebama pripadnika drugih etnija. To je upravo razlog zbog kojeg učenici, pa i studenti žive na prostoru jednog entiteta, a svoje obrazovanje ostvaruju na prostoru drugog entiteta. Najčešće je riječ o pojedincima koji ne žele ili nisu spremni postati dio kulturne stvarnosti druge nacije, odnosno nisu spremni prihvatiti vlastitu asimilaciju diktiranu od strane većine, odnosno nacionalne elite.“ (Peco, 2008: 299)

Naravno, suvišno je ovdje naglašavati, da što prije administrativno-pravna integracija i jedinstvenost političkog aparata u Bosni i Hercegovini, a samim tim jedinstvenost i obrazovnih politika može ostvariti na bolji i jednostavniji način štiti i promociju bošnjačke, hrvatske i srpske nacionalne kulture koje bi kao kultura *sui generis* oživjele i unaprijedile ne samo društveni život Bosne i Hercegovine nego i pojedinca u njoj.

Umjesto zaključka

Iako su u pojedinim dijelovima u radu navedeni mogući dalji koraci koji bi popravili evidentnu eroziju zdravog i uspješnog bosanskohercegovačkog društva koje se izgubilo u procesima prilagodbe tranzicijskih promjena kao i pojedini zaključci, treba naglasiti da borbe protiv najvećih problema u Bosni i Hercegovini poput etnonacionalizma i religijskog nacionalizma, kiča i šunda u svim društvenim strukturama, kao i borba za suzbijanje društvenih devijacija poput narkomanije, prostitucije, korupcije treba da se zasniva na procesima izgradnje jakog i čvrstog pojedinca.

Dakle, odgojni i obrazovni mehanizmi moraju biti glavni pokretač izgradnje najprije svijesti o cjelovitom bosanskohercegovačkom društvu, zatim, jača saradnja obrazovnih institucija i lokalnih zajednica sa roditeljskom brigom, ispravnom brigom koja je bazirana na univerzalnim vrijednostima dobrote i tolerancije bi bio drugi najvažniji korak ka boljoj budućnosti Bosne

i Hercegovine. Promocija cjelovite zemlje, društva, revizija i usklađivanje odgojnih i nastavnih procesa u školama i fakultetima uveliko bi doprinijeli boljoj i jačoj Bosni i Hercegovini.

THE CONSEQUENCES OF TRANSITIONAL CHANGES IN SOCIETY ON THE UPRINGING OF CHILDREN, EDUCATION AND CULTURE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

SUMMARY

There are two aspects of this work - one is sociological, based on sociological insights into the relation of globalization trends to B&H culture and art. Another aspect of this article is pedagogical, which places its emphasis on observation on the development of the child and educational processes in the age of digital technology, which are one of the consequences of the transition of B&H society.

The content and depth of change in B&H society encompasses a longer period of transition changes in all segments of society, firstly political changes, new territorial and demographic structures of society and the state, which in their retrograde processes have largely left major consequences for the upbringing, education and culture of Bosnia and Herzegovina.

"Instead of democratizing society, we have sunk into totalitarianism, the backbone of which was nationalism; instead of into an economic transition and a market economy, we have sunk into a mafia-criminal and corruption situation; instead of human rights, a collectivity of national rights was established in which the individual and his interest do not exist (...)" (Fočo, S. 2005: 49).

On the other hand, young people are in coexistence with all the products of the West, first with the digital world which is becoming one of the dominant factors, even with its existence it influences the education process and therefore the development of personality. Through his actions he creates changes in the current "hierarchy" of education. The roles of all factors are changing. Teachers and professors are no longer the only source of information. Information is easily accessible to students everywhere. The role of educators of young people is changing, in fact, the role in which the teacher and professor was the source

of information is disappearing; shapes itself into a role in which it helps pupils and students by focusing on the right information and helping them to organize already existing ones.

Therefore, it is said that the teacher is no longer a soloist but a supporting vocalist (Delors, J. 1998).

Through the empirical part of this paper, we will show what students think about B&H society and culture, and how to overcome transitional changes in B&H society.

Keywords: education, upbringing, culture, globalization, cultural identity, education, networked society

Literatura:

Bell, Daniel (1976): *The Cultural Contradictions of Capitalism*, Basic Books, New York

Castells, Manuel (2000): *Uspon umreženog društva*. Golden marketing, Zagreb

Debord, Gy (1992): *Društvo spektakla*, Bastard biblioteka, Beograd

Fočo, Salih (2005): *Ogledi o tranziciji*. Dom štampe, Dom štampe

Islamović, Elvira (2013): *Sociologija obrazovanja*. Bihać: Pedagoški fakultet

Liotard Jean-Francois (2005): *Postmoderno stanje. Izvještaj o znanju*. Ibis grafika, Zagreb

Mandić, Petar, Radovanović, Ivica, Mandić, Danimir (2000): *Uvod u opštu i informatičku pedagogiju*. Učiteljski fakultet/centar za usavršavanje rukovodilaca u obrazovanju, Beograd

Peco, Asim (2008): *Obrazovanje i nacionalna emancipacija*. Nastavnički fakultet, Mostar

Steger, Manfred B. (2005): *Globalizacija*. Šahinpašić, Sarajevo

Weatherill, Rob (2005): *Kolaps kulture*, Clio, Beograd

IN MEMORIAM

Adis Zilić

ODLAZAK POSLJEDNJEG GOSTA

Povodom smrti prof. dr. Saliha Jalimama, pedagoga i historičara

SAŽETAK

Prilog predstavlja kraći opis naučnog i pedagoškog rada profesora Saliha Jalimama. U okviru prvog dijela priloga o Jalimamovom naučnom radu su biografski podaci sa bibliografijom i prikaz njegovog istraživačkog interesa, usmjerenog pretežno prema složenim vjerskim odnosima u srednjovjekovnoj Bosni, lokalnoj historiji i historiografiji. Drugi dio priloga odnosi se na pedagoški rad profesora Jalimama, kroz primjer njegovog predanog angažmana na Odsjeku za historiju Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru.

Ključne riječi: pedagoški rad, nastava, istraživačko usmjerenje, biografija, bibliografija

Osnovni biografski podaci¹

Salih Jalimam rođen je u Zenici 30. septembra 1951. godine, gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. Diplomski rad na temu *Crkva bosanska u XV stoljeću, prema testamentu gosta Radina* odbranio je 11. februara 1975. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu i time stekao zvanje profesora historije. Na istom fakultetu novembra 1979. godine upisao je postdiplomski studij, naučni smjer Historija Bosne i Hercegovine, koji je uspješno okončao 24. maja 1982. godine odbranom magistarskog rada *Susret franjevaca i dominikanaca na teritoriji srednjovjekovne bosanske države* i stekao naučni stepen magistra historijskih nauka. Doktorsku disertaciju *Djelatnost dominikanaca u*

1 Biografske podatke i spisak svoje bibliografije prof. Jalimam je 2016. godine ustupio autoru teksta.

srednjovjekovnoj Bosni odbranio je na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli 23. novembra 1998. godine, čime je stekao stepen doktora nauka iz oblasti historije.

U zvanje višeg asistenta, uža naučna oblast Historijske nauke izabran je 11. novembra 1996. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli, a u zvanje docenta na nastavno-naučnu oblast Historija srednjovjekovne bosanske države 22. februara 1999. godine na istom fakultetu. U nastavno-naučno zvanje vanredni profesor za naučnu oblast Historijske nauke na Pravnom fakultetu Univerziteta u Zenici izabran je 25. januara 2006. godine. U nastavno-naučno zvanje redovni profesor, naučna oblast historijske nauke, izabran je 23. septembra 2011. godine na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, kao i 26. januara 2012. godine za naučnu oblast Historija države i prava na Pravnom fakultetu Univerziteta u Zenici.

Istraživački interes prof. dr. Saliha Jalimama

Salih Jalimam je svoja istraživanja usmjerio u više pravaca. Posebno se posvetio problematici složenih vjerskih odnosa u srednjovjekovnoj Bosni i izučavanju lokalne historije. Dužnu pažnju obratio je također na dostignuća u historiografiji. Osim sumarnog praćenja literature, analitički je obrađivao biografije i bibliografije historičara. Pokazao je interes i za pravnu historiju, s obzirom na to da je predavao na Pravnom fakultetu Univerziteta u Zenici. Tokom pune tri decenije naučnog rada ostavio je iza sebe veći broj objavljenih knjiga, priručnika za studente, naučnih radova i prikaza stručne literature.²

Kroz proces izrade magistarskog rada i doktorske disertacije prof. dr. Salih Jalimam profilisao se u istraživača vjerskih prilika u srednjovjekovnoj Bosni, prvenstveno se zanimajući za misionarske djelatnosti dominikanaca i franjevacu u ovoj zemlji, kao i za međusobni odnos dva katolička vjerska reda. Rani interes u naučnoj karijeri za dominikance i franjevce nadogrudio je sopstvenim pristupom problematici bosanske hereze koja je prerasla u zasebnu crkvenu organizaciju. Disertacija o djelatnosti dominikanaca, koja je objavljena

2 Prilog: bibliografija prof. dr. Saliha Jalimama.

odmah nakon odbrane u vidu zasebne publikacije, vrijedna je pažnje zbog čega je posebno izdvajamo iz njegove obimne bibliografije.

Drugačije je sa Jalimamovom kasnijom istraživačkom fazom složenih vjerskih odnosa u srednjovjekovnoj Bosni, posebno u pogledu tumačenja karaktera Crkve bosanske, pri čemu mu se ime našlo na dugom spisku onih koje je ova vječna tema zaintrigirala.³ Na tom polju okušao se u više navrata, vrativši se isključivo konceptu dualizma kao učenja ove vjerske organizacije i terminologiji bogumilstva, iako su ovakva mišljenja već nepovoljno ocijenjena u historijskoj nauci i nakon kritičkog razmatranja odbačena. Ponovno aktualiziranje starih rješenja bilo je bez naučno opravdanog razloga, pri čemu je ignorirao pozitivne rezultate historiografije koju je brižljivo prikupljao i prethodno objavio.⁴ Crkvu bosansku kao specifičnost bosanskog srednjovjekovlja Jalimam je okarakterizirao kao bogumilsku, uz komparaciju sa herezama na drugim područjima poput Bugarske, južne Francuske i sjeverne Italije, te sa sličnim primjerima iz bližeg okruženja u Dalmaciji i Srbiji, ali uz isticanje bosanske autentičnosti i autohtonosti.

Na tom tragu je još jednu specifičnost bosanskog srednjovjekovlja u vidu nadgrobnih spomenika stećaka tumačio isključivo kao bogumilsku umjetnost, osporavajući pri tom mogućnost pokopavanja pod stećke sljedbenicima drugih vjera u ondašnjem multikonfesionalnom društvu. Ipak, dostignuća u historiografiji o stećcima ukazivala su na kulturološki fenomen karakterističan za jednu zemlju, njeno podneblje i obližnja područja, te na interkonfesionalni karakter stećaka, odnosno na zajedničku pogrebnu praksu sljedbenika triju različitih vjera – bosanske, katoličke i pravoslavne, koji su se pokopavali pod ovu vrstu spomenika.⁵

3 Pregled stanja literature o Crkvi bosanskoj: Jaroslav Šidak, *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1975, 13-108, 297-375. Pejo Čošković, "Četvrt stoljeća historiografije o Crkvi bosanskoj", *Naučni skup Istorijska nauka u Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000, Sarajevo. 30. i 31. oktobar 2001*, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. 120, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 36, Sarajevo, 2003, 31-54. Isti, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Institut za istoriju, Historijske monografije, knj. 2, Sarajevo, 2005, 21-72.

4 Čošković, "Četvrt stoljeća historiografije", 32-35.

5 Up. Marko Vego, "Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca", u: *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Izdanja Muzeja grada Zenice, III, Zenica, 1973, 307-310. Šefik Bešliagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982, 491-513. Lidija Fekeža,

Njegove teze o učenju i karakteru Crkve bosanske uglavnom su odbačene u literaturi, te okarakterizirane kao “bogumilski mit koji služi kao argument za izdvajanje srednjovjekovne Crkve bosanske i njezinih sljedbenika iz evropskog kršćanskog konteksta i premještanje u takav heretički kontekst, prema kojemu bi srednjovjekovni bosanski krstjani duhovno stajali bliže islamu negoli ortodoksnom kršćanstvu svoga vremena.”⁶ Dodatno, skrenuta je pažnja na kontradikciju “između tzv. dualističkog bogumilstva i islama u doktrinarno-teološkom pogledu, (...) budući da ‘islam predstavlja najčistiji izraz apsolutnog monoteizma’, te je kao takav nespojiv sa dualizmom”.⁷

Osim interesa za praćenje historiografije i proučavanja složenih vjerskih prilika, Jalimamova istraživanja usmjerena su također na lokalnu historiju. Takva tematika preokupirala mu je pažnju od samog početka naučne karijere, prve knjige koje je objavio tiču se pojedinih gradova. Studentima je često na svojim predavanjima isticao značaj izučavanja lokalnih prilika, te im je preporučivao ovakve teme za izradu seminarskih i diplomskih radova. Napisao je više knjiga i radova o gradovima i područjima kroz širi historijski okvir, ne ograničavajući se u samo na srednjovjekovnu epohu kao svoju užu naučnu oblast. Prilikom proučavanja pojedinačnih mikroprostora posvetio se sljedećim mjestima: Fojnici, Zenici i okolini, Vranduku, Travniku, Stocu, *Čapljini*, *Šipovu*, Tuzli, Srebreniku, Visokom, bugojanskom i gračaničkom kraju, Polimlju. Nekim od navedenih gradova Jalimam je posvetio veću pažnju kroz monografije, a neke je opisao u parcijalnim studijama.

predgovor u drugom izdanju knjige: Šefik Bešlić, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2004, 7-9.

- 6 Srećko M. Džaja, “Bosanska povijesna stvarnost i njezini mitološki odrazi”, *Bosna franciscana*, X/17, Sarajevo, 2002, 150, i u: *Historijski mitovi na Balkanu*, Posebna izdanja, knj. 1, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2003, 49-50. Slično stajalište Džaja je izrazio u radu: “Tri kulturno – političke sastavnice Bosne i Hercegovine i moderna historiografija”, *Jukić*, 30-31, Sarajevo, 2000/01, 148-149, i u: *Povijest identiteta – identitet povijesti*, *Forum Bosnae*, 18, Sarajevo, 2002, 51-52. Kritiku Jalimamovih stavova dalje je nastavio: Dubravko Lovrenović, “Modeli ideološkog isključivanja: Ugarska i Bosna kao ideološki protivnici na osnovu različitih konfesija kršćanstva”, *Prilozi Instituta za istoriju*, 33, Sarajevo, 2004, 11, nap. 3. Isti, *Povijest est magistra vitae (o vladavini prostora nad vremenom)*, Rabic, Sarajevo, 2008, na više mjesta.
- 7 Dubravko Lovrenović, “Od bogumilskog mita do hegemonističkih pretenzija (Povijest jedne krivotvorine: od biskupa Nikole Modruškog do akademika Muhameda Filipovića)”, *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, Franjevačka teologija Sarajevo, Sarajevo, 2008, 257-258.

Predavački angažman prof. Jalimama na Fakultetu humanističkih nauka

Pored njegovog pedagoškog rada na matičnom Univerzitetu u Zenici, te privremenih angažmana na Univerzitetima u Tuzli i Bihaću, prof. Jalimam također je dugi niz godina, ukupno 14, u kontinuitetu predavao i na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru. Ovdje je ostao najduže prisutan kao gostujući profesor, pored stalnog zaposlenja na Univerzitetu u Zenici. Na Fakultetu humanističkih nauka angažiran je od akademske 2003/2004. do 2016/17. godine. Jedan je od inicijatora osnivanja Odsjeka za historiju pri ovom fakultetu. Odmah po pokretanju Odsjeka prva generacija studenata upisana je u akademskoj 2002/03. godini, gdje je prof. Jalimam predavao sljedeće predmete: Opća historija srednjeg vijeka, Historija Jugoistočne Evrope u srednjem vijeku i Historija srednjovjekovne Bosne.

Ostao je upamćen kao vrsni pedagog koji je na adekvatan način znao prenijeti znanje i probuditi interesovanje za srednovjekovnu historiju, zbog čega su studenti pretežno kod njega birali teme za seminarske i diplomske radove. Pratio je pojedinačne afinitete i prema tome usmjeravao svoje studente. Njegova *živopisna* predavanja prepoznatljiva su po interakciji, uvažavao je druga mišljenja. Posebno je kod studenata razvijao polemički duh po raznim pitanjima. Ostavio je značajan trag kroz dugogodišnju prisutnost u nastavi, brojne generacije studenata sjećaju ga se s nostalgijom.

Prof. dr. Salih Jalimam dao je nesebičan doprinos razvoju Odsjeka za historiju Fakulteta humanističkih nauka i Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru u cjelini. Stručnim savjetima pomogao je prilikom izrade nastavnih planova i programa na spomenutom Odsjeku, te bio aktivan sudionik u nastavnom procesu od samog početka. Također, dao je važan doprinos u kadrovskom razvoju jer je sudjelovao kao član u više komisija prilikom izbora u zvanje zaposlenih na Odsjeku za historiju.

Na prijedlog njegovih kolega i saradnika sa ovog Odsjeka, a potom i Nastavno-naučnog vijeća Fakulteta humanističkih nauka,⁸ Odlukom Senata Univerziteta

8 Registraturna građa Fakulteta humanističkih nauka, Prijedlog za dodjelu priznanja, usvojen na vanrednoj sjednici Nastavno-naučnog vijeća Fakulteta humanističkih nauka, akt br. 210-2-569/18 od 12. XII 2018. godine. Pored profesora Jalimama, Senatu Univerziteta

dodijeljeno mu je priznanje za produktivan rad na ovoj visokoškolskoj ustanovi. Akademska zajednica time se na adekvatan način zahvalila profesoru Jalimamu po prestanku njegovog angažmana u svojstvu spoljnog saradnika.

Odlukom Senata je prof. dr. Salih Jalimam dobio Zahvalnicu Univerziteta za dugogodišnji uspješan rad na Univerzitetu, te doprinos u radu i afirmaciji ugleda Univerziteta.⁹ Zahvalnicu je na Dan Univerziteta 14. februara 2019. godine laureatu trebao uručiti rektor prof. dr. Elvir Zlomušica,¹⁰ na svečanoj sjednici povodom 42. godišnjice osnivanja i rada Univerziteta. Zdravstveno stanje prof. Jalimama se pogoršalo i nije mogao prisustvovati svečanoj sjednici, zbog čega mu je Zahvalnica dodijeljena naknadno.

Profesor Jalimam je često u šali tvrdio za sebe da je posljednji bogumil. S druge strane, volio je doći u Mostar gdje je uvijek bio rado viđen gost. U tom kontekstu, a u duhu hijerarhije Crkve bosanske, kolege sa Odsjeka za historiju zvale su ga *posljednjim gostom*, što je epitet koje je rado prihvatio. Umro je u Sarajevu 26. aprila 2019. godine. Smrću profesora Jalimama otišao je posljednji *gost*.

Prilog: bibliografija prof. dr. Saliha Jalimama

I. Zasebne publikacije :

1. *Fojnica u istorijskoj literaturi*, Fojnica, 1984, 32.
2. *Bibliografija radova o istoriji Zenice*, Zenica, 1985, 166.
3. *Zenica (Fotomonografija)*, Zenica, 1987, 140.
4. *Vranduk – grad i utvrda*, Zenica, 1990, 76.
5. *Putopisne bilješke i zapisi o zeničkom kraju*, Zenica, 1991, 156.
6. *Tiše ubijaju!*, Zenica, 1992, 123.

predložena su još tri imena zaslužnih profesora, sa pratećim obrazloženjem. Od ukupno četiri nominirana kandidata za dodjelu priznanja sa raznih Odsjeka, Senat je te godine prihvatio nominaciju samo jednog sa Fakulteta humanističkih nauka.

- 9 Registraturna građa Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru, Odluka je usvojena na 85. sjednici Senata, akt br. 101-296/19 od 31. I 2019. godine.
- 10 Registraturna građa Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru, Zahvalnica br. PZ1803, 14. II 2019.

7. *Istorijske osnove države Bosne i Hercegovine*, Visoko, 1994, 24.
8. *Prošlost Zenice do 1941. godine*, Zenica, 1996, 255.
9. *Studija o bosanskim bogomilima*, Tuzla, Kalesija, 1996, 206.
10. *Vranduk – kraljevski grad*, Travnik, 1996, 145.
11. *Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države*, Tuzla, 1997, 144.
12. *Zapadnoevropski heretici i bosanski bogomili*, Sarajevo, 1998, 61.
13. *Lastavica od bogomilskog zborišta do muslimanskog dovišta*, Zenica, 1998, 135.
14. *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla, 1999, 313.
15. *Travnik u sidžilu zeničkog naiba*, Travnik, 1999, 95.
16. *Zenica (fotomonografija)*, Zenica, 1999, 96.
17. *Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni*, Tuzla, 1999, 197.
18. *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla, 2002, 240.
19. *Historija za peti razred osnovne škole*, Sarajevo, 2003, 127.
20. *Historija za prvi razred gimnazije*, Sarajevo, 2003, 169.
21. *Vranduk*, Zenica, 2004, 274.
22. *Vranduk (Fotomonografija)*, Zenica, 2004, 32.
23. *Stolac od najstarijih vremena*, Stolac, 2005, 275.
24. *Duhovna susretanja*, Zenica, 2006, 205.
25. *Državnopravni razvitak Bosne i Hercegovine*, Zenica, 2008, 386.
26. *Praktikum iz bosanskog komparativnog prava*, Zenica, 2008, 348.
27. *Kazniona. Knjiga o zeničkom zatvoru*, Zenica, Tuzla, 2008, 155.
28. *Zagonetka postojanja*, Zenica, 2008, 148.
29. *Prikazi i recenzije*, Zenica, 2009, 467.
30. *Kazneno popravni dom Zenica*, Zenica, 2009, 274.
31. *Dominikanci u Bosni u srednjem vijeku*, Tuzla, 2009, 229.
32. *Historija Zenice*, Zenica, 2010, 288.
33. *Hrestomatija tekstova iz historije države i prava Bosne i Hercegovine*, Zenica, 2010, 234.
34. *The penitentiary. A Book About the Zenica Prison*, Zenica, Tuzla, 2011, 136.
35. *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Zenica, 2012, 236.
36. *Kulturna povijest Bosne i Hercegovine*, Zenica, 2013, 222.

II. Skripte:

1. *Historijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine*, Zenica, 1995, 56.
2. *Predavanja iz historije srednjovjekovne Bosne*, Tuzla, 1996, 312.
3. *Opća historija srednjeg vijeka I*, Tuzla, 1996, 123.
4. *Opća historija srednjeg vijeka II*, Tuzla, 1996, 213.

III. Naučne rasprave i studije:

1. Osvrt na knjigu dr. P. Živkovića: Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, XXXIV, Sarajevo, 1983, 165-178.
2. Dolazak i početna djelatnost franjevaca u BiH, Radio Sarajevo, Treći program, XIII/45, Sarajevo, 1984, 333-347.
3. Ispravci i dopune Bibliografiji objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni dr P. Živkovića, *Bibliotekarstvo*, XXX, Sarajevo, 1984, 94-101.
4. Prilog bibliografiji o "Crkvi bosanskoj" i bogomilstvu, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, XXXVI, Sarajevo, 1985, 178-196.
5. Izvori i literatura o djelatnosti predstavnika dominikanskog prosjačkog reda na teritoriji srednjovjekovne Bosne, *Bibliotekarstvo*, XXXII, Sarajevo, 1986, 126-133
6. Istorijska literatura o Fojnici. (Prilozi za bibliografiju), Iz knjige: *Fojnica kroz vijekove*, Fojnica, Sarajevo, 1987, 505-531.
7. Dominikanci i antiheretički priručnici, *Bibliotekarstvo*, XXXIII, Sarajevo, 1988, 56-62.
8. Dominikanci u srednjovjekovnoj Bosni, *Croatica Christiana Periodica*, XIII/23, Zagreb, 1989, 9-19.
9. Istorijske osnove "Carsko-turskih Namjestnika" fra Antuna Kneževića, *Nova et vetera*, XXXIX, Sarajevo, 1990, 197-210.
10. Istorijski radovi o Crnoj Gori na stranicama Godišnjaka Društva istoričara BiH, *Istorijski zapisi*, LXIII, 1-2, Titograd, 1990, 251-258.
11. Bilješka o Jakovu Ozmi, *Baština*, 2, Sarajevo, 1991, 129-133.
12. Istorijske osnove "Carsko-turskih Namjestnika" fra Antuna Kneževića, Zbornik radova sa simpozija u povodu 100 godina smrti fra Antuna Kneževića, Sarajevo, 1991, 141-154.

13. Travnik u opisima franjevačkih ljetopisaca, Zbornik radova, III, Zavičajni muzej, Travnik, 1991, 49-54.
14. Bilješka o dominikancima u srednjovjekovnoj Srbiji, *Istorijski časopis*, XXXVIII, Beograd, 1992, 221-231.
15. O prvom genocidu i urbicidu, iz knjige: Safet Halilović, *Restitucija bosanske državnosti*, Zenica, 1993, 60-62.
16. Derviš Imamović, dramski pisac, Zbornik radova sa naučnog skupa: *Stoljeća bošnjačko – muslimanskog dramskog stvaralaštva*, Zenica, 1994, 51-55.
17. Bašagić kao historičar, Zbornik radova sa naučnog skupa: *Safvetbeg Bašagić – bošnjačka intelektualna strategija*, Zenica, 1994, 121-126.
18. Istoričar i vrijeme, Radovi sa simpozijuma: *Ajvatovica 95.*, Prusac, 1995, 63-70.
19. Handžić kao historičar, Zbornik radova sa znanstvenog skupa o hadži Mehmedu Handžiću, Sarajevo, 1996, 119-127.
20. Prilog za buduću bibliografiju bosanskih bogomila, *Bosniaca*, I, Sarajevo, 1996, 32-34.
21. Bošnjaci – Muslimani kao historičari (do 1878. godine), *Kabes*, III/19, Mostar, 1997, 21-24.
22. Historijske osnove bosanske posebnosti, *Kabes*, III/20, Mostar, 1997, 27-31.
23. Bogomilski skriptorij, *Odjek*, L/1-3, Sarajevo, 1997, 7-8.
24. Spahićevo kako "misliti" Zenicu, Iz knjige: Besim Spahić, *Zenica na kraju stoljeća*, Zenica, 1997, 173-179.
25. Odnos franjevaca i dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni, *Bosna franciscana*, V/8, Sarajevo, 1997, 194-203.
26. Politički položaj bosanskih bogomila, *Glasnik Rijasetu IZ u BiH*, LIX/9-10, Sarajevo, 1997, 891-902.
27. Eshatologija i kosmologija bosanskih bogomila, *Glasnik Rijasetu IZ u BiH*, LX/1-2, Sarajevo, 1998, 113-134.
28. Bosanski bogomili i steći, *Kabes*, IV/28, Mostar, 1998, 37-40.
29. Umjetničko stvaranje bosanskih bogomila, *Kabes*, IV/30, Mostar, 1998, 40-41.

30. Naučni profil akademika Vlade Jokanovića, *Bosanska vila*, IV/11, Sarajevo, 1998, 52-53.
31. Mediteran i bogomilska Bosna, *Kabes*, IV/31-32, Mostar, 1998, 36-38.
32. Čapljinjski kraj u srednjem vijeku, *Kabes*, IV/33-34, Mostar, 1998, 41-46.
33. Spor oko crkvene desetine i djelatnost franjevacu u srednjovjekovnoj Bosni, *Bosna franciscana*, VI/9, Sarajevo, 1998, 123-136.
34. Mulla Mustafa Bašeskija kao historičar, *Glasnik Rijasetu IZ u BiH*, LX/7-8, Sarajevo, 1998, 961-972.
35. Devedeset godina od rođenja fra Ljube Hrgića, *Odjek*, LI/3-4, Sarajevo, 1998, 98-99.
36. Brak i bosanski bogomili, *Kabes*, IV, 37-38, Mostar, 1998, 57.
37. Dominikanci kao trebinjsko-mrkanjski biskupi, *Bosna franciscana*, VI/10, Sarajevo, 1998, 91-100.
38. Derviš Imamović, U knjizi: Gordana Muzaferija, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, Knjiga V, Sarajevo, 1998, 282-287.
39. Zenički kraj kroz arheološke spomenike, *Prilozi Instituta za istoriju*, 28, Sarajevo, 1998, 105-114.
40. Srednjovjekovna Bosna i bosanski bogomili, *Prva linija*, VII/63, Sarajevo, 1998, 101-104.
41. Dubrovačka arhivska građa o srednjovjekovnoj Bosni, *Arhivska praksa*, 2, Tuzla, 1999, 100-107.
42. Književno-umjetnička radionica Jurkića, *Odjek*, LII/1-2, Sarajevo, 1999, 72-76.
43. Područje Šipova u srednjem vijeku, Iz knjige: *Bošnjaci Šipova kroz historiju*, Zenica, 1999, 17-34.
44. Sidžil zeničkog naiba kao izvor za historiju Zenice, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 47-48, Sarajevo, 1999, 127-143.
45. Rubne bilješke o dominikancima i katoličkoj crkvi u doba Tvrtka I Kotromanića, *Bosna franciscana*, VII/11, Sarajevo, 1999, 150-160.
46. Dr. Muhamed Hadžijahić kao historičar, I dio, *Glasnik Rijasetu IZ u BiH*, LXI/9-10, Sarajevo, 1999, 1037-1048.
47. Dr. Muhamed Hadžijahić kao historičar, II dio, *Glasnik Rijasetu IZ u BiH*, LXI/11-12, Sarajevo, 1999, 1167-1178.

48. Nastavna interpretacija srednjovjekovne bosanske historije, Zbornik radova, I, Filozofski fakultet, Tuzla, 1999, 27- 35.
49. Aleksandar Solovjev kao istraživač bosanskog srednjovjekovlja, *Bosanska vila*, V/14, Sarajevo, 1999, 49-52.
50. Uloga Malkoč-bega u političkoj i vojnoj strukturi Osmanskog društva 16. stoljeća, *Zbornik Društva za povjesnicu*, sv. 6, Klana, 2001, 123-131.
51. Neprolazna slika Bosne u književnom djelu Alije Nametka, *Hikmet*, XIII, 5-8. Tuzla, 2000, 218-220.
52. Bosanski bogomili u vrijeme vladavine Tvrtka I Kotromanića (1353-1391), *Hikmet*, XIII, 1-2, Tuzla, 2000, 43-45.
53. Pogled na jednu dionicu iz života mladog Andrića, Iz knjige: *Bošnjaci i Andrić*, Tuzla, 2000, 25-30.
54. "Zenički period" Alije Nametka, *Glasnik Rijasetu IZ u BiH*, LXII/7-8, Sarajevo, 2000, 629-636.
55. Fra Filip Lastrić kao historičar, *Bosna franciscana*, VIII/13, Sarajevo, 2000, 177-194.
56. Marginalija o gostu Radinu i njegovom testamentu, *Hercegovina*, 11-12. Mostar, 2000, 15-28.
57. Srednjovjekovni grad Vranduk, Zbornik radova, II, Filozofski fakultet, Tuzla, 2000, 103-114.
58. Uloga Malkoč-bega u političkoj i vojnoj strukturi osmanskog društva 16. stoljeća, Zbornik radova, Filozofski fakultet, Tuzla, 2000, 95-101.
59. Zlosretna sudbina Alije Nametka, *Odjek*, LIII/3-4, Sarajevo, 2000, 18-21.
60. Srednjovjekovni grad Vesela Straža. (Prilozi za studiju), *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, nova serija, 48-49, (1996-2000), Sarajevo, 2001, 370-385.
61. Srednjovjekovni grad Sokol (Prilozi za studiju), *Gračanički glasnik*, VII/11, Gračanica, 2001, 60-67.
62. Arhivistika i historija, *Arhivska praksa*, IV/4, Tuzla, 2001, 13-19.
63. Odnos srednjovjekovne Bosne i cetinske krajine u vrijeme vladavine kralja Stjepana Tomaša, Zbornik radova, III/3, Filozofski fakultet, Tuzla, 2001, 81-91.

64. Muvekkitova Historija Bosne, *Glasnik Rijaseta IZ u BiH*, LXIII/3-4, Sarajevo, 2001, 251-258.
65. Putopisne bilješke o Tuzli, I dio, *Stav*, I,1, Tuzla, 2002, 73-78.
66. Analiza dokumenta o prvom spomenu srednjovjekovnog grada Sokola kod Gračanice, *Gračanički glasnik*, VII/13, Gračanica, 2002, 38-43.
67. Historijski toponimi u "Magbul-i arifi" Muhameda Hevaija, *Zbornik radova*, 4, Filozofski fakultet, Tuzla, 2002, 59-65.
68. Dijalog među vjerama u srednjovjekovnoj Bosni, *Glasnik Rijaseta IZ u BiH*, LXIV/1-2, Sarajevo, 2002, 181-194.
69. Putopisne bilješke o Tuzli, II dio, *Stav*, II/2, Tuzla, 2003, 50-58.
70. Uvod u čitanje djela: Iz prošlosti grada na vodi, U knjizi: Ivan Balta, *Iz prošlosti grada na vodi*, Gračanica, 2003, 6-7.
71. Profesor Muhammed Hamidulah, *Glasnik Rijaseta IZ u BiH*, LXV/3-4, Sarajevo, 2003, 356-360.
72. Tuzla u Hevaijno doba, *Stav*, II/3, Tuzla, 2003, 47-53,
73. 670 godina Srebrenika, *Biljeg Srebrenika*, I/1, Srebrenik, 2003, 3-5.
74. Uvodna riječ, *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Zenici*, I, Zenica, 2003, 9-11.
75. Historijski značaj Bilinopoljske izjave, *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Zenici*, I, Zenica, 2003, 75-91.
76. Historijski pogled na razvoj metalurgije u Bosni i Hercegovini, *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Zenici*, I, Zenica, 2003, 153-164.
77. Genocid nad stanovništvom naselja Vrbanja kod Bugojna, *Glasnik Rijaseta IZ u BiH*, LXV/7-8, Sarajevo, 2003, 730-740.
78. Srednjovjekovni grad Srebrenik u kontekstu prvog spomena, *Stav*, II, 4-5, Tuzla, 2003, 86-91.
79. Bilinopoljska izjava kao historijski izvor za Crkvu bosansku, *Prilozi Instituta za istoriju*, 32, Sarajevo, 2003, 119-132.
80. Nekoliko činjenica iz historije pisma srednjovjekovne Bosne, *Didaktički putokazi*, 31, Zenica, 2003, 50-52.
81. Putopisne bilješke o Tuzli (IV dio), *Stav*, III/8-9, Tuzla, 2004, 125-132.
82. Jukić kao sudbina, *Odjek*, LVII/1-2, Sarajevo, 2004, 158-162.
83. Bosanski bogomili – mit i stvarnost, *Slovo Gorčina*, 26, Stolac, 2004, 42-48.

84. Srednjovjekovni grad Visoko, *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Zenici*, II/2, Zenica, 2004, 79-86.
85. Uvodna riječ, *Zbornik Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici*, II/2, Zenica, 2004, 7-8.
86. Smail Balić jedno dragocjeno iskustvo, *Behar*, V-VIII, XIII/66-67, Zagreb, 2004, 48-52.
87. Podsjećanje na profesora Fuada Slipičevića, *Most*, XXIX, 179 (90 nova serija), Mostar, 2004, 73-77.
88. Osam stotina godina Bilinopoljske izjave, *Glasnik Rijaseta IZ u BiH*, LXVI/3-4, Sarajevo 2004. 330-344.
89. Osam stotina godina Bilinopoljske izjave, *Beharistan*, 13, Sarajevo, 2004, 120-134.
90. Mišljenje o knjizi: Sakib Kurtić, *Ademaga Mešić u svom vremenu*, Tešanj, 2004, 197-199.
91. Putopisne bilješke i zapisi o gračaničkom kraju, *Gračanički glasnik*, IX/17, Gračanica, 2004, 60-68.
92. Uloga časopisa "Behar" u jačanju identiteta Bošnjaka, *Behar*, XII/69, Zagreb, 2004, 8-10.
93. Predgovor Sabranim djelima: *Derviš Imamović ili krik iz provincije*, BZK Preporod, Zenica, 2004, 5-17.
94. Umjesto pogovora u knjizi: Mubera Maslić, *S obje strane duše*, Zagreb, 2004, 127-129.
95. Recenzija u knjizi H. Haračić, *Gornji Vakuf*, Sarajevo, 2004, 297-298.
96. Historijsko-edukativna uloga časopisa "Behar" u jačanju identiteta Bošnjaka, *Znakovi vremena*, 21, Sarajevo, 2004, 16-27.
97. Prilozi za historiju pozorišne djelatnosti u KPZ-u u Zenici (1948-1951.), *Penološka teorija i praksa*, 3, Zenica, 2004, 32-34.
98. Hereza i herceg (Prilog tipologiji heretičkog učenja u srednjovjekovnoj Bosni), *Beharistan*, 14, Sarajevo, 2004, 10-25. Rad objavljen i u Zborniku radova sa naučnog skupa *Herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Mostar, 2005, 85-98.
99. Mišljenje o knjizi: *Bistrik kula. Koraci života i smrti* Zijada Rujanca, Sarajevo, 2005, 203-205.

100. Bosnia bogomil's in the Social and Political life of Medieval Bosnia, Proceedings –International symposium: *Bosnia Hercegovina from Past to Present*, Canakkale, 2005, 32-36.
101. Djelatnost Toma Tomasinja u srednjovjekovnoj Bosni, *Zbornik Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici*, III/ 3, Zenica, 2005, 59-87.
102. Zenica uoči 1900. godine (Prilozi za historiju zavičaja), *Zbornik Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici*, III/ 3, Zenica, 2005, 89-108.
103. Uvodna riječ, *Zbornik Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici*, III, 3, Zenica, 2005, 7-8.
104. Današnja Bosna i srednjovjekovni grad Srebrenik, *Biljeg Srebrenika*, 3, Srebrenik, 2005, 27-35.
105. Diplomatska djelatnost gosta Radina, *Slovo Gorčina*, 27, Mostar, 2005, 179-182.
106. Bosanski krstjani u društvenom i političkom životu srednjovjekovne Bosne i Huma, *Fenomen krstjani u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, Sarajevo, Zagreb, 2005, 179-191.
107. Iz historije srednjovjekovnog Polimlja (Istraženi i neistraženi problemi), *Mileševski zapisi*, 6, Prijepolje, 2005, 47-54.
108. Iz historije srednjovjekovnog Polimlja. *Istraživanja*, I, Časopis Fakulteta humanističkih nauka, Mostar, 2006, 33-41.
109. Vjerske rasprave u srednjovjekovnoj Bosni (do sredine XIII. vijeka), *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici*, IV/4, Zenica, 2006, 43-56.
110. Bosnia bogomils in the social and political life of medieval Bosnia, *Zbornik Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici*, IV/ 4, Zenica, 2006, 83-92.
111. Uvodna riječ, *Zbornik Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici*, IV/ 4, Zenica, 2006, 7-8.
112. Historijski metod Nerkeza Smailagića, *Behar*, XIV/76-77, Zagreb, 2006, 54-57.
113. Stolački kraj u srednjem vijeku, *Slovo Gorčina*, 28, Mostar, 2007, 33-41.
114. Prilozi historiji kaznenog zavoda u Zenici 1886.-1945., *Društvena istraživanja*, I/1, Zenica, 2007, 71-108.

115. Stećci mostarskog kraja, *Istraživanja*, 3, Časopis Fakultet humanističkih nauka, Mostar, 2008, 7-25.
116. Kamene sudačke stolice iz stolačkog kraja, *Slovo Gorčina*, 30, Mostar, 2008, 102-108.
117. Politički osuđenici u Kazneno-popravnom domu u Zenici 1945.-1954., *Politički zatvorenik*, XVIII/196, Zagreb, 2008, 46-50.
118. Balićev interkonfesionalizam, *Smail Balić. Wordenker eines europaischen Islam-Mislilac evropskog Islama*, Facultas, Wien, 2008, 117-122.
119. Genocid nad Bošnjacima Vrbanje kod Bugojna, *Godišnjak BZK „Preporod” Općinsko društvo Bugojno*, Bugojno, 2008, 91-100.
120. Filozofsko-teološki dijalog u srednjovjekovnoj Bosni XV. vijeka, *Društvena istraživanja*, II/3, Zenica, 2008, 59-67.
121. Srebrenička banovina i susjedne zemlje, *Društvena istraživanja*, II/3, Zenica, 2008, 91-99.
122. Bosanski bogomili u historijskim izvorima, *Bošnjačka riječ*, III/11-12, Novi Pazar, 2008, 82-86.
123. S. Jalimam, S. Mičijević, Austrijska okupacija Stoca, *Slovo Gorčina*, 30, Stolac, 2008, 99-101.
124. Vjersko učenje bosanskih bogomila, *Bošnjačka riječ*, IV/13-16, Novi Pazar, 2009, 146-155.
125. Kanonsko-dogmatska implantacija dominikanaca, *Društvena istraživanja*, IV/4, Zenica, 2009, 51-71.
126. Historijske pouke ZAVNOBiH-a, *Društvena istraživanja*, IV/4, Zenica, 2009, 113-117.
127. O stanku srednjovjekovne Bosne, *Istraživanja*, 4, Časopis Fakulteta humanističkih nauka, Mostar, 2009, 9-22.
128. Hijerarhija bosanskih bogomila, *Bošnjačka riječ*, V/17-18, Novi Pazar, 2010, 29-36.
129. Prilog historiji historiografije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, *Istraživanja*, 5, Časopis Fakulteta humanističkih nauka, Mostar, 2010, 39-59.
130. Mikrohistorija na primjeru zeničkog kraja, *Gračanički glasnik*, XVI/32, Gračanica, 2011, 162-167.

131. Vojno-političke veze srednjovjekovne Bosne i Cetinske krajine u vrijeme kralja Stjepana Tomaša, *Istraživanja*, 6, Časopis Fakulteta humanističkih nauka, Mostar, 2011, 19-36.
132. Ban Kulin u historijskoj i narodnoj tradiciji, *Zbornik Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici*, IX/ 9, Zenica, 2011, 47-65.
133. Ezher Arnautović – jedna neispričana priča, U knjizi: Ezher Arnautović, *Sjećanje za budućnost*, Zenica 2011, 371-373.
134. Bogomilska književnost srednjovjekovne Bosne, *Glasnik Rijaseta IZ u BiH*, LXXIV/1-2, Sarajevo, 2012, 105-113.
135. Predgovor u knjizi: Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata*, Travnik, 2012, 11-13.
136. Jedno viđenje o odnosu: bosanski bogomili i stećci, *Slovo Gorčina*, 34, Stolac, 2012, 76-82.
137. Sedamdeset godina Rezolucije zeničkih intelektualaca za zaštitu Roma, *Behar*, XX-XXI/ 104, Zagreb, 2011/2012, 55-57.
138. Bosanski ban Kulin, *Bošnjačka riječ*, 24-25, Novi Pazar, 2012.
139. Ploča velikog sudije Gradješe, *Istraživanja*, 8, Časopis Fakulteta humanističkih nauka, Mostar, 2013, 19-36.
140. Radoje Ljubišić – najznatniji trebinjski vlastelin, *Prilozi Instituta za istoriju*, 42, Sarajevo, 2013, 11-34.
141. Kazneno-popravni dom u Zenici – koncentracioni logor političkih osuđenika, Iz knjige: Mate Tadić, Želimir Crnogorac, *Svjedočanstva o stradanju Hrvata*, Zagreb, 2013, 25-32.
142. Boje prolaznosti stvari, U knjizi: Ibro Hero, *Tragom zaboravljene zemlje*, Konjic, 2013, 377-381.
143. *Balkanski identitet/identiteti u kontekstu integracija*, *Zbornik radova: II. međunarodna naučna konferencija, Bosna i Hercegovina i euroatlanske perspektive*, Bihać, 2014, 1125-1141.
144. Pristav i knežak u sudskoj, pravosudnoj i društvenoj strukturi srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, *Istraživanja*, 10, Časopis Fakulteta humanističkih nauka, Mostar, 2015, 15-34.
145. Povijesni minimalizam u putopisima Zulfikara Zuke Džumhura, Radovi sa simpozija: *Slovo o Šantiću, Šimiću i Džumhuru*, Mostar, 2015, 389-399.

146. O latinskom tekstu u povelji bana Kulina, *Istraživanja*, 11, Časopis Fakulteta humanističkih nauka, Mostar, 2016, 31-48.

IV Prikazi, ocjene, osvrti:

1. Hrestomatija izvora za opštu istoriju srednjeg vijeka (odabrao i uredio dr. Marko Šunjić), *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH (GADARBiH)*, XX-XXI, Sarajevo, 1980-81, 264-267.
2. Godišnjak Društva istoričara BiH, *GADARBiH*, XX-XXI, Sarajevo, 1980-81, 277-281.
3. D. Dragojlovik, V. Antik, Bogomilstvoto vo srednovekovnata izvorna graga, *Prilozi Instituta za istoriju*, XVII/18, Sarajevo, 1981, 321-324.
4. Povijesno-teološki simpozij u povodu 500 obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine, *GADARBiH*, Sarajevo, 1982, 260-264.
5. Prilozi Instituta za istoriju, *GADARBiH*, XXII, Sarajevo 1982, 264-267.
6. Građenje fizionomije, *Odjek*, XXXVI/6, Sarajevo, 1983, 25.
7. Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovute istražuvanje, *Godišnjak društva istoričara BiH*, XXXIV, Sarajevo, 1983, 160-164. i u: *GADARBiH*, XXV, Sarajevo 1985, 301-302.
8. Kotorski spomenici, *GADARBiH*, XXIII-XXIV, Sarajevo, 1983-84, 255-259.
9. Prilozi Instituta za istoriju, XVIII/19, *GADARBiH*, XXIII-XXIV, Sarajevo 1983/84, 273-277.
10. D. Dragojlović, Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji II, *Godišnjak Društva istoričara BiH (GDIBiH)*, XXXV, Sarajevo, 1984, 139-142.
11. N. Miletić, Stećci, *GDIBiH*, XXXVI, Sarajevo, 1985, 154-156.
12. F. Bulić, Izabrani spisi, *GDIBiH*, XXXVI, Sarajevo, 1985, 156-158.
13. *GDIBiH*, XXXIV, *GADARBiH*, XXV, Sarajevo, 1985, 293-295.
14. P. Anđelić, Studije o teritorijalnopoličkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne, *GADARBiH*, XXV, Sarajevo, 1985, 297-299.
15. V. Buhvald, A. Holveg, O. Princ, Rečnik grčkih i latinskih pisaca antike i srednjeg veka, *GDIBiH*, XXXVII, Sarajevo 1986, 159-161, i u: *Bibliotekarstvo*, XXXI, Sarajevo, 1985, 75-76.
16. Samostan Male braće u Dubrovniku, *Istorijski zbornik*, VII/7, Banjaluka 1986, 255-259, i u: *Bibliotekarstvo*, XXXII, Sarajevo, 1986, 149-151.

17. M. Janković, Episkopije i Mitropolije Srpske crkve u srednjem veku, *GDIBiH*, XXXVIII, Sarajevo, 1986, 162-164.
18. GDIBiH, *GADARBiH*, XXVI, Sarajevo, 1986, 285-289.
19. Kulturno-istorijske znamenitosti, *Odjek*, XL/1, Sarajevo, 1987, 25.
20. GDIBiH, Istorijski zapisi, LX/2-3, Titograd, 1987, 255-258.
21. Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, *Jevrejski pregled*, XXXVIII71-2, Beograd, 1987, 57.
22. GDIBiH, *GADARBiH*, XXVII, Sarajevo, 1987, 175-176.
23. M. Lever, Povijest dvorskih luda, *GDIBiH*, XXVII, Sarajevo, 1987, 145-146.
24. R. Mihaljčić, Lazar Hrebeljanović. Istorija. Kult. Predaja, *GDIBiH*, XXXVIII, Sarajevo, 1987, 147-148.
25. Prošlost jednog trga, *Odjek*, XLI/9, Sarajevo, 1988, 24.
26. Z. Janc, Islamska minijatura, Bibliotekarstvo, XXXIII, Sarajevo, 1988, 77-79.
27. Š. Bešlagić, Kamene stolice srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, *Istorijski zbornik*, IX/9, Banjaluka, 1988, 186-187.
28. V. Ćorović, Sveta Gora i Hilandar do šesnaestog veka, *Nova et vetera*, XXXVI, Sarajevo, 1988, 284-286, i u: *Istorijski zbornik*, X/10, Banjaluka, 1989, 224-226.
29. Prikaz jednog prikaza (polemika), *Istorijski zbornik*, IX/9, Banjaluka 1988, 179-183.
30. Bosanski franjevci na jezuitskom trgu u Zagrebu, *Nova et vetera*, XXXVIII, Sarajevo, 1988, 281-284.
31. B. Milinković, Bibliografija radova o religiji, crkvi i ateizmu, *Nova et vetera*, XXXVIII, Sarajevo, 1988, 288-292.
32. R. Ćuk, Srbija i Venecija u XIII i XIV veku, *GADARBiH*, 29, Sarajevo, 1989, 227-230.
33. Ž. Diboja, Monaški redovi, *Istorijski zbornik*, X/10, Banjaluka, 1989, 226-227.
34. P. Ćošković, Bosanska kraljevina u prijelomnim godinama 1443-1446, *Istorijski zbornik*, X/10, Banjaluka, 1989, 224-226.
35. Stručno i popularno, *Odjek*, XLIII/17-18, Sarajevo, 1990, 25.
36. Kamen-međaš, *Odjek*, XLIV/15-16, Sarajevo, 1991, 10.

37. A. S. Kovačić, Biobibliografija franjevaca Bosne Srebrene, Napredak, I, Sarajevo, 1991, 379-384.
38. I. Lovrenović, M. Imamović, Bosna i njezin narod, *Preporod*, XXXIII/1, Zenica, 1992, 12.
39. Knjiga izuzetne vrijednosti, *Islamska misao*, XV/155, Zenica, 1993, 51-52.
40. Predgovor: F. Đidić, *Dah iskona*, Zenica, 1994, V-VII.
41. Kada je pisanje bilo rizik, *Travnički ljiljani*, III/24, Travnik, 10. IV 1994, 17.
42. Pogovor u knjizi A. Avdibašić, *Trajanje Bosne*, Zenica, 1994, 219-220.
43. Impresije o jednoj izuzetnoj ličnosti, *El Hidaje*, IV/33, Visoko, 1995, 7.
44. Kako je nastao šehar, *Ljiljan*, IV/211, Sarajevo, 29. I 1997, 44, i u: B. Zlatar, Zlatno doba Sarajeva, *Divan*, IV/42-43, Travnik, 1996, 23-24.
45. "Bješte bosanski bogomili ide sociolog" (Polemika), *Ljiljan*, IV/209, Sarajevo, 29. I 1997, 44.
46. Kapitalno djelo izuzetnog istraživača, *Glasnik Rijaseta IZ u BiH*, LIX/11-12, Sarajevo, 1997, 1215-1221.
47. O. Ibrahimagić, Bosna i Bošnjaci između agresije i mira, *Glasnik Rijaseta IZ u BiH*, LX/5-6, Sarajevo, 1998, 669-671.
48. J. Matuz, Osmansko Carstvo, *Glasnik Rijaseta IZ u BiH*, LX/11-12, Sarajevo, 1998, 1420-1422.
49. Genocid u BiH 1991-1995, *Glasnik Rijaseta IZ u BiH*, LX/11-12, Sarajevo, 1998, 1423-1425.
50. E. Sujoldžić, Džamije Travnika, *Glasnik Rijaseta IZ u BiH*, LX/7-8, Sarajevo, 1998, 999-1001.
51. Izuzetna knjiga o "novoj" historiji, *Bosanska vila*, V/14, Sarajevo, 1999, 74-75.
52. E. Imamović, Porijeklo i pripadnost stanovništva BiH, *Glasnik Rijaseta IZ u BiH*, LXI/1-2, Sarajevo, 1999, 154-156.
53. Dvije zanimljive knjige o korijenima Bosne, *Hikmet*, XII/9-12, Tuzla, 1999, 189-190.
54. Ilidža, *Glasnik Rijaseta IZ u BiH*, XLII/11-12, Sarajevo, 2000, 1083-1084.
55. M. Imamović, Historija države i prava, *Glasnik Rijaseta IZ u BiH*, LXII/11-12, Sarajevo, 2000, 1080-1082.

56. Izuzetno historijsko djelo, *Hikmet*, XIII/3-4, Tuzla, 2000, 130-132.
57. Muvekkitova historija Bosne, *Glasnik Rijasete IZ u BiH*, LXIII/3-4, Sarajevo, 2001, 251-258.
58. G. Šljivo, Orašje 1863-1995, *Arhivska praksa*, IV/4, Tuzla, 2001, 156-157.
59. Engleska interpretacija srednjovjekovne historije, *Prilozi Instituta za istoriju*, 30, Sarajevo, 2001, 235-237.
60. Kako misliti srednjovjekovnu historiju? *Prilozi Instituta za istoriju*, 30, Sarajevo, 2001, 229-234.
61. Strah od historije ili o jednoj knjizi i njenim historijskim potvrđama, *Godišnjak BZK "Preporod"*, Sarajevo, 2001, 263-271.
62. Povijesni atlas BiH, *Didaktički putokazi*, VIII/27, Zenica, 2002, 101-102.
63. Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, Povijest Bosne, *Hercegovina*, 15-16, Mostar, 2003, 275-278.
64. S. Kličić, Međubošnjački sukob u Cazinskoj krajini, *Arhivska praksa*, 6, Tuzla, 2003, 247-248.
65. Franjo Šanjek, Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima, *Prilozi Instituta za istoriju*, 32, Sarajevo, 2003, 346-351, i u: *Krijestnica*, X/25, Zenica, 2003, 62-66.
66. S. Čekić, Pokret Bagauda, *Prilozi Instituta za istoriju*, 33, Sarajevo, 2004, 277-278; i u: *Stav*, III/6-7, Tuzla, 2003, 142-143.
67. J. Le Goff, Priča o Europi, *Prilozi Instituta za istoriju*, 33, Sarajevo, 2004, 284-286; i u: *Stav*, III/6-7, Tuzla, 2003, 139-141.
68. Ademaga Mešić u svom vremenu, *Behar*, XIII/69, Zagreb, 2004, 25-26.
69. H. Kamberović, Begovski zemljišni posjedi u BiH od 1878 do 1918, *Gračanički glasnik*, 17, Gračanica, 2004, 184-186; i u: *Glasnik Rijasete IZ u BiH*, LXVI/7-8, Sarajevo, 2004, 871-874.
70. M. Hadžijahić, Povijest Bosne u IX i X stoljeću, *Didaktički putokazi*, XI/34, Zenica, 2005, 108-109; i u: *Glasnik Rijasete IZ u BiH*, LXV/1-2, Sarajevo, 2005, 123-125.
71. K. Bašić, M. Spahić, Znameniti Tuzlaci, *Zbornik Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici*, III/3, Zenica, 2005, 412-414.

72. S. Mičijević, Blagaj, *Zbornik Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici*, III/3, Zenica, 2005, 415-417.
73. Dž. Čaušević, Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine. Dokumenti sa komentarima, *Zbornik Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 3, Zenica, 2005, 418-421.
74. S. Kurtić, Adem-aga Mešić u svom vremenu, *Zbornik Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 3, Zenica, 2005, 422-426.
75. Š. Talić, E. Bujak, Gradiški amanet. Historijat Gradišća od najstarijih vremena do danas, *Zbornik Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 4, Zenica, 2006, 339-341.
76. K. Bašić, Kozarac kroz historiju, *Zbornik Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 4, Zenica, 2006, 342-343.
77. T. Išek, Mjesto i uloga HKD "Napredak" u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine, *Zbornik Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 4, Zenica, 2006, 344-346.
78. M. Filipović, Historija bosanske duhovnosti. Duhovni život Ilira i srednjovjekovne Bosne, *Zbornik Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 4, Zenica, 2006, 347-350.
79. F. Nurkić, Oružje bosanskog otpora, *Zbornik Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 4, Zenica, 2006, 351-352.
80. M. Imamović, Osnove upravno-političkog razvitka i državno-pravnog položaja BiH, *Društvena istraživanja*, II/3, Zenica, 2008, 131-132.
81. S. Ćirković, O istoriografiji i metodologiji, *Društvena istraživanja*, II, 3, Zenica, 2008, 133-134.
82. Dvije nove knjige akademika Franje Šanjeka, *Društvena istraživanja*, IV, 4, Zenica, 2009, 129-132.
83. Desanka Kovačević – Kojić, Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV-XV vijek), *Društvena istraživanja*, IV, 4, Zenica, 2009, 133-134.

V. Mentorstvo pri izradi doktorske disertacije:

1. Omer Hamzić, *Pravno-politički i društveno-ekonomski položaj građaničkog sreza u okviru Tuzlanske oblasti i Vrbaske banovine u periodu od 1918. do 1941. godine*, Pravni fakultet Univerziteta u Zenici, 2008.

THE DEPARTURE OF THE LAST GUEST

In memory of Prof. Dr. Salih Jalimam, a pedagogue and historian

ABSTRACT

This paper represents a brief overview of the scholarly and pedagogical work of Professor Salih Jalimam. The first part of the paper on Jalimam's work gives an insight into his biography along with a bibliography and an illustration of his research interests. His academic interest was primarily focused on the complex religious relationships in medieval Bosnia, local history and historiography. The second part of the paper focuses on the pedagogical work of Professor Jalimam by showing his devotion to the Department of history at the Faculty of Humanities, Džemal Bijedić University of Mostar.

Keywords: pedagogical work, teaching, research orientation, biography, bibliography.

Izvori

Registraturna građa Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru:

- Odluka Senata br. 101-296/19, 31. I 2019.
- Zahvalnica br. PZ1803, 14. II 2019.

Registraturna građa Fakulteta humanističkih nauka:

- Prijedlog za dodjelu priznanja, vanredna sjednica Nastavno-naučnog vijeća Fakulteta humanističkih nauka, br. 210-2-569/18, 12. XII 2018.

Literatura

- Bešlagić, Šefik (1982), *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Čošković, Pejo (2003), "Četvrt stoljeća historiografije o Crkvi bosanskoj", *Naučni skup Istorijska nauka u Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990.-2000.*, Sarajevo. 30. i 31. oktobar 2001, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. 120, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 36, Sarajevo, 2003, 31-54.
- (2005), *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Institut za istoriju, Historijske monografije, knj. 2, Sarajevo
- Džaja, Srećko M. (2002), "Tri kulturno – političke sastavnice Bosne i Hercegovine

- i moderna historiografija”, *Jukić*, 30-31, Sarajevo, 2000/01, 145-155, i u: *Povijest identiteta – identitet povijesti*, *Forum Bosnae*, 18, Sarajevo, 49-59.
- (2003), “Bosanska povijesna stvarnost i njezini mitološki odrazi”, *Bosna franciscana*, X/17, Sarajevo, 2002, 142-159, i u: *Historijski mitovi na Balkanu*, Posebna izdanja, knj. 1, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 39-66.
- Fekeža, Lidija (2004), predgovor u drugom izdanju knjige: Šefik Bešliagić, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo, 7-9.
- Lovrenović, Dubravko (2004), “Modeli ideološkog isključivanja: Ugarska i Bosna kao ideološki protivnici na osnovu različitih konfesija kršćanstva”, *Prilozi Instituta za istoriju*, 33, Sarajevo, 9-57.
- (2008), *Povijest est magistra vitae (o vladavini prostora nad vremenom)*, Rabic, Sarajevo
- (2008), “Od bogumilskog mita do hegemonističkih pretenzija (Povijest jedne krivotvorine: od biskupa Nikole Modruškog do akademika Muhameda Filipovića)”, *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, Franjevačka teologija Sarajevo, Sarajevo, 169-303.
- Šidak, Jaroslav (1975), *Studije o “Crkvi bosanskoj” i bogumilstvu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb
- Vego, Marko (1973), “Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca”, u: *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Izdanja Muzeja grada Zenice, III, Zenica, 307-335.

UPUTA AUTORIMA

Radovi trebaju biti pisani u standardnom formatu A4 (prored 1,5 font *TimesNew Roman*, veličina slova 12). Napomene i fusnote stoje na dnu stranice, a ne na kraju teksta i pišu se proredom 1.

Rukopis mora sadržavati sljedeće dijelove:

Naslovna stranica: ime i prezime autora, ustanova u kojoj autor radi, adresa, e-mail adresa, naslov rada, podnaslov rada.

Prva stranica i dalje: naslov; (podnaslov); sažetak; ključne riječi na jeziku na kojem je rad napisan; integralni dio teksta; zaključak koji se piše na kraju integralnog djela teksta, i to na jeziku na kojem je rad napisan i na stranom jeziku (ako je djelo pisano, npr. na bosanskom, zaključak ili sažetak pišu se u na bosanskom i na engleskom ili njemačkom ili kojem drugom stranom jeziku, a ako je pisano, npr. na engleskom, zaključak ili sažetak pišu se i na engleskom i na bosanskom, odnosno, ako je rad pisan na njemačkom, zaključak ili sažetak pišu se i na njemačkom i na bosanskom, odnosno engleskom i sl); spisak citiranih izvora i literature. Autori su, također, dužni poslati obavezan prijevod naslova i ključnih riječi na engleskom jeziku.

Poželjno je da rad, ako ima potrebe, bude razvrstan po pojedinim poglavljima i odjeljcima, radi cjelovitosti i preglednost. Naslov se piše velikim slovom, a poglavlja i odjeljci pišu se malim masnim slovima, s tim da se naslov piše veličinom 14, a ostala poglavlja i odjeljci veličinom 12.

Navodi i citati u radu sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja te broja stranice, iako se nekad broj stranice može izostaviti, ako je to irelevantno, i to sve u zagradama, npr. (*Bourdieu 1992*) ili (*Bourdieu 1992: 158*), odnosno, ako je prezime autora integrirani dio teksta, onda se piše npr. ... *Bourdieu (1992:158)*. Kraći citati (do 4 reda) navode se otvorenim i zatvorenim navodnim znacima, a ako je u pitanju citatduži od 4 reda, onda se citat oblikuje kao poseban odlomak, odvojen praznim redom od ostatka teksta, uvučeno i kurzivom, bez navodnih znakova, radi uočljivosti. Fusnote se ostavljaju za naknadne i dodatne informacije, a ne za bibliografske potrebe.

Spisak izvora i literature piše se na novoj stranici, abecednim redom prema prezimenima, svaka jedinica u novom redu. Ime autora može se pisati punim

oblikom ili dati inicijal – bitno je biti konzistentan u navođenju. Ako je u jednoj godini objavljeno više radova istog autora, onda se uz godinu izdavanja piše malo slovo, npr. (2001, 2001a); ako je u pitanju citat iz nekog časopisa ili ako je u pitanju citat u kojem je više autora, onda postoji specifičniji princip navođenja bibliografskih podataka. Naslovi knjiga i časopisa pišu se kurzivom, a citirani članci iz časopisa pišu se pod navodnicima, npr:

Bourdieu, Pierre (1992): *Što znači govoriti*, Biblioteka "Psiha", Zagreb.

Beaugrande, R. de, Dressler, W (1981): *Introduction to Text Linguistics*, "Longman", London.

Šator, Muhamed (2004): "Transmutacija srednjovjekovnog jezika u *Kamenom spavaču*", *Književni jezik*, 22/1-2, 110-122.

PODACI O AUTORIMA

1. **Dr. Faruk Taslidža**, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru, e-mail: faruk.taslidza@unmo.ba
2. **Dr. Ömer Aksoy**, Trakija Univerzitet, aksoy2302@hotmail.com
3. **Dr. Jasmin Hodžić**, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, e-mail: jasmin.hodzic@izj.unsa.ba
4. **Dr. Sanja Merzić**, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru, e-mail: sanja.merzic@unmo.ba
5. **Dr. Džemal Špago**, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru, e-mail: dzemal.spago@unmo.ba
6. **V. ass. Amela Džemila**, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru, e-mail: Amela.Dzemila@unmo.ba; dzemilaamela@yahoo.com
7. **V. ass. Alisa Trbonja-Kahrیمان**, e-mail: alias_trbonja@hotmail.com
8. **Dr. Anisa Trbonja-Omanić**, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru, e-mail: anisa.trbonja@unmo.ba
9. **Dr. Edina Solak**, Filozofski fakultet, Univerzitet u Zenici, e-mail: edina262@gmail.com
10. **Dr. Mirza Bašić**, Filozofski fakultet, Univerzitet u Zenici, e-mail: basicmirza99@gmail.com
11. **Dr. Aida Džiho-Šator**, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru, e-mail: aida.dziho@unmo.ba

12. **Dr. Lejla Žujo – Marić**, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, e-mail: lejla.zujo@unmo.ba
13. **Mr. Aida Džih**, Osnovna škola Gnojnice, aida_dzi@hotmail.com
14. **Mr. Sanela Kuko**, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, e-mail: sanela.kuko@unmo.ba
15. **Mr. Zenaida Karavdić**, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, e-mail: zenaida.karavdic@izj.unsa.ba
16. **MA Haris Čatović**, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, haris_catovic@msn.com
17. **Dr. Adis Zilić**, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, e-mail: adis.zilic@unmo.ba
18. **Dr. Merima Jašarević**, Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, e-mail: merima.jasarevic@unmo.ba
19. **Dr. Majra Lalić**, Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, e-mail: majra.lalic@unmo.ba

ISSN 1840-1325

9 771840 132008